

Intervju
Enakopravnost pisav
v JLA
Med sponami preteklosti
in čermi bodočnosti

Stane Kavčič
Zoran Milošević
poročnik JLA

Dušan Plut

99/100
1987

PRAKSA KOT OPOZICIJA

časopis

za
kritiko

znanosti

Časopis za kritiko znanosti

99/100, 1987

Izdajatelj

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana

Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet

Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Branko Gregorčič, dr. Andrej Kirn, *predsednik*, Srečo Kirn, Igor Omerza, Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Leo Šešerko

Uredništvo

Milan Balažič, Igor Bavčar, Vekoslav Grmič, Janez Janša, Srečo Kirn, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Janko Zlodre

V. d. glavnega urednika in odgovorni urednik

Igor Bavčar

Sekretar uredništva

Janez Janša

Grafična zasnova

Ranko Novak, Studio Znak

Lektor

Milena Blažič, Karmen Gradišek

Naslov uredništva

Kersnikova 4/II
YU-61000 Ljubljana
tel. 061/319 498

Uradne ure

torek in četrtek, 11.00—13.00

Cena enojne številke 750,—, dvojne 1.000,— din.

Celoletna naročnina za posameznike 3.500,—, za institucije 6.000,— din.

Tisk

Tiskarna Kočevski tisk, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

Nenaročenih rokopisov ne vračamo! Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

časopis *za* **kritiko znanosti**

UDK 3

YU-ISSN-0351-4285

Vsebina:

UVODNIK

- 3 *Igor Bavčar / Stane Kavčič (1919—1987)*

INTERVJU

- 11 *Intervju s Stanetom Kavčičem*

ČLANKI

- 33 *Zoran Milošević / O ravnopravnosti pisama u JNA*
38 *Dušan Plut / Humana ekologija*
63 *Dr. Asllan Pushka / Kvantitativna analiza*
80 *Martin Berishaj / Međunarodni značaj prizren-ske lige*
96 *Rudi Jakhel / Nekaj tez ob kontraverzi Habermas-Luhmann*
107 *Gregor Adlešič / O dialektiki razsvetljenstva ali o razsvetljeni dialektiki gospodstva*

PREVOD

- 117 *Bela Kiraly / Oborožene sile in delavski razred v madžarski revoluciji leta 1956*
137 *Kapra / Nova fizika*

99/100 1987

časopis

kritiko

znanoosti

časopis za kritiko
99/100, 1987

izdajatelj
Univerzitetni konferenčni center, Maribor in
Ljubljana
Revija sofinancirata s strani Slovenske akademije znanosti
in umetnosti

izdajateljski svet
Ciril Bačkovič, Igor Bavčar, Vekoslav Grmič, Janja Janja, Srečo Kirn, predstojnik,
Srečo Klan, Igor Omerza, Vilho Doljak, Marjan Demšar, Leo Šušteršič

Uredništvo
Milan Balazic, Igor Bavčar, Vekoslav Grmič, Janja Janja, Srečo Kirn,
Andrej Klemenč, Bojan Koršič, Bogomir Kavčič, Ivo KVA, Mitja Maruško,
Igor Omerza, Leo Šušteršič, Samo Škrbec, Srečo Klan, Sima Zarič, Janko
Zlodre

UVODNIK
Igor Bavčar / 1987—1987

INTERVJU
11 Intervju s Stanom Kavčičem
Janja Janja

ČLANKI
33 Zoran Milošević / O raznovrstnosti pisma u
Ranko Novak, Studio Znak

38 Dušan Pint / Humana ekologija
Lektor
Kajetan G. Nemec, Šilba Anželika

83 Dr. Allan Ruska / Kvantitativna znanstvenih
Martin Beršak / Mednarodni značaj priročnika
ske lige

98 Rudi Jabel / Nekaj tez ob kontraverzi Haber-
mas-Lahmann

107 Gregor Adleš / O dialektiki razvijanja ali
o razvijanju dialektike gospodarstva
Celoletni študij, 1987—1987

PREVOD
117 Bela Kiraly / Oporožene sile in belajski razred
v madžarski revoluciji leta 1956

118 Zvezdan / Novejša znanstvena
opredeljena temeljna vprašanja o razvijanju znanosti

119 Fenerarolik rokopolje na vprašanje o kakovosti
povzetkov in kakovosti izdelkov s kratkim
povzetkom o kakovosti izdelkov s kratkim

99/100 1987

Igor Bavčar

Stane Kavčič 1919—1987

Intervju, ki ga boste prebrali v nadaljevanju, sem sprva nameraval pospremiti z običajno vljudnim pripisom. Nadvse tragične okoliščine so hotele, da je slovenska in jugoslovanska javnost prvič po skorajda petnajstih letih o Stanetu Kavčiču, o njegovi osebnosti, zgodovini, programih in porazih, zvedela iz nekrologov in nagrobnih govorov. Intervju, ki je nastal sredi letošnjega februarja, tako namesto začetka nekih razgovorov obenem ostaja tudi njihov konec.

Kazalo je že, da se bo slovenska javnost, predvsem pa politika, povsem »normalno« posloвила od človeka, ki jo je soustvarjal več kot trideset let. Če pravim »normalno«, potem mislim predvsem na to, da seveda nihče ni pričakoval kakšnega nenadnega poskusa posmrtno rehabilitacije. Majhna zadrega in vsaj rahlo dvomljive izjave slovenskih politikov bi najbrž odtehtale vsa, tudi najbolj nerealna pričakovanja tistih, ki utopično sklepajo, da se na Slovensko pravzaprav vračajo »Kavčičevi časi«. Obširnejši komentar ob njegovi smrti, ter nekrolog v naslednji številki časnika Delo, sta tako upanje okrepila. Videti je bilo, da se bo s to smrtjo nekako kompromisno, pa vendarle ugodno za slovensko politiko, zaključilo neko obdobje slovenske, pa tudi jugoslovanske polpretekle zgodovine. In sicer vsaj s tihim priznanjem tvorcu poskusa, ki ga je pokopala neka »faza revolucionarnih sprememb«, priznanjem, ki je faktično že v tem, da se taista politična struktura, ne mislim personalno, čeprav povečini tudi to, ki je Kavčiča premagala, in odtedaj pa do danes zaseda ključne položaje, danes loteva nekaterih ključnih vprašanj socializma na na-

čin, ki resda spominja na oddaljene poskuse Kavčičevega časa.¹ Povsem razumljivo bi tedaj bilo, če bi se ta struktura oprijela tiste stare tradicionalno marksistične maksime, ki govori o dozorelosti zakonitih modelov razvoja v zgodovini, in bi ji že zato ne bilo težko najti dovolj argumentov za nek racionalen odnos do Staneta Kavčiča in hkrati do svojih lastnih aktualnih postopkov. Pravzaprav bi ji ne bilo potrebno narediti nič drugega, kot le dejavno naprej razviti teze Mitje Ribičiča, ki je v pogovoru s Tonetom Partljičem v Mariboru dejal, da je »marsikaj tistega, kar je Kavčič takrat imel pred seboj, zdaj zelo aktualno« in da »tisti predlogi takrat še niso bili dozoreli.«² Na ta način bi slovenska politika zase in za javnost lahko res elegantno zaključila »afero Kavčič« in ne bi, kot kaže sedaj, povzročila celo pomembne razlike znotraj sebe same.

Toda stvari so se, kot rečeno, razpletle povsem drugače, ter tako spet dokazale, da zgodovinski zakoni ne morejo anticipirati preseenečenj. To, kar je sprva kazalo na neko gotovost, na precejšnjo verjetnost razpleta, se je na koncu pokazalo kot prazno upanje. Mnogi bodo sedaj dokazovali, da to, kar se v slovenski politiki dogaja danes, ni nekaj zunaj konstant zadnjih petnajstih let, da preseenečenja pravzaprav ni bilo, in da je nasproti strukturalistični tezi o zgodovini kot radikalni diskontinuiteti, odvisni od priložnostnih in slučajnih okoliščin, spet zmagala stara marksistična teza o jasnih in določenih perspektivah bodočnosti. Kaj sem sploh mislil s preseenečenjem?

Mislil sem na nagrobni govor predsednika Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije. Ta govor je res dal argumente v roke tistim, ki pravijo, da imamo ob vseh poudarjanjih »procesa demokratizacije«, še vedno opraviti s kontinuiteto v politiki. Raven, ki je bila uveljavljena v tem nagrobnem govoru, je moč najlepše pojasniti s parafrazo Engelsovih besed na Marxovem grobu in z njegovo pomočjo lahko rečemo, da je Stane Kavčič imel malo nasprotnikov a veliko oziroma vsaj velike osebne sovražnike.³ Hočem reči, da pri celi stvari ne gre za tendence ampak za ljudi. Če je nekdo sposoben nad Kavčičevim grobom skorajda magnetogramsko ponoviti ocene razširjene seje sekretarita predsedstva CK ZK Slovenije in govor predsednika CK

¹ Ni potrebno posebno velikega napora, da ugotovimo, da smo celo vrsto danes aktualnih prizadevanj in tez v Sloveniji, prvič srečevali v poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih, pa naj gre za prestrukturiranje gospodarstva, sproščanje delovanja trga, produktivno angažiranje zasebnih sredstev občanov ali druga prizadevanja, ki zadevajo ekonomski sistem ali pa demokratizacijo javnega življenja, ponovno premišljanje celotnega političnega sistema, vloge zveze komunistov itd.

² Mitja Ribičič, Petelini, ki prezgodaj pojejo, Teleks, št. 12, letnik 43, 19. 3. 1987, stran 18 in 19;

³ Friedrich Engels, Govor na Marksovem grobu. MEID V., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1975, stran 185;

ZK Slovenije iz 36. seje CK ZK Jugoslavije izpred petnajstih let,⁴ se pravi ocene s sej, na katerih so Kavčiča politično obglavili in ga nato za petnajst let ekskomunicirali iz javnega in političnega življenja, potem je to zelo, zelo težko razložiti s potrebo po vztrajanju pri »procesu demokratizacije« ali pa z objektivnimi družbenimi protislovji. Nagrobni govor, ki smo ga slišali, je pokazal, da politika, ki ga je spisala, nikoli ni resno mislila, da se je Stane Kavčič resnično umaknil v zasebno življenje. Žalni govornik je vsem prisotnim vseskozi vsiljeval vprašanje, če niso morda še vedno na kakšni seji. Mar ni on sam, z vsem kar pomeni njegovo ime, pravzaprav neposredno navzoč? Govornik je to vseskozi verjel, verjel je, da ne gre za nič pietetnega, sebi in nam je dopovedoval, da gre prekleto zares, da je Stane Kavčič tu, aktualen, živ, neposredno navzoč, da ga je potrebno še enkrat in še enkrat kritizirati, politično diskvalificirati, odstaviti. Petnajst let po tem, ko je bila »Kavčičeva politika« zanikana, ko je bila tedanja družbena struktura »prerešeta

⁴ V poročilu z razširjene seje sekretariata CK ZKS je bilo med drugim zapisano: »Na seji je bilo poleg drugega ugotovljeno tudi, da so obstajali nekateri pomembni razločki v republiških vodstvih v ocenjevanju posameznih družbenih pojavov in v zavzetosti za uresničevanje politike zveze komunistov. To se je pokazalo med drugim tudi v različni intenzivnosti odpora proti tehnobirokratskim in drugim nesocialističnim težnjam in deformacijam, kar vse je slabilo idejno in akcijsko enotnost Zveze komunistov Slovenije. V kritični in samokritični razpravi je bila izrečena kritika tovarišu Stanetu Kavčiču. Da bi pomagal odpraviti ugotovljene slabosti in da bi prispeval k enotnosti vodstva Zveze komunistov Slovenije ter onemogočil povezovanje tehnobirokratskih in drugih tendenc z njegovo funkcijo, je predlagal svoj odstop s funkcij člana predsedstva Zveze komunistov Jugoslavije in predsednika Izvršnega sveta SR Slovenije.« (Delo, 30. oktober 1972, str. 1) Naslednji dan je Delo poročalo o 36. seji predsedstva ZKJ, ki je bila na Brionih, in na katerem je govoril tudi France Popit, ki je med ostalim dejal: »Pismo tovariša Tita in biroja je za nas velika podpora, da naposled razrešimo dvojnost v političnem vrhu, namreč, da naredimo konec diferenciaciji, ki se je začela leta 1969.« Nadalje je govoril o tej dvojnosti v slovenskem političnem vrhu in omenil predvsem naslednja nesprijemljiva stališča:

- prizadevanja za reorganizacijo zveze komunistov v Ljubljani, ki bi zvezo spremenila v diskutantski klub;
- enostranska zunanjepolitična in zunanje ekonomska usmeritev Slovenije, podcenjevanje gospodarskih stikov s tretjim svetom, neangažiranimi deželami, deželami v razvoju; »Ta koncepcija je segla tja gor do Bavarske, pa še malo okrog Slovenije, vse drugo pa so podcenjevali...«
- izhajanje iz ozkih egoističnih gledanj na Jugoslavijo;
- malikovanje profita;
- dajanje koncesij privatizaciji, ki bi nam, če bi šlo tako naprej, tudi dejansko ustvarila nove elemente kapitalizma;
- odpiranje diskusije o »delnicah«, vprašanje odnosa do zasebne pobude, zlasti v dajanju koncesij meznim odnosom v sferi dela z zasebnimi sredstvi;
- zavzemanje za takoimenovano svobodno delovanje, ki bi zvedenelo vlogo zveze komunistov;
- vplivanje na kadrovske politiko in manipuliranje s sredstvi javnega obveščanja:

Delo, 31. oktober 1972, str. 3.

od mojstra do generalnega direktorja«,⁵ ko je bila zagotovljena enotnost v republiškem vrhu, ko so bile izpeljane pomembne kadrovske in politične spremembe v sindikatih in gospodarski zbornici,⁶ ko je bil izpeljan obračun s »takoimenovanimi desnimi deviacijami« v Jugoslaviji,⁷ petnajst let po tako temeljito opravljenem poslu, po tem, ko je tudi iz intervjuja in dokumentacije objavljene v nadaljevanju jasno in v nagrobnem govoru potrjeno, da Stane Kavčič ni imel nobenih političnih ambicij več ter potem, ko je — mrtev, po vsem tem nekateri vztrajno dopovedujejo sebi in javnosti, da je Stane Kavčič pravzaprav živ in da ga je potrebno tako tudi obravnavati na njegovem pogrebu. Paradoks je v tem, da ga vsi tisti, ki bi verjetno radi dali levo roko za to, da Staneta Kavčiča nikoli sploh ne bi bilo, da ga vsi tisti s takim načinom obravnavanja najbolj ohranjajo pri življenju. Na nek način mu ne dajo, da bi umrl, četudi bi si to celo sam morda kdaj želel. Večjega priznanja Stane Kavčič pravzaprav ne more dobiti.

No, intervju priča o tem, da je Stane Kavčič kljub vsemu prekinil svoj petnajstletni molk, pa čeprav le dober mesec dni pred smrtjo.⁸ Sklicujoč se preprosto na svojo človeške pravice in dolžnosti in, kot

⁵ »Mislim, da bi morali preštetati družbeno strukturo in da se ne ustavimo samo pri razreševanju zgoraj pri centru, ampak, da se lotimo sistematično delovnih organizacij na vseh področjih družbenega življenja, posebno v prosveti. Da gredo komunisti in da ocenijo obnašanje in odnos vodilnih ljudi, od mojstra pa do generalnega direktorja, od učitelja pa do direktorja, v občini od sekretarja socialistične zveze pa navzgor, in da prečistimo, da vidimo, kakšen je njihov odnos do samoupravljanja, do razredne politike in do problemov o katerih govori pismo.«

France Popit, Delo, 31. oktober 1972, str. 3.

⁶ »Mi smo se posebno lotili izvršnega sveta in njegovega predsednika, sindikata in njegovega predsednika, zbornice. Tu smo bili sistematični zato, da bi eliminirali tiste punkte, ki so nam zavirali razvoj enotnosti v republiškem vrhu in ki so bili na poti tej enotnosti. V zvezi s tem se nasploh postavlja vprašanje, kako v tem pluralizmu političnih centrov, ki jih imamo, mislim socialistično zvezo, zvezo sindikatov, zvezo mladine itd. zadržati vlogo in avtonomnost teh političnih centrov in odgovornost ljudi, ki delajo v teh centrih do njihovih volilcev in do vodstev, da pa se istočasno v teh centrih uresničuje politika zveze komunistov.«

France Popit, Delo, 31. oktobra 1972, str. 3.

⁷ »Zelo hitro bi lahko naštel vse stične točke idejnopolitične situacije v Jugoslaviji; v Srbiji, Hrvatski, Sloveniji, v Bosni in Hercegovini in delno tudi v Makedoniji. Če bi si vzeli čas, da bi preučevali dve tri leta nazaj idejnopolitična izhodišča in stališča, ki so bila izražena v Srbiji, Hrvatski, Sloveniji, Bosni in Hercegovini in Makedoniji, bi našli objektivno idejno in politično platformo teh deviacij, npr. v pogledih na vlogo zveze komunistov, ne samo na njeno vlogo v družbi, tudi glede na njeno notranjo organiziranost in notranje odnose... potem problem tehnokracije, ocene značaja tehnobirokratskih pojavov v jugoslovanski družbi... odnos do samoupravljanja, do prve in druge faze ustavnih sprememb, meščanske demokracije, liberalen odnos do razrednega sovražnika...« Stane Dolanc na seji CK ZK Slovenije o uresničevanju nalog iz pisma tovariša Tita in izvršnega biroja predsedstva ZK Jugoslavije, Delo, 5. november 1972, str. 11.

⁸ Pravzaprav je Stane Kavčič poskušal javno pojasniti nekatera svoja stališča že ob razpravah o dachavskih procesih, kar je razvidno iz Krivokapičeve knjige o tem, ki je izšla lani, pa ni mogel.

je v razgovoru rad poudaril, svoje pravice in dolžnosti kot člana zveze komunistov, je zato, »da bi se neko stanje izboljšalo«, ⁹ pristal na intervju.

Tale pripis bi lahko bil seveda tudi povsem drugačen in res je bil sprva načrtovan povsem drugače. Šestdesetih in sedemdesetih let naše zgodovine bi se lahko lotil s kategorialnim aparatom kritike politične ekonomije, ter segel v ključne politične spopade v družbi, njena protislovja, v funkcioniranje države, analiziral načine reprodukcije delovne sile in natančneje pojasnil teze, ki so delno nakazane že v vprašanjih za intervju. To bi lahko bil prispevek k pojasnilu, zakaj se je vse zgodilo tako, kot se je, in ne morda nekako drugače. Vsekakor je to naloga, ki jo bo treba še izpolniti.

No, zdelo se mi je, da so obravnavane zadeve tokrat take, da je potrebno tale pripis braniti z besedami Jürgena Habermasa, ki pravi, »da je lahko politična kultura pomembnejša kot politična ekonomija.« ¹⁰ Nasproti tistim, ki ne spoštujejo niti pietetnosti, se je preprosto potrebno zavzeti za spoštovanje osebnosti, ki se je lahko celo povsem motila v svojem prepričanju, ki pa je imela dostojanstvo in je hodila vzravnano. Vprašanje je, ali je vodilna politična struktura oziroma njen še vedno pomemben del, sposobna rezultate svoje politične zmage nad Stanetom Kavčičem vsaj enako konsekvantno oceniti, kot je svoj poraz ocenil Stane Kavčič, ki je odstopil s funkcije

⁹ Tovariš BAVČAR!

Tu so moji odgovori na vaša vprašanja. Ker ste mi dali pooblastilo, da smem vaša vprašanja tudi spremeniti, sem to napravil v enem samem primeru. Sprememba je tehnična. Zadnji stavek tretjega sem dal na konec drugega vprašanja. Vsebinsko je to bolj smiselno, ker tu govorim o demokraciji. Zadnje osmo vprašanje odpade, kot smo se ustmeno dogovorili.

Vprašanja odpirajo široka obzorja socializma pri nas in drugod. O tematiki, ki jo nakažete, bi bilo možno napisati knjigo. Ker to ni mogoče, sem z odgovori dal poudarka tistemu, kar se mi zdi najbolj aktualno. Pri odgovoru na razredno — nacionalno se nisem držal povedanega, ker bi sicer bil tekst predolg. Dal sem samo obris, osnovo ne da bi jo osvetlil in bolj obširno utemeljil, četudi je odnos, o katerem vprašujete, zelo živ in pomemben.

Namenoma nisem svoja stališča preveč oblačil v abstraktne teoreme. Držal sem se prakse in življenja. Mogoče je manj učeno, zato pa bolj razumljivo in priročljivo.

Tekst nima nobenih operativno političnih namenov. Je samo poizkus bolj kritično in poglobljeno analizirati neko stanje, z edinim namenom, da bi se izboljšalo. To bi utegnilo biti tudi osnova in izhodišče njegove obrambe.

Verjamem, da bomo veseli, če pride kdo s knjigo ali člankom nad njega. Jaz bom še posebej hvaležen vsakomur, ki z dejstvi — ne s citati — dokaže vse z mote in spodrsrljaje, ki so v njem.

Svojo osebno usodo sem le bežno omenil, ker sem prepričan, da res ni važna. Mogoče je samo majhen znak neke preteklosti. Naj se z tem primerom ukvarja zgodovina, če bo kdaj imela čas, možnosti in želje.

Razumljivo, da sem pripravljen razmišljati tudi o spremembah mojega teksta, če bi kaj takega želele nepredvidljive okoliščine in dejstva.

Tovariški pozdrav

Stane Kavčič

Ljubljana, dne 20. 2. 1987

(pismo S. Kavčiča I. Bavčarju)

¹⁰ Jürgen Habermas, *Autonomy & Solidarity*, Verso, London, 1986, str. 142.

predsednika Izvršnega sveta SR Slovenije, ter se umaknil v zasebno življenje?!

Na koncu sem bralcem Časopisa za kritiko znanosti dolžan še eno pojasnilo. Obstaja velika nevarnost, da se bo tale pripis sprevergel v spretno izkoriščanje politične konjunkturo. Zlahka bi se ga dalo razložiti tudi kot poskus, da bi pred nezadovoljne ljudske množice, slabo plačane delavce in nezaupljive ljudi, naslikal določene politike ne kot *personae*, pač pa kot *dramatis personae*, kot igralce, ki menjavajo svoje maske skladno z vsako novo vlogo, ki jo igrajo.

Pri ljudeh je vedno potrebno znati ceniti njihov osebni razvoj, ki so ga naredili s svojimi stališči in v mišljenju. Če gre za razvoj, ki je bil storjen pred javnostjo še toliko bolj in še toliko bolj, če je šlo za razvoj k demokraciji, se pravi v smer, ki je kljub vsemu danes v Sloveniji že tako legitimna, da ni treba posebej razlagati, kaj človek s tem misli. Zato je potrebno zagovarjati načelo, da je nevljudno in zlonamerno, če kateremu izmed teh ljudi takorekoč izza hrbta potegneš nek njegov lév, njegova stara in večkrat presežena stališča, ter potem to staro kožo javno razstavljaš, plakatiraš z njo časopise in knjige, ter jo enkrat že zavrženo, obesiš lastniku, da ga lahko potem po mili volji obdeluješ, včasih, kar je najslajše, celo z njegovimi lastnimi aktualnimi stališči. Kako sladostrastno in vročično je lahko tako postopanje, pričajo nekateri povsem sveži primeri, ki izrabljajo konjunkturo in se celo pri mrtvih ljudeh spopadajo s tistim, kar so ti mrtveci sami javno pokopali, pa kljub temu pri njih obujajo in vlečejo na dan ravno to, samo zato, da bi te mrtve lahko še enkrat ubili tudi tam, kjer so še živi.

Obstaja pa razlika, ki je pri vsem tem vredna upoštevanja. Razlika, ki jo je potrebno upoštevati, je namreč v tem, kdo so ljudje, za katerih stara in nova stališča gre. Tule govorimo o politikih. Gre za politična stališča, za stališča ljudi na oblasti, za njihove programe in za njihovo politiko. Končno gre za družbo, ki je taka, kakršna je, tudi zato, ker je narejena po njihovi meri.

Vsi smo torej lahko imeli svoja različna obdobja in svoja nekdanja stališča. Vsak je po svoje lahko potegnil konsekvence iz njih. Povsem osebno. Pri politikih in odgovornih javnih delavcih pa gre za razliko, ki je v tem, da se konsekvence nikoli ne nanašajo zgolj na neko osebo, ampak so raztegnjene počez čez družbo, na njeno zgodovino, njene boje, dosežke in izgube. Stane Kavčič je to razliko očitno poznal. Prav je, da vsaka družba, ki gre iskreno v proces demokratizacije, to razliko vpelje kot princip svoje politične kulture, ki ga je potrebno brezprizivno spoštovati.

Stane Dolanc na ...
Zvezna komisija za ...
str. 11.

* Priznava se Stane Kavčič ...
... razpravah o ...
... Avtonomija ...

Igor Ravčar

Intervju s Stankom Kavčičem

Praksa kot opozicija

Slavonska politika, ki jo predlagate ljudem, ki so bili, tako kot ste bili vi, ljudje s solidnim teoretičnim znanjem. Mednje poleg Kidriča, Kardelja, Berisa Krašberja uvrščam tudi vas. Dobro se spominjam vašega teksta iz revije, ki je objavljen v vaši knjigi *Samoupravljanje III*. Tekst je dobesedno teoretično nabit, navdušujoč pa odlomi, kjer govorite o neizprosnosti ekonomske logike, blagovne produkcije, emancipaciji delovalnih organizacij, spodbujanju konkurence med socialističnimi podjetji, odpiranju v svet, dvojni duši naših socialističnih blagovnih proizvajalcev ... Mislim, da je ta tekst prav danes veskrozi aktualen. To pa, kar ga povzdiguje visoko nad današnje politične pozive, je njegova načelnost. Ne načelnost kot stvar teh ali onih karakternih posebnosti, pač pa načelnost kot del teoretičnega stališa o političnem upravljanju, ki vidi čez neposredno prakso.

Veskrozi govorite o protislovjih. V prostoru, kjer se o socialističnem samoupravljanju ponavadi govori kot o koncu razrednih in družbenih protislovij, je to tista osebnost, ki pri politikah ni bila ravno pogosta. Ste namreč za socializem učinkovitega gospodarjenja. Moje mnenje pa, da je resnično obstoječi socializem v vseh svojih variantah učinkovitost in profitabilnost, če hočete, kot kriterij gospodarjenja vedno irtvovali zahtevi po neposredni in zadostni kontroli s strani slojenimi sredstvi, ki jih je izvajal politični, državni, partijski ali kadrovskega aparata. Prizadevanje za »učinkovitost«
torej ni samo po sebi namen, če ta aparat, saj mu jemlje nadzor nad kapitalom, s tem pa posreduje spreminjanje sistema samega.

Govorite čez je čista iskanj, zelo volike pa se govori prav o tem, kakšno socializem dejansko pomeni učinkovitost in smetnost na vseh

predsednika Izvršnega sveta SR Slovenije, kaj se umakoli v zasebno življenje?

Na koncu sem bralecem Casopisa za kritiko znanosti dolžan še eno pojasnilo. Obstaja velika nevarnost, da se bo tale skripta sprevrgel v spretno izkoriščanje politične konjunkturo. Zlasti bi se ga dalo razložiti tudi kot poskus, da bi prebravalci ljudske množice, slabo plačane delavce in nezaupljive ljudi, nazivali določene politike ne kot pravone, pač pa kot druge vrste pravone, kot igralce, ki menjavajo svoje maske skladno z vladno politiko in igrajó.

Pri ljudeh je vedno potrebno znanje, ceniti njihov očiščeni razvoj, ki so ga naredili s svojimi stališči in dejanji. Če pa se za razvoj, ki je bil storjen pred javnostjo še vedno ne priznava toliko bolj, če je šlo za razvoj k demokraciji, se pravi v smer, ki je vsemu dano v Sloveniji že tako legitimna, da ni treba razlagati, kaj človek s tem misli. Zato je potrebno opozoriti na to, da je nevljudno in zlonamerno, če katerikoli med teh ljudi, kakorekó izza hrbta potegnel nek njegov lev, ali stara in stara preočena stališča, ter potem to staro kožo izločati iz časopise in knjige, ter jo enkrat v javni prostor, lastniku, da ga lahko potem po mili volji obdeluje, vendar kar najslabše, celo s njegovimi lastnimi aktualnimi stališči. Če se sliši, da se vročično je lahko tako postopanje, pa tudi pri mrtvih ljudeh spopadajo s tistim, kar so ti mrtveci sami odkopali, kljub temu pri njih obujajo in vlečejo na dan to, kar so samo zaradi bi te mrtve lahko še enkrat ubili tudi tam, kjer so že mrtvi.

Obstaja pa razlika, ki je pri vsem tem vredna upoštevanja. Razlika, ki jo je potrebno upoštevati, je med stari in novi ljudje, za katerih stara in nova stališča gre za političnih. Gre za politična stališča, za stališča, ki se nanašajo na njihove programe in za njihovo politiko. Kar pa gre za družbo, ki je taka, kakršna je, tudi zato, ker je narejena po njihovi meri.

Vel smo torej lahko imeli svoja razmišljanja in svoja nekdanja stališča. Vaak je po svoje lahko tudi nekakšna posledica iz njih. Povsem osebno. Pri političnih in drugih javnih delavcih pa gre za razliko, ki je v tem, da se kot nekakšni nikoli ne nanašajo zgolj na neko osebo, ampak se raztega na položaj čez družbo, na njeno zgodovino, njene boje, dosežke in napredke. Če je to razlika očitno poznal. Prav je, da vsaka oseba, ki je vključena v proces demokratizacije, to razliko vpelje kot primarno v politične kulture, ki ga je potrebno brezprizivno spoštovati.

INTIFERVA

Igor Bavčar

Intervju s Stanetom Kavčičem

Praksa kot opozicija

Slovenska politika je imela malo ljudi, ki so bili, tako kot ste bili vi, ljudje s solidnim teoretskim znanjem. Mednje poleg Kidriča, Kardelja, Borisa Kraigherja uvrščam tudi vas. Dobro se spominjam vašega teksta Spremembe so nujne, ki je objavljen v vaši knjigi Samoupravljanje III. Tekst je dobesedno teoretsko nabit, navdušujejo pa odlomki, kjer govorite o neizprososti ekonomske logike, blagovne produkcije, emancipaciji delovnih organizacij, spodbujanju konkurence med socialističnimi podjetji, odpiranju v svet, dvojni duši naših socialističnih blagovnih proizvajalcev ... Mislim, da je ta tekst prav danes vseskozi aktualen. To pa, kar ga povzdiguje visoko nad današnje politične pozive, je njegova načelnost. Ne načelnost kot stvar teh ali onih karakternih potez, pač pa načelnost kot del teoretskega stališča in političnega prepričanja, ki vidi čez neposredne učinke.

Vseskozi govorite o protislovjih. V prostoru, kjer se o socialističnem samoupravljanju ponavadi govori kot o koncu razrednih in družbenih protislovij, je to bila posebnost, ki pri politikih ni bila ravno pogosta. Šlo vam je za »socializem učinkovitega gospodarjenja«. Moje mnenje je, da je realno obstoječi socializem v vseh svojih variantah učinkovitost, profitabilnost, če hočete, kot kriterij gospodarjenja vedno žrtvoval zahtevi po neposredni in zadostni kontroli nad vloženimi sredstvi, ki jo je izvajal politični, državni, partijski ali kakršenkoli že oblastni aparat. Prizadevanje za »učinkovitost« torej že samo po sebi neposredno prizadeva ta aparat, saj mu jemlje nadzor nad kapitalom, s tem pa posega v spreminjanje sistema samega.

Sedanji čas je poln iskanj, zelo veliko pa se govori prav o tem, kakšen socializem lahko zagotavlja učinkovitost in smotrnost na vseh

ravnih družbenega življenja. Nočem, da mi razložite nek idealen tip socializma, ki ga ni, vprašujem vas le po spremembah, ki so po vašem mnenju nujne, da bi se razvoj obrnil v drugo smer.

Obrniti socializem v drugo smer — to je hamletovsko vprašanje o biti ali ne biti. Če se ne bo obrnil, potem to sploh nikoli ne bo socializem kot višja družbena formacija, pač pa samo daljši ali krajši revolucionarni poskus, ki bo prej ali slej končal v zgodovinskih arhivih. To velja za vse do sedaj nastale socializme. Vzbuja upanje, da se tega dejstva postopoma zavedajo v vseh socialističnih državah razen v Romuniji, kjer je že vse jasno in ni nobenih dilem. Torej še en dokaz več, da so spremembe nujne.

Predpogoj razvoja v drugo smer je, da se spremeni tista teoretična in idejna zavest, ki že šestdeset let pričakuje, da bo gora prišla k Mohamedu. Kaj takega se še ni in se tudi ne bo zgodilo. Nedvomno se bo moral Mohamed odpraviti h gori, sicer ga bo vzel hudič. Teoretični in idejni konstrukt se bo moral z neba spustiti na zemljo. Socializem, to je sedaj menda že jasno, je predvsem praksa ljudi, osvobojenih določenih oblik in stopenj izkoriščanja ter vladavine privatnega kapitala nad delom. Nasprotje med delom in kapitalom je v socializmu potrebno in možno zmanjšati, ni pa ga mogoče odpraviti. O tem bi lahko veliko povedali vsi tisti, ki razpolagajo s svojo delovno silo, vendar nimajo kapitala oziroma delovnega mesta in so zaradi tega brezposelni. To se torej dogaja na taki stopnji zgodovinskega razvoja, kjer zakonitosti blagovne proizvodnje in zakon vrednosti še vedno odločujoče vplivajo na oblikovanje medčloveških odnosov. Ne glede na obliko ter pravni status lastnine in kapitala — in o tem se socializem še ni dokončno izrekel — je jasno, da ostaja delovna sila v privatni lasti, njen lastnik pa jo le daje v najem. Lahko se spremenijo izrazne oblike osnovnih zakonitosti blagovne proizvodnje, njenih protislovij in kvantitativna razmerja, vendar njeno kvalitetno bistvo obdrži svojo materialno naravo odnosov med ljudmi. To velja tudi za kapital. Skoraj vse uradne teorije obstoječega socializma gledajo na razmerje med kapitalom in delom samo skozi očala lastništva. Zato vidijo samo nasprotje, spregledajo pa medsebojno odvisnost, povezanost oziroma komplementarost, ki je predpogoj blagovne proizvodnje. Če živo delo s pomočjo sredstev za delo, to se pravi v sodelovanju s kapitalom, ne bi ustvarilo nobene večvrednosti, akumuliralo nobenega kapitala, bi namreč začelo žagati vejo, na kateri sedi. Sredstva za delo, tj. kapital, bi najprej stagnirala, potem bi začela nazadovati, kopneti in zgodovina bi začela korakati nazaj. Nekoč in nekje bi človeškemu rodu ostala od sredstev za delo na razpolago samo še kamen in palica. Do prvega tropa opic pa potem ne bi bilo pretirano daleč. Hočem povedati, da je kapital odnos in akumulacija objektivna zakonitost blagovne proizvodnje. Ne glede na lastništvo. Odprto ostaja vprašanje, kako se in kako se bo to v socializmu uresničevalo. Toda brez blagovne proizvodnje je socializem samo bajka.

Vse teoretične postavke in idejni projekti določene socialistične družbe, ki niso upoštevali omenjenega dejstva, obljubljali in kazali bližnjico v raj, so zabredli v zaostrena protislovja in v razmere s tako ali drugačno prisilo. Dosežena ni diktatura proletariata, ampak diktatura nad proletariatom. S tem je povezan tudi takojšen padec razvojnega tempa. Slednji ostaja daleč pod svojo objektivno možno ravno. Dohiteti in prehiteti kapitalizem je tako postala le fraza ali črni humor. Realni socializem se — ne glede na svojo obliko — nahaja v določeni krizi predvsem po zaslugi svoje napačne teoretične zavesti in preveč ideološko doktrinarnega pojmovanja samega sebe in sveta okrog sebe. Človek se trudi in gleda, da bi zagledal, kar želelo je njegovo srce. Zaman! Ni še videti gnilega kapitalizma in zrelega socializma.

Teorija in iz nje izvirajoča politika sta hoteli in še hočeta življenje tako ali drugače stisniti ter naravnati v svoje okvire, normative, vrednosti in kánone. Toda življenje se ne da in trmasto hodi svoja pota. Teorija in politika pa tudi trmasto čakata, da se jima bo praksa podredila. V nekem smislu bi lahko situacijo povzeli z naslovom Beckettovega dela Čakajoč na Godoa.

To ne pomeni, da je socializem mogoče graditi samo pragmatično, brez kakršnekoli teorije in idejne zavesti. Vendar so lahko koristna samo tista teoretična spoznanja, ki odražajo dejanske zakonitosti, protislovja in interese množic. Vse ostalo je le brenkanje popevke o hitrem potovanju v lepšo prihodnost. Žal ni univerzalnega recepta, kako to načelno spoznanje uresničiti tu in sedaj ali tam in pozneje.

Že površno poznavanje vaših tekstov in javnih nastopov je dovolj, da bralec opazi nenehno poudarjanje nujnosti neoviranega razvoja ekonomskih zakonov blagovne produkcije, trga, konkurence itd. Tudi danes o tem veliko govorimo. Mnogi pa menijo, sam se tem staljščem pridružujem, da iz današnje krize ni moč izplavati zgolj z ekonomskimi reformami. Sploh mislim, da je ekonomska reforma v socializmu vseskozi politična reforma.

Ali menite, da je razvoj zakonov trga, blagovne produkcije sploh mogoč brez navezave na politične reprezentante tega razvoja? Kateri politični in družbeni pogoji morajo biti po vašem mnenju izpolnjeni, da lahko trg začne svobodno delovati? Kaj glede na to za vas pomeni demokratizacija življenja v socializmu in kako znotraj tega pojmuje vlogo zveze komunistov? V zvezi s tem me posebej zanima vaše mnenje o konceptu socialističnega samoupravljanja.

Mogoče ne bo odveč, če si najprej razjasnimo, kaj sploh so zakonitosti blagovne proizvodnje. Vulgarna ekonomija misli, da gre v zvezi s tem za obnašanje in gibanje blaga ali celo neko odtujeno in človeku sovražno silo, torej silo izven njega in nad njim. Materialni misticizem. Vse to je neumnost. Blago je v bistvu mrtva

stvar, ki se sama po sebi ne giblje, ne prodaja in ne kupuje. Za gibanje gre samo v primeru, ko pod vplivom določenih procesov spreminja svoje lastnosti. Lahko gnije, rjavi, oksidira, plesni — skratka, lahko se pokvari ali spremeni. To je značilnost ali zakonitost trajanja, spreminjanja ali odpornosti materije. S tem nima zakonitost blagovne proizvodnje nobene zveze. Tudi v vrednostnem smislu nobeno blago samo po sebi ali zaradi sebe nima nobene vrednosti. Ne izžareva svoje vrednosti brez ozira na okoliščine — tako kot atom svojo energijo ali električna napetost. Ne more se samo prodati, kupiti ali zamenjati. Je torej mrtva stvar neglede na to, koliko živega dela in kapitala je v njem. Za to trditev bi po skladiščih naših delovnih organizacij lahko dobili grozljivo veliko dokazov, čeprav knjigovodske bilance tega ne priznajo oziroma skrivajo. Ko pa postane blago predmet človekovega materialnega interesa ali potrebe, tedaj se vse spremeni. Lahko bi rekli, da blago oživi. Vsak ekonomski dogodek ima potemtakem tudi svoj politični pomen in odmev. Torej ni ekonomije brez ljudi. Ekonomija je poseben in izredno važen (ne pa edini, saj človek ne živi samo od kruha) dejavnik odnosov med ljudmi. Zakonitost blagovne proizvodnje torej ni povezana z blagom, ampak z ljudmi. Je torej poseben izraz za obnašanje ljudi, ki se v določenih družbenih razmerah pehajo, da bi zadovoljili svoje interese, in pri tem izpovedujejo in dokazujejo svojo zavest, znanje, namene, sposobnost, delo, želje, potrebe, račune, pamet in neumnost. Skupna vsota oziroma rezultat takega dela in obnašanja pripadnikov neke družbe je njena makro bilanca, ki se pokaže tako ali drugače. Znotraj nje je sicer mogoče premetavati pluse in minuse sem in tja med posamezne gospodarske subjekte, toda končnega rezultata ni mogoče spremeniti.

Možnosti tako imenovane čiste makroekonomije so zlasti v socializmu zelo omejene in nebogljene. Vezane in povezane so s političnim sistemom, strateškimi odločitvami politike in politikov. Seveda je zato nujno ali vsaj zaželeno, da te odločitve niso odvisne od takih politikov, ki so ekonomski amaterji in verjamejo pravljici, da se kahle delajo z ritjo. Ogromna prednost za ekonomijo je že, če jo vodijo taki ljudje, kot je bil Kidrič, ki je briljantno združeval vse lastnosti velikega politika in ekonomista. Luis Adamič je v začetku petdesetih let, ko je bil pri nas na obisku in se pogovarjal s Petrom ter ga videl pri delu, trdil, da bi bil Kidrič v Ameriki kot menedžer vreden milijon dolarjev letno. Kidrič se mu je smejal in izjavil, da mu je ljubše, če lahko dela v svoji domovini in za socializem samo za hrano, obleko in stanovanje kot pa v Ameriki za dva milijona dolarjev letno. Potem smo se vsi, ki smo prisostvovali temu razgovoru, zadovoljno smejali.

Popolnoma svobodnega trga ni več. Vsaka nacionalna ekonomija ali država to svobodo bolj ali manj ter tako ali drugače omejuje. Ne zato, ker ne mara svobode, ampak zato, da reagira na dogajanja v mednarodni delitvi dela in uravnava prevelike neskladnosti, ki bi jih na domačem tržišču povzročila popolna tržna svoboda. Različne

so torej možnosti, stopnje in oblike priznavanja neposrednega delovanja zakonitosti blagovne proizvodnje. Neposrednega pravim zato, ker se posrednemu vplivu in rezultatu zakona vrednosti in tržišča tako in tako ni mogoče izogniti. V celotni bilanci neke nacionalne ekonomije ali države se to prej ali slej pokaže in račune je treba plačati — ali jih plačajo drugi, če je bilanca aktivna. Na ta način so torej svobodnejšemu trgu vrata vedno odprta. To je trajanje. Tempo, oblike in možnosti odpiranja ali zapiranja teh vrat pa so stvar vsakokratne presoje in odločitve tistih, ki so za to pristojni. To ne pomeni, da so lahko odločitve odvisne od želja ali duhovnega odkritja fantastov. Po takem eksperimentu obvezno boli glava. Odvisne so torej od stvarne analize, carstva možnosti in nujnosti. Končen rezultat je odvisen od tega prepleta in seveda predvsem od doslednosti pri odpiranju vrat. To je laže izvedljivo, ko gre za začetek neke nove etape družbenega razvoja, v katero družbo vodijo ljudje, ki vidijo dlje in globlje, kot tedaj, ko je neka politika pred bankrotom in ko vas k temu prisiljuje Mednarodna banka. Uspeh takega zasuka ni odvisen samo od obstoječih možnosti družbe. Končno je njegov prvi smisel v tem, da mobilizira njene nove, dodatne duhovne in materialne sile. Uspeh je torej odvisen od tega, ali in v kolikšni meri so cilji in načini izvedbe prav postavljeni, predvsem pa od tega, koliko so izvajalci dosledni.

Jugoslovanske gospodarske reforme niso propadale zaradi objektivnih, ampak subjektivnih razlogov. Izvajalci niso bili dosledni. Niso v zadostnem obsegu podredili vseh ostalih atributov ekonomije in politike glavnemu cilju reforme. Mogoče niso imeli dovolj politične moči, da bi to storili. Mogoče so se ustrašili mrtvih in ranjenih. Eno je neizbežno. Kadar odpirate vrata trgu in tako povečujete pritisk neposrednega delovanja zakonitosti blagovne proizvodnje, tedaj bo zagotovo nekaj gospodarskih in lahko tudi negospodarskih subjektov ranjenih in mrtvih. Istočasno bo oživel in zaživel nekaj novih. Dialektika protislovij. Družba bo dosegla na višji ravni novo ravnotežje. Resni misleci in ekonomisti, npr. Branko Horvat, trdijo, da je Kraigherjeva reforma v šestdesetih letih povzročila krizo in zastoj v jugoslovanskem gospodarstvu. Vprašati se je treba, zakaj ni to gospodarstvo, prosim vas, potem ko je reforma v začetku sedemdesetih let zaradi subjektivnih razlogov propadla, oživel in ponovno zacvetelo. Zakaj je zabredlo v še večjo krizo in nasprotja? Zato, ker sta se model in politika petdesetih let preživela. V vsakem primeru bi v šestdesetih letih nastopila kriza in zastoj, če se ne bi bilo nič spremenilo — tudi, če bi ekonomsko politiko vodil Branko Horvat, pod pogojem seveda, da bi jo vodil v skladu z modelom petdesetih let.

Zgodovinsko nujno je bilo, da bi že v šestdesetih letih bolj odprli vrata tržišču in sprejeli vse posledice, ki bi jih to povzročilo. Ker tega nismo storili, danes životarimo in za gorami se zbirajo črni oblaki. K nevihti se pripravljaj!

Nujno je, da tisti, ki snuje novo reformo, opredeli glavni cilj in tudi operativne ter taktične podrobnosti za njeno uresničevanje. Vseh podrobnosti ni mogoče predvideti. Med potekom reforme in v borbi zanje jih je moč celo spreminjati in dopolnjevati. Bistveno je biti dosleden, neusmiljeno dosleden. Da se sprejeti fantastično resolucijo o svobodnem tržišču, o selekciji in konkurenci. Toda — če država in istočasno še kakšnih petsto tozdov vsak dan »ponareja« denar, potem z resolucijo ni kaj početi. Komaj jo je mogoče uporabiti za določeno zahrbtno dejanje.

Deset dni pred njegovo smrtjo sem se z Borisom Kraigherjem pogovarjal o reformi. Govoril mi je o pritiskih nanjo. Poskušala sva čim točneje določiti mejo, na kateri so kompromisi in umik še možni. »Veš,« mi je dejal, »od tu naprej, če do tega pride, se boste umikali brez mene.« Žal se je to uresničilo na človeško tragičen način. Če bi ostal živ, bi se zagrizeno boril na poslednji možni obrambni črti reforme.

Rosa Luxemburg je v svoji znameniti polemiki z Leninom že pred dobrimi šestdesetimi leti opozorila na nevarno past, ki grozi socialističnim družbam. Zapisala je: »Brez splošnih volitev, neomejene svobode tiska in zborovanj, svobodnega boja mnenj zamre življenje v sleherni javni ustanovi, postane le senca življenja, v kateri ostane dejavna samo še birokracija. Javno življenje počasi zamre, nekaj ducatov partijskih voditeljev neizčrpne energije in brezmejnega idealizma dirigira in vlada, pod njimi pa dejansko vodi ducat izrednih glav. Kdaj pa kdaj spravijo delavsko elito na zborovanje, da ploska govorom voditeljev in da soglasno sprejme predlagane resolucije.« (R. Luxemburg, K ruski revoluciji, CZ, Ljubljana 1977, str. 773.) Rosa Luxemburg je žal pozabila povedati, kaj se zgodi, če tistih ducat glav ni izrednih, ampak so poprečne?

Lucidne in vizionarske misli, ki sem jih citiral, so v pogledu demokracije načelno razstrelile leninsko — boljševiški model revolucije in graditve socializma. Odprle so širino, do katere še ni segla nobena obstoječa socialistična družba. Obratno. Do sedaj so se bolj ali manj (ter na različne načine) vse ujele v past, na katero je opozarjala Luxemburgova. Tudi naša. Zato sta še vedno živa in dinamična misel ter dejanje ob črti socializem — demokracija. Preseglo bi okvir tega intervjuja oziroma njegovega namena, če bi poskusil podati izčrpnjši pregled gibanja in stanja demokracije pri nas. Verjetno bi bila to zelo izzivalna tema za ideologe, politologe in zgodovinarje. Vsekakor je šla naša demokracija skozi razna obdobja te bila — in mogoče še bo — podvržena mnogim valovanjem. Gibala se je v trikotniku, katerega koti so bili:

a) Konkretna jugoslovanska stvarnost z vsemi svojimi obremenitvami, protislovji notranjega in mednarodnega značaja. Tu je imela svojo težo in vpliv tudi negativna, skrajno bedasta, kratkovidna, krvava in izdajalska politika naše buržoazije. Zlasti med vojno. Sicer lahko samo ugibamo, kakšen bi bil razvoj OF, če bi se slovenska

cerkev skupno s svojim škofom odzvala njenemu pozivu in sodelovala z njo. Verjetno ne bi bilo nobenih elementov državljanske vojne. V tem primeru bi bila graditev socializma že takoj po vojni mnogo bolj pluralistična in demokratična. Med ekskluzivnostjo partije in militantnim antikomunizmom je zveza, v kateri se vzrok in posledica medsebojno dopolnjujeta. To odvisnost in medsebojno vzročnost je čutiti vse do današnjega dne.

b) Teorija in praksa oktobrske revolucije z vsemi svojimi pozitivnimi in preživelimi izkušnjami.

c) Naše lastne človeške in demokratične vizije o svobodi človeka (včasih tudi iluzije), brez katerih Zveza komunistov Jugoslavije ni bila nikoli.

Odprto in analize vredno ostane vprašanje, kdaj, kako, zakaj in v kakšnem obsegu so se omenjeni dejavniki med seboj prepletali, uravnavali ali si nasprotovali.

Samoupravljanje predstavlja najvišji domet naše sedanje demokracije. To je zgodovinski korak. Toda pokazalo se je, da to ni totaliteta in da sama operacionalizacija ni enostavna, ampak zelo zapletena in tudi protislovna. Samoupravljanje je lahko tudi zavesa za marsikaj: za birokratizacijo, zaostalost, neopravičene parcialne interese, družbeno neracionalnost. V zadnjih desetih letih se je razvijalo ekstenzivno. Zelo se je okrepil njegov institucionalno formalni vidik, mnogo manj njegova demokratična in racionalna vsebina. Zato je sedaj v razvoju zastalo in se znašlo v zagatah. Vzroka za tako stanje sta dva. Splošna družbena kriza in tista preveč pavšalna in deklarativno idejna zavest in dejanje, ki samoupravljanje še vedno postavlja kot začetno alternativo: da ali ne. Mislim, da razen za najbolj zadržte staliniste pri nas dileme ni več. Torej da! Pač pa je vprašljivo in odprto, kakšno samoupravljanje, kje, kdaj, kako, zakaj. S kakšnimi pravicami, dolžnostmi in oblikami? V tem pogledu obstaja velika teoretična in praktična zmeda. Samo en dokaz: vsi zmerjajo etatizem in hkrati na pomoč kličejo državo. Skoraj vsi kritizirajo preveliko vmešavanje ZIS, istočasno pa od njega zahtevajo, naj doseže stabilizacijo — in to tako, da ne bo nihče prizadet. Omenjena protislovnost ni samo posledica različnih interesov, ampak tudi zmedenih in neusklajenih načelnih stališč.

Napredovanje ali stagnacija naše demokracije in s tem tudi samoupravljanja sta potemtakem odvisna od tega, kako se bodo razpletala vozlišča (zlasti materialna) družbene krize. Ali bo ZK uspela premagati notranjo krizo, v kateri se nahaja, ali ne. To ni odvisno od moralnih pridig ali pozivov, da je treba misliti in se obnašati drugače. V ta namen je potrebno nekaj več. V mnogočem je treba spremeniti obstoječa teoretična in sociološka spoznanja ter stališča. Dati veliko več prostora drugače mislečim v ZK; pokazati mnogo več strpnosti do njih. Oddaljiti se od operativnega odločanja oblasti. Biti skrajno rezerviran do znanega modela družbene analize: resnica to smo mi; levica ali desnica so oni, ki se motijo, hočejo oblast

ali so celo sovražni. V bistvu je to stalinski način mišljenja. ZK ne more pobegniti pred svojo lastno dialektiko — tem slabše zanjo, če je noče ali ne more videti in priznati.

Kdaj, v kakšnem obsegu in na kakšen način bo prevladalo v naši družbi spoznanje, da je sicer samoupravljanje del civilne družbe, da pa vendar ni popolno nadomestilo zanjo? Pluralizem samoupravnih interesov mora dopolniti in razširiti pluralizem, misel in dejanje svobodnega človeka. Dokler bo obstajala država in oblast, bo obstajala tudi civilna družba kot njena podpora, kontrola ali nasprotovanje. Največkrat vse troje hkrati. Dialektika gibanja. Civilne družbe se ne da nacionalizirati ali prepovedati. Ona je tu in živi svoje življenje, če ne drugače, pa samo v nezadovoljstvu, željah ali upanju ljudi. Če naj bo socializem višja stopnja svobode človeka, potem mora biti tudi civilna družba v njem na višji stopnji človeške in politične kulture, kot poseben izraz te njegove svobode. Če oziroma kako dolgo bo v naši družbi svobodo človeka in njegov pluralizem mišljenja in delovanja mogoče obdržati in imeti samo v sedanjem modelu političnega sistema, ne vem. Ne želim prerokovati. Vem samo, da so človekova svoboda, njegovo prepričanje in zavest primarni. Vse ostalo mora biti temu podrejeno. Če je v zadnjem obdobju zlasti v Sloveniji v javnem življenju čutiti demokratično klimo, potem to utrjuje upanje, da večina v sedanjem slovenskem političnem vrhu čuti in razume povezanost socializma z demokracijo in njuno soodvisnost.

Bilo bi katastrofalno, če bi v ZK subtilno družbeno analizo nadomestile samoupravne balade — družbeni stereotipi, črno-beli skeči ali propagandni rituali. To bi povzročilo še več malodušja in odpora ne samo med ljudmi, ampak tudi v ZK. To bi jo popolnoma razklalo in izničilo. V tem se pravzaprav skriva poglobljena možnost antikomunizma. Nevarno bi bilo spregledati, da je sedanje stanje v bistvu tudi zaveznik konzervativni doktrinarni in sklerotični teoretični zavesti. Zaman je pričakovati, da bosta teoretična zavest in politična doktrinarna mentaliteta, ki sta nas pripeljali v krizo, lahko pokazali tudi pot iz nje. Pri tem ne gre za generacijske, pač pa miselne in idejnovsebinske razlike in spopade. Verjetno ni pametno, če ZK trdovrtno brani vsa duhovna odkritja svojih pametnih in nespametnih glav ne glede na to, ali jih je praksa potrdila ali zavrgla.

Šestdeseta leta so bila v naši povojni zgodovini v vsem nekaj posebnega. Tedaj se je družbena moč v marsičem začela prevešati v korist tistih družbenih sil, ki jim sam pogojno imenujem tehnokracija. Pri tem pa mislim na povsem legitimno družbeno silo, akterja, ki je postavljen z mestom upravljaljskih struktur, menagementa, direktorjev in drugih, ki reprezentirajo večjo svobodo in mobilnost kapitala, njegovo neodvisnost od politike itd. Tehnokracije torej ne razumem kot priložnostne ideološke etikete, nasprotno — govorim o družbeni delitvi dela in če uporabljam besedo oziroma označbo tehnokracija,

potem počnem to zato, ker se mi zdi najustrežnejše. Toliko v pojasnilo. Naj torej pojasnim svojo trditev o večanju moči tehnokracije. Najprej je bil tu celoten proces decentralizacije, ki se je začel s sprejetjem nove ustave leta 1963 in nadaljeval z ustavnimi amandmaji leta 1967, 1968 in 1971. Ti so prinesli spremembe v skupščinski sistem in razširili pristojnost republik, kar je pomenilo določeno legitimacijo partikularnosti, ki je lastna tehnokraciji. Drugič. To je bil čas gospodarske reforme. Prevladovalo je mnenje, da se družbenost denarnih sredstev (kapitala) izraža tako, da podjetja plačujejo obresti na investicijska in obratna sredstva. Na ta način se je krepila moč bank in direktij, ki so dejansko odločale o plasmju sredstev in o konkretni kreditni politiki. Dalje. Znan je podatek o sestavi gospodarskega zbora skupščine SR Slovenije — od 75 članov je bilo 66 direktorjev. Končno XV. amandma k ustavi SFRJ je vnesel popolno svobodo v oblikovanje temeljnih razmerij v upravljanju in organiziranju posamičnih podjetij, kar bi po mojem mnenju moralo — poleg drugega — okrepiti tudi moč dela nasproti kapitalu, saj bi moralo priti do formalizacije industrijskega konflikta.

Skratka, kazalo je, da bo prišlo do velikih sprememb. Moč je bilo slutiti nasprotja, ki jih je taka prerazporeditev družbene moči prinesla, jasno je bilo, da se poraja nov koncept socializma, ki je drugačen od — naj tako rečem — kominternovskega koncepta, kjer igra glavno vlogo državna in partijska birokracija. Razplet je znan. Za vas se je iztekel v popolno ekskomunikacijo iz javnega in političnega življenja.

Kje so po vašem mnenju, tovariš Kavčič, vzroki za tak razplet in kakšna razmerja med družbenimi akterji so takrat temu botrovala? Ali lahko podrobneje opišete strateške razvojne razlike oziroma konceptualna razhajanja v Sloveniji in Jugoslaviji?

V začetku šestdesetih let je jugoslovanska družba postala že tako bogata, da ji ni bilo potrebno vsakršno blago. Tudi strokovno, kadrovsko se je okrepila. Prehod iz ekstenzivnega v intenzivno gospodarstvo je postal objektivna nujnost. Hkrati bi se morali in tudi mogli odpirati mednarodnemu tržišču pod bolj ali manj enakopravnimi pogoji. Konvertibilni dinar bi moral postati naš neposredni cilj in primarna investicija. Sedaj pa nam za vratom visijo fantastične tečajne razlike. Model gospodarjenja iz petdesetih let se je izčrpal. Bolj tržno usmerjen model našega gospodarstva, ki naj bi odražal njegovo večjo kvaliteto, je zahteval: močnejše priznavanje in spoštovanje zakonitosti blagovne proizvodnje, to pomeni večjo domačo in tujo konkurenco, ki bi dobre nagrajevala in slabe postavila pred izbiro: ali — ali; če se ne poboljšate, boste uničeni. Temu cilju bi morali podrediti makroekonomsko politiko in doseči dodatno družbeno delitev dela. Proizvodnji naj bi torej dodali večjo količino visoko kvalificiranega dela, to se pravi znanja, in ga — sedaj smo že pri tehnokraciji — tudi ustrezno vrednotili. Iz tega naj bi razvili tudi potrebne idejne, politične, ekonomske, pravne in

sistemske konsekvence. Vse bolj je postajalo namreč očitno, da brez znanja in dobre poslovne organiziranosti ni intenzivne ekonomije in proizvodnje. Vsi vsega ne vedo in ne znajo, ne glede na to, ali imajo rdečo knjižico ali ne. Torej, neka nova delitev dela in tudi odgovornosti je imperativ kvalitetnejše proizvodnje. Poslovna, tehnična in intelektualna sposobnost vodilnih kadrov ima tu svoje posebno mesto in pomen. Govorim o sposobnosti, ne o spričevalu ali diplomi. Čeprav praviloma med diplomom in znanjem ali sposobnostjo vendar obstaja precejšnja zveza.

Razvoj je sicer sam že spontano šel v to smer — tako v svetu kot pri nas. Visoko kvalificirano delo in znanje sta z izredno hitrim tempom postajala vse pomembnejša segmenta proizvodnega procesa in ciklusa menjave blago — denar — blago. Seveda bi bilo nesmiselno in pogubno temu delu prepustiti vso oblast in moč, da z delavci počne, kar se mu zljubi. V polemiki o tem problemu smo imeli opraviti s kukavičjimi jajci. Tako so »tehnokracijo« obtoževali, da hoče vso oblast, in potem dokazovali, kako katastrofalno bi bilo za našo družbo, če bi se to uresničilo. V bistvu pa je šlo za to, da bi visoko strokovnemu delu in poslovnosti odredili tisti prostor pod soncem, ki mu je pripadal, ne zato, ker si je to nekdo izmislil, ampak zato, ker so to zahtevali interesi dobro organizirane proizvodnje in odprtega tržišča. Zato bi morali zakoličiti potreben prostor temu segmentu združenega dela in ga tudi zavarovati pred neustreznimi pritiski ne glede na to, kakšnega porekla bi bili. V ta namen smo tedaj iskali optimalno razmerje med upravljanjem in vodenjem. Protislovje fizičnega in umskega dela ter njuna medsebojna odvisnost bi na ta način dobila svoja pravila igre, pravice in dolžnosti. To bi zahtevalo tudi avtonomnejšo vlogo sindikata pri razporeditvi družbene moči in vzdrževanju ravnotežja med potrebami operativne proizvodnje in poslovne politike na eni ter tekočimi interesi in razpoloženjem delavcev na drugi strani. Seveda bi take spremembe precej zmanjšale vpliv politike na ekonomijo. Zgleda, da se je na tej diagonali vse skupaj zataknilo. Visoko strokovno delo in poslovnost — vodenje — ni dobilo potrebne legalitete. Zadeve so se reševale ad personam in od primera do primera. Takšno je stanje še sedaj. Nekje boljše, drugje slabše; bolj ili manj v skladu s temi ali onimi interesi in vidiki. Obstajajo večja ali manjša zavzetost, znanje in sposobnost vodilnih, kajti ostalo je dovolj manevrskega prostora, da se vsakdo, ki to želi, lahko skrije za samoupravno zaveso, če kaj preveč zaškriplje. Največkrat se mu je bati samo politike, ki je v takih primerih lahko tožnik in sodnik istočasno.

Objektivna zahteva in potreba po dodatni družbeni delitvi dela, ki jo je narekoval napredek znanosti in tehnologije, je tako ostala vse do današnjega dne brez ustrezne družbene, teoretične in sistemske verifikacije. Le to bi morala in mogla napraviti ideologija in politika. Zakaj tega ni storila? Ni bila preveč navdušena, da bi nekoliko omejila svojo družbeno moč. Preveč je še ujeta v svoje

lastno statično pojmovanje razrednosti. V njem se še skriva marsikaj, kar je že preživelo. V njem npr. korenini tudi današnje usmerjeno izobraževanje.

Ko so se vsa ta neurejena razmerja v začetku sedemdesetih let najbolj zaostrila — tudi zato, ker je reforma propadla — je izgledalo modro, čeprav tudi varljivo poiskati nekaj novega, bolj perspektivnega. Ni se bilo več mogoče vračati nazaj v petdeseta leta. Tako smo prišli do združenega dela, svobodne menjave dela, svobodne delitve dohodka in osebnih dohodkov, združevanja dela in sredstev, dogovorne ekonomije, družbene lastnine kot nevrednosti, politično ukazanih TOZD-ov. Nastopila je obsežna socializacija izgub; gospodarski subjekti so postavljeni predvsem kot združeno delo in ne kot — proizvodni proces blaga za tržišče. Pojavila se je hajka zoper kapital odnos; delovna sila seveda ni blago; vsako delo naj bi bilo tudi uporabna vrednost. Vsi ti teoremi so postali idejne, pravne in sistemske svetinje. Očitno je, da se marsikaj od naštetega ni ali ne bo potrdilo v praksi. Žal tudi spremenjena oblika ali ime še ne spremenita vsebine.

Rekel bi, da konceptualnih razlik med Slovenijo in Jugoslavijo v obdobju (sedemdeseta leta), ko so bila sprejeta omenjena stališča in se začela uresničevati v praksi, ni bilo. Mogoče so se v Sloveniji še posebej trudili, da bi praksa čimprej padla v objem teorije.

Jugoslavija se nahaja v globoki družbeni, ekonomski in politični krizi. V zvezi s tem so zanimive podobnosti med gospodarsko reformo sredi šestdesetih let, njenim propadom v začetku sedemdesetih in poskusom gospodarske stabilizacije v osemdesetih, ki doživlja podobno usodo.

Kje so po vašem mnenju osnovni vzroki za takraten neuspeh reforme? Kaj so vzroki današnje krize in ali se strinjate s sodbo o podobnosti teh dveh obdobj?

Dovolite, da odgovorim v obratnem vrstnem redu, kot si slede vprašanja. Najprej o krizi. Jugoslavija je v veliki krizi. To ni kriza rasti, ampak zastoja. Kriza je splošna, to se pravi idejnoteoretična, politična, mednacionalna, socialna, gospodarska, moralna in sistemska. Pogloblja se in ni ji še videti konca. Je starejšega datuma. Začenja se z zgodnjimi sedemdesetimi leti. Vsi dosedanji poskusi, da bi jo omejili, zaustavili ali odpravili, so bili brezuspešni. Poglavitni, četudi ne edini vzrok krize, je napačna politika. Pri tem ne mislim samo dnevne politike, ki je vedno obremenjena z raznimi zmotami, pač pa mislim na načelne in strateške politične odločitve, ki so bile in so še napačne. Vzrok za to je zastarel, napačen in nedosleden idejnoteoretični fond Zveze komunistov, pri katerem dobiva svoj navdih in napotila tudi njena politika. Mi nismo bili nikoli pragmatična družba. Vedno smo izhajali iz neke teoretične podlage in se gibali (ali poskušali gibati) v skladu s svojim idejnim

in teoretičnim obzorjem in zavestjo. V tem je naša prednost pred pragmatizmom meščanskih strank, seveda pod pogojem, da so teoretična izhodišča in vizije pravilne. Če so napačne, se prednost spremeni v svoje nasprotje, v dodatno obremenitev. Ravno to se sedaj pri nas in v vseh deželah realnega socializma dogaja. Odprto ostaja vprašanje, kako razrešiti to protislovje.

Komunistična partija Jugoslavije ima tridesetletno tradicijo, za katero je značilna pozitivna zveza med lastno teorijo in prakso. Začela se je v letih pred drugo svetovno vojno, nadaljevala in zdržala oboroženo revolucijo in spopad s Stalinom. Položila je temelje in odprla vizije bolj humani socialistični družbi. Sedaj je očitno, da se je to ravnovesje zelo razrahljalo in grozi, da se bo podrlo. Ne trdim, da je v prejšnjem obdobju teklo vse gladko, brez zastojev, stranpoti, napak in neumnosti. Poglavitne napake tega obdobja so predstavljali ideološko sektaški odnos do kmeta in umetno vsiljena industrializacija ter urbanizacija. Vendar je kljub temu celotna bilanca med teorijo in prakso nekeje do srede sedemdesetih let ostala pozitivna. V najboljšem primeru bi tovrstna bilanca zadnjih desetih let pokazala negativno ničlo. Zakaj? Kaj se je zgodilo? V tem obdobju sta teorija in praksa začeli hoditi vsaka svojo pot. Za to ni kriva praksa, ampak teorija.

Sedaj prevladujoča, recimo ji uradna partijska teoretična zavest, ki je glavni izvor krize, ni odraz in rezultat pravilne analize naše družbene stvarnosti, njenih protislovij, interesov in možnosti. Je predvsem rezultat kabinetske konstrukcije in kombinacije raznih dejavnikov in okoliščin. Obstoječi teoretični fond tudi ni celovit in logičen, kakršen je bil npr. med vojno in v spopadu s Stalinom. Zelo je pester, deloma improviziran in protisloven. Tu je najprej Marx z nekimi svojimi vizijami o razvitem socializmu zahodne Evrope. Poleg njega Lenin z Oktobrom, diktaturo proletariata in boljševisko partijo. Čutiti je tudi nekaj dediščine teorije in prakse stalinistične graditve socializma. Prisotna so naša avtonomna in samorasla teoretična spoznanja, tako tista iz NOB, kakor tudi ta, pridobljena med graditvijo lastnega socializma. Tudi idejam, potrebam in iluzijam tretjega sveta se naši teoretiki niso izognili. V obstoječi teoretični zakladnici so našle svoj prostor tudi podedovana zaostalost, nizka kultura dela, mnoge želje in vizije, ki so izven dosega realnosti. Nekaj je tudi prepisano od utopičnih socialistov prejšnjega stoletja, tu je tudi pariška komuna s svojim komunalnim in delegatskim sistemom. Omenjena teoretična zavest in spoznanja ter določena zmešnjava na tem področju negativno vplivajo na poglavitna in strateška vozlišča naše družbe, njenih interesov in potreb. Mislim na ekonomijo, demokracijo in narod. Vse troje predstavlja neločljivo celoto. Okrog njih obstajajo tudi konceptualne razlike in se lomijo kopja; v Jugoslaviji že od šestdesetih let naprej, v Sloveniji bi utegnile biti kakšnih deset let mlajše.

Med propadom gospodarske reforme v začetku sedemdesetih let in verbalno stabilizacijo deset let pozneje ne vidim samo podobnosti,

ampak tako zvezo, kakršno vidi kmet med setvijo in žetvijo. Kar spomladi seje, to jeseni žanje. Naštel bom osnovne značilnosti sedemdesetih let.

a) Močna in zavzeta naravnost ZK k našim novim teoretičnim spoznanjem in trditvam, od katerih so mnoga dobila svoj prostor tudi v novi ustavi in zakonu o združenem delu. Za drugače misleče skoraj ni bilo prostora, ponujala se je varljiva slika monolitne enotnosti;

b) Hitro je rasla mreža samoupravnih ustanov. Konstituirali so se vsi mogoči parcialni in protislovni interesi in pridno sodelovali pri delitvi dohodka, tudi tistega, ki ga še ni bilo — čarovnija »made in Jugoslavija«.

c) Produktivnost dela je stagnirala ali celo nazadovala. Temu primerno se je gibal tudi družbeni proizvod. Vse do začetka sedemdesetih let je bilo razmerje med rastjo družbenega proizvoda in inflacijo 1 : 2. Družbeni proizvod je rasel letno od 5 do 7 %, inflacija od 8 do 15 %. Lansko leto je to razmerje znašalo 1 % : 50 %. Družbeni proizvod se je povečal za okrog 2 %; inflacija blizu 100 %. Številka oziroma odnos, s katerim lahko ubiješ vola! Med proizvodnjo in potrošnjo je zlasti v drugi polovici sedemdesetih let zazijala velika luknja.

d) Mašili so jo tako, da so uvažali inozemski kapital in tiskali denar brez kritja. Nevarno početje.

Če je bilo še moč verjeti ali samo dvomiti v pravi smisel dogodkov in politike, opisanih pod a in b, ni moglo biti dvoma o posledicah vsega tistega, kar sem označil pod c in d. Vsakomur, ki je hotel in bil sposoben misliti in analizirati statistične podatke v ekonomsko strateških dimenzijah, je moralo biti že po 1975. letu popolnoma jasno, kje smo in kam plovemo. Na tej plovbi se je naši družbi dogodilo tisto, na kar opozarja bosanski pregovor, ki sem ga med vojno slišal v Drvarju: Nevolje uvijek dolaze u jata-tama!

Najprej je leta 1979 umrl tov. Kardelj, ki je bil glavni projektant novih razvojnih smeri. Kardelj je bil luciden mislec, teoretik in vizionar, ki je včasih sicer stopil v nevarne vode teoretičnih konstrukcij, vendar pa kot politik ni izgubil smisla za stvarnost. Njegov Sperans in Protislovja družbene lastnine sta deli velike teoretične vrednosti. Če bi še živel in v začetku osemdesetih let dobil na mizo makroekonomske bilance ter videl njihove primanjkljaje, bi začel iskati vzroke. Verjetno bi odkril — poleg ostalega — tudi luknje in zmote v svojem idejnem in sistemskem projektu ter svojih statičnih izračunih. Začel bi jih energično odpravljati. Takoj za Kardeljem je odšel še tovariš Tito, ki je na tehtnici jugoslovskega ravnotežja lahko prebil politične zidove napredku in razvoju. Lahko je tudi ob vsakem vprašanju in ob vsakem času premagal nekatera dejstva z argumentom avtoritete.

Potem so prišli inozemski bankirji, upniki, povedali koliko smo dolžni, ustavili kredite in zahtevali, da začnemo odplačevati dolgove. Va-

bilu na kavico, ki jo je v nekem razkošnem beograjskem hotelu ob petih popoldne skuhala in servirala elegantna, žal precej surova gospa Stvarnost, se ni bilo več mogoče izogniti. Za vse ostalo se zdi, da je jasno in znano in se imenuje splošna kriza družbe, ki dobiva že tudi prve znake paralize.

Niso redki javni delavci, med njimi zlasti ekonomisti, ki perspektivo za izhod iz krize vidijo v uvajanju t.i. mešanega gospodarstva. Sestavni del teh idej in zamisli je tudi zamisel o produktivni izrabi zasebnih sredstev občanov, ki se giblje od idej o spodbujanju drobnega gospodarstva do tistih o uvajanju nekaterih oblik delničarstva. Znano je, da ste se vi zavzemali za podobne možnosti. V intervjuju v Delu ste se zavzeli za to, da bi delavec vlagal svoja sredstva v produkcijo. Za to naj bi dobil povrnjene obresti in del dohodka, ustvarjenega s pomočjo vloženih sredstev.

Ali lahko poveste kaj več o tej zamisli? Ali ste jo v izvršnem svetu poskušali operacionalizirati? Ali je s tem povezan tudi ostro napadan pravilnik o delitvi dohodka in osebnih dohodkov v Jutranjki?

Pri nas je lastnina, torej kapital, še vedno napačno pojmovana in odrejena. Teorija, praksa in pravna norma so izenačile pravni in ekonomski pomen in položaj lastnine. Pristop k lastnini je torej pravno formalističen, namesto da bi bil ekonomsko racionalen. Vzrok za to je v ideoloških predsodkih, bolje rečeno v statični razrednosti. Po tej logiki ni torej primarno, kaj se z lastnino dogaja, ampak je važno, čigava je. Lastnina je torej postavljena na glavo. Že sama po sebi ima namreč ne glede na to, čigava je, svojo objektivno ekonomsko funkcijo in tako v obdobju blagovne proizvodnje ni samo sredstvo za delo, ampak tudi del družbenih odnosov. V svoji ekonomski funkciji ima vedno tri možnosti: a) lahko se množi (seveda s pomočjo živega dela) in daje večvrednost; b) lahko miruje in reproducira samo sebe; c) možno jo je tudi izničiti, pojesti, potrošiti ali ji kako drugače škodovati. Vse tri možnosti se pri nas v praksi in pod zastavo samoupravljanja vsak dan uresničujejo. Lastnino, kapital bi torej morali postaviti in obravnavati predvsem z vidika njene ekonomske funkcije in racionalnosti.

Neumno je gojiti iluzije (ali imeti celo program), da je možno v eri blagovne proizvodnje odpraviti nasprotje med delom in kapitalom. To nasprotje je njena objektivna zakonitost. Zato se tudi ne prestando pojavljajo različne pravne oblike kapitala v odvisnosti od sprememb blagovne proizvodnje in njene tehnologije. Čim prej jih bo vsaka socialistična družba priznala, čim bolj bo tudi v tem pogledu pestra in čim manj doktrinarna, tem hitrejši bo njen razvoj. To seveda ne pomeni, da mora biti ravnodušna ali preveč liberalna do ekonomskih rezultatov raznih oblik lastnine. Popolnoma odprta vrata vsemu bi vodila v obnovo raznih oblik kapitalizma. Formalnopравни in dejanski monopol družbene lastnine — zlasti, če je

deklarirana kot nelastnina in nevrednost — pa zelo zavira razvoj socializma. Zato vidim perspektivo lastnine v socializmu v razmerah brez monopola sedanje družbene lastnine, ki pa seveda mora biti v vsakem pogledu priznana kot vrednost. Ta bo sicer ostala, vendar jo bodo dopolnjevale tudi kolektivna, zadružna in privatna lastnina — in to ne samo v deklarativnem pogledu, kot se dogaja sedaj, ampak tako, da bo »nedružbena« lastnina tudi v praksi pomemben ekonomski dejavnik in sestavni del ekonomske moči ter napredka socialistične družbe. Vse omenjene oblike lastnine seveda ne bodo živele zaprte vsaka v svoj geto, ampak se bodo med seboj povezovale, sodelovale in prelivale v odvisnosti od interesov, tržišča, razvoja tehnologije in v okviru splošnih pogojev in pravil igre, ki jih bo določala in kontrolirala celotna socialistična družba. Predpogoj za tako mešano gospodarstvo, ki bo okrepilo politično — gospodarsko moč in privlačnost socializma je, da se socializem osvobodi pogubne in zmotne doktrine, ki vidi v totalni in birokratski nacionalizaciji socialistični raj na zemlji. Življenje je že zdavnaj zavrglo to dogmo. Ni težko predvideti, da bo mešano gospodarstvo, potem ko pridobi ne samo državljansko pravico, ampak tudi ekonomsko moč v odnosih blago — denar — blago, ustvarilo tudi specifične norme, kriterije, pravila in delovanje.

V začetku sedemdesetih let sem res javno povedal, da se mi zdi za socializem koristnejše, če državljan, ki ima višek pošteno pridobljenega denarja, tega vложи v kako naše podjetje kot pa, če ga zapravi za turistično potovanje na otočje Fidji. Ta zamisel ni bila stališče IS, ampak osebno moja. Zato je nismo poskušali uresničevati. Nanjo (zamisel) so takoj streljali z ideološkimi topovi vseh kalibrov. Podobno usodo je doživel tudi pravilnik, ki ga omenjate, čeprav je bil rezultat lastne kolektivne prakse in nisem imel z njim nobene zveze. A kot vidite, so dobre ideje močnejše kot slabi ideološki topovi.

Uradna ekonomska teorija socializma, točneje ideologija, je bila do sedaj tako zaslepljena z Marxovo teorijo večvrednosti, ki jo je izvedel iz privatne lastnine kapitala in izkoriščanja delavcev, da sploh ni bila sposobna videti, da to ni edini mogoč izvor večvrednosti oz. kapitala. Je pač suženj prepričanja, da je vsaka privatna lastnina, kapital, zgolj rezultat izkoriščanja in vzrok vsem nesrečam človeštva. Treba jo je ukiniti in nebeški raj se bo preselil z neba na zemljo. Ni nujno biti genij, da sprevidiš, da temu ni tako. Ni nujno, da večvrednost, ki jo ustvarja delavec s svojim delom, pripade samo drugim, kapitalistu ali državi, lahko pripade tudi njemu. Tisti trenutek, ko vsega svojega dohodka, pridobljenega z delom, sproti ne troši za obnovo svoje delovne sile oz. za svoje življenjske potrebe in mu nekaj ostane, se začne tudi sam »kapitalizirati«. Grozno, ali ne? Brez panike, prosim! Začne ustvarjati večvrednost, ki jo kot finančni kapital vlaga v banko ali v nogavico. V obeh primerih se sedaj naša država s pomočjo inflacije zelo uspešno bori zoper vse nevarnosti take kapitalizacije. Z inflacijo mu sproti ta kapital uničuje in ga na ta

način prisiljuje, da živi iz rok v usta. Kot vidimo, vse socialistične države ne ravnaajo tako. Madžari so že pred leti uvedli vrednostne papirje za soudeležbo oz. vlaganje privatnega denarja državljanov v državna podjetja. Kot vemo, so sedaj odprli že borzo, kjer se ti lahko svobodno prodajajo in kupujejo. Tudi Kitajci že gredo v to smer. Na ta način je delavcem, omogočeno da svoj kapital vlagajo v družbeno proizvodnjo. Z desne strani družbene bilance se tako nekaj sredstev pretaka na levo stran, iz pasive v aktivo. Tako se dodatno krepí kvantitativni obseg ter moč proizvodnje in slabi potrošnja. Kakor hitro se tako zbrani dodatni kapital aktivizira in poveča proizvodnjo, so dane tudi širše možnosti potrošnje. Ravnotežje se znova vzpostavi na višji ravni.

Ta kvantitativni premik ima tudi svoj kvalitativen vidik. Nemogoče je dokazati, kako in v kolikšni meri na sedanji stopnji družbene zavesti delavci že doživljajo družbeni kapital kot svojo lastnino, čeprav je formalno tudi njihova, oziroma z njo tako racionalno ravnaajo, kot da bi bila njihova. Gotovo so v njihovi zavesti prisotni tudi ti segmenti. Poleg tega pa doživljajo kapital, lastnino, kot nekaj odtujenega ali samo kot tehnično pomagalo svojemu delu. V primeru, ko so v kapitalu gospodarske organizacije, kjer delavci delajo, tudi njihova sredstva, se takoj spremeni tudi njihov odnos do vsega minulega dela, kapitala, katerega upravlja njihova delovna organizacija. Tu nastane torej tudi kvalitativni premik v odnosu lastnina — živo delo oziroma delavec.

Vsak ukrep, ki spodkopava preživele dogme o monopolu družbene lastnine, med državljani takoj povzroči živahen in pozitiven odmev. Če je v njem, zlasti pri nas, še precej previdnosti in nezaupanja, je to samo še en dokaz več, da ima dogmatska ideologija v odnosu do gospodarstva še vedno položaj (že nekoliko postarane in živčne) guvernante. Kljub temu bi lahko rekli: »In vendar se vrtil!« Žal drugod hitreje kot pri nas! Mi še nismo preboleli otroških bolezni levičarstva. Ne potrebujemo stabilizacije. Stabilizacija zaradi stabilizacije je utopija in fraza. Nam je potrebna nova ekonomska politika! Priznam, tovariš Mikulič poskuša v tej smeri nekaj spremeniti. Žal so to samo kapljice. Potrebujemo vodomet. Smo družba, v kateri je in bo še dolgo prisotna velika lakota po kapitalu. Istočasno pa so vplivni arhitekti te družbe že skoraj razglasili družbeno lastnino kot nevrednost in nelastnino. Pripisali so ji magične lastnosti ekonomske in sociološke preobrazbe samo zato, ker nad njo formalno in ponosno vihra rdeča zastava samoupravljanja. Glasno svare pred nevarnostjo kapital-odnosa, brez katerega ni blagovne proizvodnje. Sumljiv je tisti, ki ima denar. Pravoveren oni, ki ima dolgove. Z diktaturo dolžnikov in lastnino, ki ni vrednost, ni mogoče graditi socializma, ampak komaj čuvati obstoječo revščino.

Skozi očala lastnine si oglejmo še delitev v socializmu. Delitev po delu? Dosledno vzeto ne? V tej maksimi se že skriva predsoba neblagovne proizvodnje, kjer naj bi bilo vsako delo plačano, količina za količino. Torej delitev po delovnih rezultatih. Tudi to je samo

načelo, ki ga je treba šele konkretizirati. Kdo, kje, kdaj, kako? Sedaj je pri nas takole, načela da teorija — prakso vsak delovni subjekt zase in po lastni presoji. Brez dosledno izdelanih kriterijev. Torej zavest in volontarizem skrit za samoupravno obliko. Tako je postala delitev s pomočjo teorije in ustave naša sveta krava. Zlasti v zadnjih desetih letih. Država jo je sicer občasno preganjala in hotela zagrabit za rep, toda brez vidnega uspeha. Na ta način se je vzdrževalo neko socialno ravnovesje in odlagalo srečanje z resnico. Kupi knjig so bili napisani v obrambo te ureditve. Dokler je bilo mogoče (približno do leta 1980) širokopotezno uvažati kapital in ga prelivati v domačo potrošnjo, je ta sistem še delno funkcioniral. Ko je bilo te pravljice konec, se je pokazala vsa samoprevara take rešitve. V delitvi je zagospodarilo skupinsko lastniško pojmovanje družbene lastnine. Nastale so take razlike v osebnih dohodkih med delavci, istimi poklici in enakim delom, kot jih ne prizna noben socialdemokratski sindikat v razviti kapitalistični državi. Ni več važno kaj delaš, kaj znaš in kaj narediš. Važno je, kje delaš. Pri tem je zelo važno, s kakšnim kapitalom, minulim delom razpolagaš. Ker je bil kapital odnos preganjan in prepovedan v neposredni obliki, se je pač pojavil in realiziral v posredni. Poleg tega so največji osebni dohodek lahko prinesle ponarejene bilance in fiktivna aktiva v njej. Začeli sta kopneti akumulacija in amortizacija. Zagnano dviganje cen in zidanje stroškov je zavzelo obseg in brezobzirnost, ki je enaka ali vsaj podobna prvobitni akumulaciji kapitala v kapitalizmu prejšnjega stoletja. Vse to seveda ob zvenečih geslih samoupravljanja. V družbi, ki ima še vedno skoraj milijon delavcev v tujini, več kot milijon brezposelnih doma in najmanj toliko navidezno zaposlenih, je tekmo v delitvi izgubila akumulacija. Posledice bodo dolgoročne. Precejšen del že tako majhne akumulacije so »tozdirali« ali zabili v razne gigante, Fenije in Fenixe, ki bodo še naslednjim rodovom pričali o nekem slepem in gluhem obdobju, v katerem so maloštevilni jurišali v nebo in mnogoštevilni brez svoje krivde ostali na zemlji in na robu revščine. Po štiridesetih letih graditve socializma, po tolikih teorijah in sistemih ta družba še vedno nima resničnih meril gospodarske uspešnosti podjetja, ki bi smela biti edina podlaga delitvi osebnih dohodkov.

Še vedno so temu kriteriju najbližje stopnje (Kidričeve) akumulacije in fondov iz začetka petdesetih let. Sem deloma sodi tudi zakon SR Slovenije o delitvi dohodka in osebnih dohodkov iz leta 1971 (predlagatelj IS), ki so ga po moji ostavki takoj ukinili, češ da je preveč etatističen. Sedanji sistem delitve dohodka je oslabil boj za produktivnost dela, racionalno gospodarjenje in motiv za delo. Vse to je nadomestila kratkovidna manipulacija, pritisk na banke za nove kredite in pritisk na državo za posebne ugodnosti. To ni kritika ali nezaupanje do delavcev, ampak kritika teorije in sistema, ki jih stimulira, da se tako obnašajo. Če socialistične družbe, ki nastajajo v pogojih blagovne proizvodnje, ne bodo sposobne uresničiti takega sistema delitve, da bodo v njem tudi nadomestila za

tisto ekonomsko stimulatívno vlogo, ki jo ima v kapitalizmu dobiček, potem so perspektive socializma meglene in negotove.

Čim bolj je določena družba tehnično razvita, s toliko večjim obsegom minulega dela — kapitala razpolaga in toliko bolj je naraščanje njene družbene produktivnosti odvisno od njega. Tehnološka revolucija na pragu 21. stoletja to medsebojno odvisnost akumulacije in napredka zelo povečuje. Z izrednim tempom. Vse to velja tudi za socialistične družbe. Zanje še posebno, ker še niso razvite. Potemtakem delitev v obdobju blagovne proizvodnje ne glede na obliko lastništva ne more biti samo stvar zavesti, ampak tudi objektivna nujnost. Akumulacija je zakon blagovne produkcije, pogoj njenega življenja in razvoja. Večvrednost torej ni samo stvar prilasčanja ali izkoriščanja, pač pa nujni pogoj za napredek in razširjeno reprodukcijo. Tem slabše za socialistično družbo, če tega ne spozna oziroma hoče to objektivno zakonitost uresničevati samo z dobrimi nameni, namesto da bi jo izrazila v čim bolj jasnih in neizprosni sistemskih normah. Ta nujnost bi morala biti v središču ekonomske politike. Zaščitena in nedotakljiva, kot je v kapitalizmu zaščitena in nedotakljiva privatna lastnina.

Ne vem, koliko je pri nas gospodarskih subjektov, ki — globalno gledano — tega ne razumejo. Vem pa, da jih je mnogo, ki svoje trenutne interese uresničujejo tako, da tega spoznanja in zakonitosti ne upoštevajo. Na svoj način imajo prav. Če je družba to odločitev prepustila njihovi prosti presoji, potem velja najprej misliti na svojo brado. Če in kadar se o tem dogovarjajo, zmaga solidarnost, ki omogoča, da ostanejo vsi živi in zdravi. Kriteriji produktivnosti so največkrat predmet proste izbire, torej zavesti. Poleg tega se ravna po najslabšem. To pušča manevrski prostor in rezerve, tako potrebne v teh negotovih časih. Slabo, zelo slabo. Vsaj realna amortizacija, od družbe odrejena minimalna stopnja akumulacije in minimalni osebni dohodki zaposlenih, bi morali predstavljati spodnjo mejo še normalnega poslovanja gospodarskega subjekta. Od tu navzdol nastopi izredno stanje, sprožil naj bi se alarm. Prvo bi moralo na vsestranski udar priti vodenje.

Na podlagi teorije, ki je precenila lastninski in podcenila ekonomski vidik lastnine, kapitala, je pri nas sistemsko in pravno oblikovan tudi gospodarski subjekt, to se pravi delovna organizacija. V obstoječi scenografiji je v ospredju neko združeno delo, ki ga je moč interpretirati oziroma razumeti na razne načine — zlasti v praksi. V tem združenem delu se nahaja delovni človek kot svobodna, samo delovna, altruistična in zavedna osebnost. Stalno razmišlja o svojih tekočih in zgodovinskih interesih. Zgodovinska resničnost razreda je že sedaj in tu personificirana v vsakem Janezu ali Hasanu ne glede a to, kaj je ta človek v resnici, kaj misli, kaj zna in kako dela. Ob tem pa je ta ostal privatni lastnik svoje delovne sile in se praviloma obnaša tako kot vsak, ki daje svojo lastnino v najem: želi dati čim manj in dobiti čim več. Družbena lastnina ga pri tem njegovem računu ne ovira pretirano. Zdi se, da je vizionarska sa-

moupravna filozofija to dejstvo spregledala in se poigrala z neblagovnimi izzivi. Zato v taki utopični projekciji nekje v ozadju stoji delovna organizacija kot poslovni, tj. blagovno proizvodni subjekt. Primarno je tako sekundarno. Vzrok je zamenjal cilj. V tem filozofsko načelnem in tudi pravnem projektu delovne organizacije ni težko zaslediti Marxove vizije o razviti in neblagovni socialistični družbi. V njej ni več denarja, zakona vrednosti in trga, pač pa delavci neposredno menjajo količino dela za količino dela. Lepa pravljica prihodnosti. Samo še trenutek in delo bo postalo le še življenjska radost.

Žal smo še zelo zelo daleč od tega. Sedanja projekcija delovne organizacije na svoj poseben način zamegljuje, vodeni in prenareja njeno proizvodno blagovno bistvo. Zmanjšuje, demobilizira in zavira njeno poslovno vsebino in uspešnost. Delovno mesto in združevanje dela postaja na ta način prvi smoter vsega početja. Vsako delo postaja sveto. Žal ima vrednost samo tisto delo, ki ustvarja uporabno vrednost in to po možnosti po ceni, ki jo prizna trg. Vse kar je izven tega ali nad tem, je samo strošek, ki ga mora nekdo plačati. To zahteva blagovna proizvodnja. Vse drugo je misterij ali samoprevara, skrita za tako ali drugačno obliko ali trditev. Ker delovni kolektivi s takim misterijem v naši blagovni družbi ne morejo živeti, mora pomagati država. Ta mora: socializirati izgube, dajati vedno nove transfuzije s krediti, zatiskati oči pred ponarejenimi bilancami, negovati avtarkijo, omejevati samoupravljanje, preprečevati selekcijo in konkurenco ter počenjati še marsikaj drugega, da bi lahko vsako združeno delo v podjetju Srp in kladivo vsaj životarilo in delilo dohodek. S pomočjo takega sistema in prakse smo z našo stagflacijo na samem vrhu svetovne lestvice. Uspeli smo vnaprej pojesti, potrošiti in razmetati vsoto, ki se močno približuje našemu enoletnemu družbenemu proizvodu. Še hujše od tega je, da so mrtve in neizkoriščene ostale ogromne materialne in umske možnosti in sposobnosti naše družbe, ki bi lahko v tem času podvojile naš družbeni proizvod.

Prej ali slej bo morala naša družba gospodarske subjekte, podjetja, organizirati tako, da bo v ospredju njihov poslovni uspeh, temu cilju pa bo podrejeno vse ostalo. Tako organizirano podjetje bi sicer zradiralo mnoge popevke o združenem delu, od katerih delavci tako in tako niso imeli nič razen praznih besed in meglenih obljub. Samoupravljanje bi stopilo na konkretna tla naše stvarnosti, zarisala bi se črta ločnica med delom in nedelom, znanjem in neznanjem, dobičkom in izgubo. Če te mejne črte ni, tudi ni napredka in dinamike. Vse se pogreza ali tava v močvirju.

Vedenje o tem, kaj je pomenil »primer Kavčič« in kaj je resnično pripeljalo do njega, je danes sila skromno. Posebno mladi ljudje — to trdim iz lastnih izkušenj — zelo slabo poznajo našo novejšo zgodovino in spodbudno se mi zdi, da se zadnje čase zanimanje zanjo

neverjetno krepki. No, naštejem vam lahko vsaj ducat odgovorov današnjih študentov družboslovja na vprašanje, kaj je bil vzrok in povod za vaš odstop oziroma odstranitev. V teh odgovorih boste našli vse: od cestne afere do primera Žebot, od akcije 25-ih poslancev do 21. seje CK ZKJ, od spodbujanja delničarstva do »švicarske« Slovenije.

Zdi se mi, ko — takole iz časopisov in od znancev ter prijateljev napaberkovano — sestavljam ves ta mozaik, da bi bila že cestna afera leta 1969 sama zase dovolj velik povod za kakšno čistko, pa je ni bilo. Da, to govorim s partijsko logiko. Enako velja za akcijo 25-ih poslancev. Tedanji sekretar komiteja ZKS Ljubljana-Center je celo direktno obtožil izvršni svet, da je podpiral to akcijo, čemur se je podpredsednik Tribušon uprl. Sploh pa so bile ves ta čas neprestano izrekane ocene o tehnokratizmu, o tem je govoril tovariš Popit na 23. seji CK ZKS; že leta 1971 je bilo ocenjeno, da obstajajo globlje razlike v pogledih na nekatera bistvena vprašanja našega prihodnjega razvoja; Tovariš Marinc je govoril o tehnokratizmu, ki ima oporišče v bankah in trgovini, navajal je primere podjetij, recimo Luke Koper, Aera, Celuloze Krško, Konusa, Vezenin Bled, Jutranjke itd. Potem je prišlo še do polemike o delničarstvu, ki ste jo imeli z Romanom Albrehtom v Komunistu leta 1971.

Kdaj vam je postalo jasno, da se nasprotja zaostrujejo v meri, ko jih ne bo moč več enostavno zgladiti, in kako danes gledate na razplet na seji CK ZKS novembra 1972?

Vedel sem, da so med nami razlike. O nekaterih smo se pogovarjali, o drugih tudi ne. Bil sem prepričan, da jih je možno in potrebno reševati z dialogom, ne da bi ekskomunicirali kogarkoli. Zdelo se mi je, da je dovolj prostora tudi za drugače misleče. Seveda se mi ni utrnila sijajna misel, da bi svoj nerealni optimizem utemeljeval z Voltairom. Ko sem spoznal, da je nova strateška usmeritev v vrhu že postala dejstvo in da z njo in o njej ni mogoč dialog, mi je bilo jasno, da moram in tudi hočem odpotovati. Sergej Kraigher je bil kratek, jasen in eleganten, ko je na zadnji seji dejal: lažje nam bo brez Staneta kot s Stanetom. Ob tem sem si mislil: čemu bi nosili še mene, ko ste si že itak naložili več, kot zmorete. Nisem srečen, ker se je res nekaj takega uresničilo.

Konec oktobra ali v začetku novembra 1972 je uvodnik v slovensko izdajo Komuniste prinesel informacijo o razširjeni seji sekretariata CK ZKS, na kateri so ocenili idejnopolitične razmere v Sloveniji in ki je predstavljala osnovo za sejo CK ZKS, ki je o tem sklepal. Oceno lahko v nekaj stavkih povzamemo takole: v slovenskem vodstvu obstajajo globlje neenotnosti, pojavlja se nerazumevanje strateškega, političnega in ekonomsko-eksistenčnega pomena zunanjepolitične usmeritve Jugoslavije, priča smo težnjam po tercijalizaciji naše republike, ki naj bi postala nekakšna denarna dependansa po švicarskem

vzoru, obstajala je nekajletna napačna usmeritev kapitalne gradnje, prisotne so bile tožnje po privatizaciji in prelivanju kapitala v zasebne roke, modeli iz zahodnega sveta se prenašajo v socializem, podcenjuje se delavski razred ... CK ZKS je to informacijo sprejel in vi ste odstopili.

Ocena na večih mestih omenja položaj Slovenije v Jugoslaviji. Prosim vas, da poveste nekaj več o tedanjem položaju Slovenije danes. Kako vidite razmerje med razrednim in nacionalnim?

Slovenijo sem vedno videl povezano in vpeto v take ali drugačne razvojne procese, zastoje ali protislovja, ki so obstajala v Jugoslaviji. Vse to se je dogajalo v Sloveniji včasih na isti, včasih na drugačen način ali z različno intenziteto. Ne bi rekel, da se je od tistih časov v tem pogledu kaj bistvenega spremenilo.

Nisem prepričan, da je z razpravami o razrednem in nacionalnem mogoče v ospredju obdržati tisto, kar hočemo; bojim se, da je na ta način v ospredju tisto, česar nočemo. Pozicija je torej defenzivna.

Jaz vidim sedaj nacionalno vprašanje takole: kako se bo v socializmu konstituiral zmagoviti proletariat kot narod. Če rečem delavski razred, mislim na vse, ki žive od svojega dela. Rudar v Trbovljah, železar, tekstilec, kovinar, profesor, zdravnik, zanstvenik, kmet in čistilka v Skupščini. Kako bo izražal svojo nacionalno zavest? Kako spodbujal svojo ustvarjalno energijo, razvijal svojo nacionalno ekonomijo, kulturo, znanost in vse druge značilnosti nacionalne suverenosti, interesov, želja in sposobnosti? Kako se bo povezoval, sodeloval, razumel in dopolnjeval z drugimi narodi in narodnostmi v Jugoslaviji? Kako bo spremljal in se vključeval v internacionalne tokove? Kakšna protislovja, izzive, pasti, zmote, nevarnosti in samoprevare bo srečeval in kako jih bo premagoval kot enoten in svoboden subjekt človeškega, nacionalnega in razrednega? Oblast, republika, država in stranka niso nobene svetinje same po sebi, ampak so ali niso samo posledica njegove suverenosti in njihov (ne edini) izvršni instrument.

Na ovakav način, ki ne upošteva vsega, tradicija naših naroda i narodnosti in njihovega pravnega obstoja, ki je njihova temeljna pravica, ki jih i čini nacionalno prepoznavljivim narodom. V tem konceptu vođenja je i naša Narodnoosvobodilačka borba i revolucija, kot je upravo na temelju pravnosti i rođena rasla i dala plodove. Sada bi nelogično zvučalo kršenje tih tekovina, a još teže bi palo ćutanje o tom kršenju.

Pitanje odnošenja u široj društvnoj zajednici, kako bi prikazom stanja u njenoj pitanju položaj naša ukazali da je stanje u JNA ustavna i odlična temeljna prava i pitanje.

Zoran Milošević

O ravnopravnosti pisama u JNA

...»od velikog je političkog značaja dosledno sprovođenje principa zakonitosti«.

(Program SKJ, str. 246)

Višenacionalna struktura stanovništva je problem koji se nikako ne može posmatrati statistično, a rešenja smatrati konačna. Problemi se moraju rešavati na zadovoljstvo svih učesnika, bez majorizacije i podmetanja viših interesa kao razloga ili opravdanja za neravnopravnost. Svedoci smo već duže vreme kako se u slovenačkom javnom mnenju postavljaju razna pitanja vezana za OS (Oružane Snage), a posebno za JNA (Jugoslovensku Narodnu Armiju). U spektar problema koji se vezuju za rad i funkcionisanje ove društvene organizacije, dodali bi jedan, ne radi kontriranja ili otežavanja aktuelne situacije, već radi ukazivanja na problem koji se već duže vreme događa u praksi. I ako zakoni, prvenstveno Ustav SFRJ reguliše ovu problematiku, nalazimo da je zakonitost prekršena a sankcije nisu primenjene. Zato ćemo o problemu govoriti radi ukazivanja na nezakonito stanje, posledice i moguća rešenja.

Na ovakav pristup problema tera, pre svega, tradicija naših naroda i narodnosti koji su se borili za svoju egzistenciju, čuvali i negovali tekovine predaka, što ih i čini nacionalno prepoznatljivim narodom. U tom kontekstu vođenja je i naša Narodnoosvobodilačka borba i revolucija, koja je upravo na ravnopravnosti i rođena rasla i dala plodove. Sada bi nelogično zvučalo kršenje tih tekovina, a još teže bi palo ćutanje o tom kršenju.

Polazeći od stanja u široj društvenoj zajednici, kako bi prikazom stanja u njoj po pitanju položaja pisama ukazali da je stanje u JNA nastavak i odraz tog ponašanja i stanja .

1. Položaj pisama u društvu

Višenacionalna struktura Jugoslavije donela je sa sobom svo bogastvo raznolikosti ali i probleme koji oni nameću. Pored toga što imamo više vera, pisama, jezika i različitih kultura i tradicija, bliskosti su evidentne i bile su dovoljan razlog za izbor zajedničkog življenja. Ustavom i drugim zakonima nastojalo se obezbediti ravnopravnost i jezika, pisama, veroispovesti itd. Međutim, značajno odstupanje od proklamovanog ima za posledicu da se nešto svesno forsira na račun drugog, što izaziva neravnopravnost. U kom stepenu i obimu zavisi od shvatanja »moćnika« koji krši zakon i odnosa snaga na političkom tržištu. Tako se proklamovana ravnopravnost pretvara u fiktivnu ravnopravnost.

»Građaninu je zajamčena sloboda izražavanja pripadnosti narodu, odnosno narodnosti, sloboda izražavanja nacionalne kulture i sloboda upotrebe svog jezika i pisma.«¹

Medjutim, ovom načelu se suprotstavlja jedna praksa koja nezvanično vrši upliv i formira odnos građana prema pismima. U odnosu naša dva pisma latinica — ćirilica podrška je na strani prve. Da je tako govore i rezultati polemike u Skupštini SFRJ, izazvani pitanjem jednog delegata.²

Analiza štampanog materijala u BiH koja je tradicionalno bila spoj ovih kultura zbog svoje naseljenosti trima narodima dat će sledeće rezultate:

tabela 1

Udžbenici za OŠ			ukupno
latinica	mešano	ćirilica	
68	4	21	93

tabela 2

Udžbenici za srednju školu			ukupno
latinica	mešano	ćirilica	
69	1	12	82

¹ Ustav SFRJ, gl. III. čl. 170. bibl. savezne skupštine kolo XI, sveska 2—3, Beograd 1974.

² Opširnije vidi: NIN br. 1840, od 6. aprila 1986. str. 12 i Intervju br. 127, od 11. aprila 1986. stran 13.

tabela 3

Udžbenici za univerzitet			ukupno
latinica	mešano	ćirilica	
33	—	1	34

(podaci saveznog zavoda za statistiku prema citiranom intervjuju)

Od 358 ostalih listova (izuzev »Oslobođenja«) koji izlaze u BiH 330 se štampa latinicom, 19 mešovito, a svega 9 ćirilicom, zatim literarnih, naučnih i publicističkih dela objavljenih u SR BiH ćirilicom je štampano svega 48, a latinicom 539.

Statistički gledano najmanje dela, novina i drugih izdanja štampanih ćirilicom ima u Sloveniji i Hrvatskoj. Ali, ako pogledamo situaciju i u tzv. »Užoj« Srbiji videćemo da situacija nije sjajna. CK Srbije u radu isključivo koristi latinicu, slično je i u opštinskim komitetima. U 1948. u »Užoj« Srbiji štampano je više latiničnih nego ćiriličnih časopisa, ali je zato novinskih listova bilo više na ćirilici. Sve uvezene filmove i strane programe TV Beograd titluje latinicom, a Beogradski »Centar-film« kopije filmova obrađuje latinicom.³

Znakovi na Jugoslovenskim drumovima štampani su latinicom, sem nešto u okolini Niša⁴ gde je štampano na oba pisma.

Neosporno je da ćirilica biva zapostavljena u primeni a obim zapostavljanja dobija sistemske razmere. A ako čoveka godinama bombardujete jednim pismom, logično je da će kao proizvod takve prakse nastupiti zapostavljanje ćirilice, a prihvatanje latinice. Tako se vrši unifikacija pisma bez zvanične legitimacije za takvu akciju od strane naroda, ali sa pristankom određenih uticajnih organa, foruma i pojedinaца.

2. Položaj pisama u JNA

U ovom slučaju značajno je pogledati kako Ustav reguliše pitanje upotrebe pisama: »u oružanim snagama (JNA je deo OS, dodao Z. M.) Socialističke Federativne Republike Jugoslavije obezbeđuje se, u skladu sa Ustavom SFRJ, ravnopravnost jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije«.⁵ Ustav ovde ne ostavlja ništa nedorečenim kao pri regulisanju upotrebe jezika gde navodi da se u JNA upotreb-

³ Kosta Carina, rukovodilac službe za prevođenje i obradu stvarnog programa TVB kaže: »mogli bi nam se zameriti da nekom van SRS namećemo ćirilicu«.

⁴ Interesantna je izjava Dušana Radoševića povodom ovih napisa inače rukovodioca Zavoda za saobraćaj i ekonomiju instituta iz Beograda. »zbog Bugara koji tuda prolaze«.

Komentar ovakvom razmišljanju i praksi je nepotreban!

⁵ Ustav SFRJ, gl. VI, čl. 243.

ljava »jedan od jezika naroda Jugoslavije.« Ovde je precizno rečeno da su pisma ravnopravna. No, da li zaista jesu?

Pregledom najvažnijih časopisa koji se štampaju u JNA dobijamo sledeće podatke:

latinicom se štampa 10
mešano (sa oba pisma) 3 i
ćirilicom 2 časopisa.

Međutim i ovde ima diskriminacije jer svi listovi nisu istog značaja. Pa se u tom kontekstu ne mogu porediti ova dva štampana ćirilicom, marginalnog značaja, sa onim opštarmijskog značaja. (za nivo OS i JNA). npr. Ne možemo porediti »Vojnopolitički informator« sa listom »Za pobedu« itd. Razlog je jednostavan, prvi je nivo OS, drugi armijskog (u smislu formacije). **SVI LISTOVI OD ZNAČAJA ZA CELOKUPNE OS, PA I ZA JNA ŠTAMPAJU SE LATINICOM!** (podvukao Z. M.) Ćirilici je rezervisana drugorazrednim listovima a po značaju koji joj se pridaje tretira se pomoćnim pismom, za pisanje traktata i kićenje izveštaja o uspesima ravnopravnosti.

Uzmimo za kriterij tradiciju kao merilo pomoću koga želimo prikazati koliki deo stanovništva a srazmerom tome i vojnika lišavamo pisma, to bi bilo negde oko 50 % Jugoslovenskog stanovništva. I ako adekvatni kriterij primenimo u JNA na aktivni sastav starešina videli bi da taj sastav čine 60 % Srbi, 6,2 % Crnogorci, 6,3 % Makedonci,⁶ upravo onaj deo gde je po tradiciji ovo pismo osnovno. Nadam se da pismo nije krivac zbog kojeg ostalih starešina nema pa je to razlog njegovom progonu.

Veliki deo starešina ne poznaje datu problematiku, pa se često može čuti odgovor starešina da je u JNA službeni jezik Srpsko-hrvatski, ekavica, pismo latinica. Dali je to nekakav pokušaj kompenzacije teško je reći. Ali sličnu razmenu je predložio svojevremeno Jovan Skerlić, a posledice su očigledno i danas prisutne: »u Srbiji je dugo živela iluzija da bi se neki problemi s/h jezika mogli rešiti radikalnim rezom u nekoj vrsti razmene žrtava s hrvatskom kulturom — usvajanje ekavice na celom prostoru i odricanje od ćirilice.

Ako pogledamo literaturu u OS (i u JNA posebno), uočićemo da je tu apsolutna vladavina latinice. Naime, **SVA PRAVILA U JNA ŠTAMPAJU SE LATINICOM.** (podvukao Z. M.) Od osnovnog puška-puško-mitraljezi pa do onih pravila koja razrađuju upotrebu jedinica. (pravila četa-vod, bataljon itd.)

Ovome treba priključiti i vojnoizdavački zavod (VIZ), koji takođe štampa svoja izdanja latinicom u 95 %. Ako podatke jasno i bez emocija sagledamo jasno je da je od reči »ravnopravnost« ostalo još samo ono zadnje »t«. Dali je ovo cena kojom se htelo platiti neravnopravnost drugih kulturnih vrednosti, drugih naroda kao što je npr.

⁶ Podružbljanje varnosti in obrambe, problemska konferenca ZSMS Ljubljana, 1983—84.

⁷ NIN (citirani pod 2) str. 14.

jezik, ili je to onaj recidiv srpskog hegemonizma pa je to mera preventive da niko ne može izbaciti optužbu na taj račun nije jasno. Jasno je da se orijentacija u sprovođenju odredaba ustava poremetila i da je smer kretanja pogrešan.

Umesto zaključka

Ostavljanje ove teme po strani skrivanjem od očiju javnosti, ili pak lepljenjem etiketa tabu-teme problem se ne rešava. Rešavanjem ove problematike ostvarilo bi se programsko načelo o značaju zakonitosti upoznali bi ovo pismo detaljnije (a ono što se poznaje nije teško), i svaki pokušaj manipulacije ovom problematikom razbio bi se od stvarni temelj ravnopravnosti. Za rešenje ovog problema potrebno je ispraviti sledeće:

1. Časopise štampati naizmenično, jednim pa drugim pismom (ćirilica — latinica) odnosno, primeniti reciprocitet. Ako štampamo »Vojno-politički informator« latinicom sličan časopis po značaju i vrednosti štampati ćirilicom.
2. Sa starešinama i vojnicima obraditi detaljnije ovu problematiku, bilo kroz poseban oblik informisanja, bilo ugrađivanjem u temu iz Političkog obrazovanja »ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije«.
3. VIZ i SSNO (I drugi organi i uprave) Štampati pravila informacije, udžbenike i drugu građu po principu iznetim za prvi slučaj.

»Komunisti Jugoslavije boriće se... a suprotstavljajući se svemu što među narodima izaziva mržnju nacionalne i rasne predrasude ili TENDENCIJE KA NACIONALNIM PRIVILEGIJAMA (podvukao Z. M.). (Program SKJ, 259)

Dušan Plut

Humana ekologija Med sponami preteklosti in čermi bodočnosti

(ORIS RAZVOJA HUMANE EKOLOGIJE IN EKOLOŠKEGA
RAZISKOVALNEGA PRISTOPA)

I.

Demografska eksplozija človeške populacije in obenem vse večje propadanje človekovega okolja v planetarnih in regionalnih razsežnostih so človeštvo drastično opozorili, da je »pozabilo« na svojo eksistenčno odvisnost od kvalitete okolja. Širše zanimanje javnosti za ekološka proučevanja je povzročilo, da se je ekologija in ekološki načini proučevanja v borih sto letih iz periferije bioloških raziskav uvrstila med znanosti, ki vse bolj sistemsko združujejo spoznanja o povezanosti živega sveta, človeka in okolja.

Ekologija (humana) v najširšem pomenu poudarja nujnost ohranjanja pogojev za življenje. S spoznavanjem teh zakonitosti lahko celovito ocenimo obseg in posledice človekovega posega, linearne družbene reprodukcije v krožno urejen svet biosfere. Ekologija te spremembe in posledice analizira, ocenjuje, svetuje in predlaga naravi prilagojene razvojne usmeritve. Zato je njeno poznavanje potrebno vsem, ne le naravoslovcem, vsakemu strokovnjaku in prebivalcu, ki živi in spreminja podobo, sestavo in dinamiko občutljivih delov življenjskega okolja. Z osnovnim spoznanjem — prilagajanje aktivnosti družbe, produkcije, posamezne aktivnosti sicer dinamičnemu naravnemu ravnotežju, ki pa ima nepremakljivo zgornjo mejo dopustne obremenitve v posameznih pokrajnotvornih sestavinah (zrak, voda, relief, zemlja, vegetacija, živalstvo) in pokrajinskemu ekosistemu kot celoti.

Dialektično zasnovano preraščanje ekologije in ekoloških vidikov spremljajo vsebinska, metodološka in terminološka protislovja. Osvetlitev korenin, razvojnih poti in stranpoti ekologije nam je lahko

obenem v pomoč pri razumevanju vse bolj zapletenih ekoloških in civilizacijskih labirintov človeške populacije.

Uvodoma je potrebno jasno podčrtati, da se je *ekologija pričela razvijati kot biološka veda*. Besedo ekologija je prvi uporabil nemški zoolog E. Haeckel (1834—1919) leta 1866. Poučeval je v Jeni, njegovo življenjsko delo pa je posvečeno proučevanju splošne morfologije organizmov (Schramm, 1984). Osnova naloga dela je posvečena pravzaprav popularizaciji Darwinovega evolucijskega zakona, obenem pa je skoval besedo ekologija in teoretično opredelil tudi njene naloge. Iz grških besed (oikos-dom in logos-znanost) je izpeljal besedo ekologija in jo definiral kot znanost o odnosih med organizmi in okoljem (Tarman, 1979). Z ekologijo označuje tudi gospodinjstvo narave in poudarja tesno povezanost in odvisnost organizmov od okolja. Poudarja, da so eksistenčni pogoji za organizme odvisni od organskega in anorganskega sveta, organizem pa se lahko le v določeni meri tem pogojem prilagodi, saj posamezni organizmi oziroma populacija ne more živeti na vseh delih Zemlje (Schramm, 1984, str. 47). Ekologija ima isti koren kot ekonomija, vendar po mnenju ekologa Millerja (1975) danes med njima ni veliko skupnega.

Gerasimov (1983) meni, da je pojem »ekologija« doživel več evolucijskih faz v razvoju in prvo je označil za darvinistično. Po njegovem mnenju se je v drugi polovici 19. stoletja pojavil in razvil pojem ekologije kot znanost o vzajemnih odnosih biota (rastlin in živali, a brez človeka!) z okoljem. Takšno razumevanje vsebine se je po njegovem mnenju obdržalo in se razvija še danes v bioloških znanostih in meni, da je primeren izraz zato biološka ekologija (Gerasimov, 1983, str. 23).

Vse do konca 19. stoletja je imel izraz ekologija razmeroma skromen odmev. Klepac (1980, str. 11) pravi, da je bila ekologija dokaj dolgo periferna biološka disciplina, o kateri se ni veliko vedelo. Danski botanik Warming je leta 1985 objavil pionirsko delo o ekološki geografiji rastlin (Gračanin-Ilijanić, 1977), kar potrjuje zgodnjo in tesno povezavo bioloških (ekoloških in bio)geografskih raziskovanj. Prva knjiga o ekologiji živali je izšla leta 1913, avtor je Adams (Elton, 1953). V dvajsetih letih je britanski animalni ekolog Elton definiral ekologijo kot znanstveno zgodovino narave oziroma kot sociologijo in ekonomijo živali (Kormandy, 1969).

V kasnih letih 19. stoletja in v začetku 20. stoletja so bila na področju ekologije v ospredju vprašanja zvez med organizmi in okoljem: problemi parazitstva, simbioze, proučevanja svetlobe, vode, prsti kot faktorjev rasti rastlin, proučevanje povezav med morskimi organizmi in fizično-geografskimi faktorji koralnih grebenov itd. Prvi moderni naravoslovci so se izogibali proučevanju npr. vpliva kanalizacije (torej onesnaženosti) na organizme, čeprav je bilo znanje o vodah že na zavidljivi ravni. Biolog Schramm (1984) meni, da so se »zgodnji« ekologi izogibali takim temam, ker se niso hoteli vmešavati v politiko. Vsekakor je to zanimivo razmišljanje, ki nas

opozarja na politično »subverzivnost« ekologije. Ekologi so veliko prej kot njihovi drugi naravoslovni kolegi to politično abstinenco zgodaj opustili, čeprav je v »romantični« fazi varstva narave šlo »zgolj« za posamezne rastline, živali, izolirane iz celote.

Priča smo tudi še drugemu zanimivemu pojavu — ekološke raziskave v »otroški« razvojni fazi ekologije se seveda niso ukvarjale z vsemi organizmi. Pa vendar — niso obravnavale tudi specifične populacije — populacijo človeka (Schramm, 1984). Homo sapiens kot predmet ekološkega raziskovanja se torej v zgodnji fazi ekologije ni pojavil. Verjetno je eden izmed vzrokov tudi dejstvo, da se je sredi 19. stoletja izoblikoval koncept klasične geografije (Humbolt, Ritter), ki si je za cilj svojega raziskovanja postavila predvsem proučevanje odnosa med družbo in naravo.

Čolić (1973, str. 8) meni, da je bil pravzaprav geograf A. Humbolt (1769—1859) prvi, ki je temeljiteje proučil vprašanja prirodnega okolja in njegov vpliv na organizme, zlasti rastline. Proučeval je namreč razširjenost rastlin glede na geografsko širino in nadmorsko višino in prikazal vlogo okolja pri prostorski razporeditvi rastlin.

Vendar geografijo druge polovice 19. stoletja označuje močan vpliv pozitivizma, ki je krepko zavrl integracijske tokove v geografiji in pripeljal k pretirani in zgolj enostranski specializaciji ter jo oddaljil od ekologije, ki ni mehanicistično, temveč dialektično obravnavala odnose med človekom in okoljem. Pod vplivom Spencerjevega evolucionizma in pozitivizma v geografskem razmišljanju druge polovice 19. stoletja se je močno uveljavilo deterministično gledanje (geografski determinizem) na odnos med človekom in naravo, češ da fizično okolje vedno in v popolnosti odreja razvoj človeške družbe.

II.

V prvi tretjini 20. stoletja sta sociologija in ameriška družbena geografija prevzeli nekatere ekološke principe proučevanja družbe. Gre za *drugo razvojno fazo ekologije*, ki bi jo morda lahko označili kot »humanizacijo« ekoloških proučevanj, saj vključuje še proučevanje človeka — z ekološkim pristopom, a — izven biologije!

V delih Barnowsa (1923) se je pojavilo celo stališče, da je geografija predvsem humana ekologija (Hoffmann, 1973) s ciljem — proučiti povezave med človekom, socialnimi skupinami, ki so posledice sprememb v okolju.

Leta 1920 je B. Moore uporabil izraz humana ekologija, in sicer na področju geografije in z njo označil proučevanje odnosov med človekom in njegovim okoljem (Schramm, 1984). Vendar pojem »humanizacije« ekologije v začetku ni bil mišljen kot vključitev človeka v ekološko proučevanje, temveč v smislu spremembe same ekologije od akademske k uporabno usmerjeni vedi. V bistvu je šlo

pravzaprav za širjenje ekoloških načel proučevanja na področje sociologije in antropogeografije. Darwinovi dokazi o razvoju narave in ekološke metode so očarali nekatere družboslovne znanstvenike, ki so pod vplivi environmentalizma in socialdarwinizma zlasti v ZDA zapadli v sicer umirjeno inačico geografskega determinizma. Ločitev procesov naravnih in družbenih zakonitosti se poskuša »premagati« s pogosto kar neposrednim prenosom ekoloških pojavov in zakonitosti na teorijo družbe, pozitivistično načelo nastopi torej v moderni, »ekološki« preobleki. Nekateri raziskovalci pa so iz ekologije prevzeli zgolj ekološko metodologijo analize nekaterih pogojev okolja. Tako zasnovana socialna oziroma humana ekologija seveda ne zajema vseh problemov odnosa človeka z okoljem, vendar se v ameriški sociologiji humana ekologija pogosto razume v ožjem pomenu besede (Čolić, 1973, str. 22).

»Človeška ekologija« se je po mnenju Gantarja (1975) usmerila v proučevanje vpliva ekoloških faktorjev na način družbene organizacije s prenosom metode naravoslovne znanosti, zato pomeni v bistvu predelano inačico socialnega darvinizma, saj se v njej pojavljajo neokrnjeno trije socialno darvinistični elementi: enačenje osnovnih principov družbene organizacije z živalskimi in rastlinskimi združbami, borba za obstanek in princip ravnotežja (namesto naravnega — družbeno ravnotežje).

Humana oziroma socialna ekologija se je torej pojavila izven biologije oziroma »biološke« ekologije, na področju socialno-geografskih raziskav proučevanja urbanizacijskih procesov severno-ameriških mest. Dela Parka, Burgessa in McKenziya (1925) kažejo na močan vpliv idej o biološki evoluciji na geografijo in sociologijo. Ker so bili prevzeti tudi termini iz biološke, torej naravoslovno zasnovane ekologije, je že v tej fazi prišlo do terminoloških nejasnosti, ki so se kasneje še poglobile. Sociologi so pojem ekologije namreč razširili na proučevanje človeka in njegovega okolja (Ruppert K., et al, 1981, str. 16). »Biološka« ekologija je nekako »zamudila« in se ni dovolj zgodaj lotila še proučevanja ekologije človeka kot (tudi) biološkega bitja. Nebiološka socialna (humana) ekologija pa je nekritično oziroma enostransko (negiranje celostnosti človeka kot biološkega in družbenega bitja) pretransformirala Darwinov princip »borbe za obstanek« v princip »socialne konkurence« in proučevala oblike prostorskega sistema in delitve družbe zgolj kot rezultat »socialne konkurence«.

Kasneje je »nebiološka« socialna (humana) ekologija nekoliko spremenila svoje principe in namenila večjo pozornost proučevanju oblike in razvoja socialnih skupin, družbenemu razvoju in kot taka vplivala tudi na razvoj socialne geografije v Evropi (zlasti ZRN), v ZDA pa se še danes socialna geografija navadno istoveti z nebiološko humano (socialno) ekologijo. Dela s področja socialne ekologije so kasneje močno vplivala na razvoj geografije mest kot organizma in funkcionalne organizacije družbe (Ruppert, et al., 1981). Vendar je potrebno podčrtati, da klasična (»biološka«) ekologija

tako zasnovanega proučevanja ekologije človeka ni sprejela. To je bilo po menju biologa Schramma (1984) možno šele po modernizaciji ekologije. Vsekakor je zanimivo, da je bil v klasični ekologiji, tudi pri ekologiji živali, človek izključen. Ali je bilo raziskovanje te teme »prevroče«, se upravičeno vprašuje biolog Schramm (1984, str. 223).

Ostaja dejstvo, da se je ekologija človeka pričela proučevati z ekološkimi (biološkimi) metodami izven biologije oziroma »biološke« ekologije, kar pomeni sicer razširitev ekološkega proučevanja, a obenem korenine terminoloških nejasnosti in dvojnega pojmovanja in uporabe istih izrazov, zlasti pri pojmu humana ekologija (sociološko in biološko pojmovanje vsebine). Hkrati pa se je sredi dvajsetih let poskušal zgraditi tudi teoretični most med naravoslovnimi in družboslovnimi raziskavami, ki ga je sicer v svojem okviru že sredi preteklega stoletja pričela graditi geografija.

Gerasimov (1983) išče začetek sinekološkega razmišljanja že v delih geografa Humbolta, poudarja pa tudi doprinos Dokučajeva in drugih, ki so poudarili vlogo človeka pri spreminjanju prirode. Zato meni, da je pravzaprav ekološki pristop proučevanja žive narave zelo zgodaj izšel iz mej bioloških znanosti in se uveljavil tudi v drugih znanostih.

Odum (1971) pa poudarja pomen geografa Marsha (1864), ki je zelo zgodaj proučeval spremembo naravnega okolja pod vplivom človekove dejavnosti. Po mnenju Kirna (1985) pomeni Marshova knjiga »Man and Nature« pravi planetarni katalog ekoloških sprememb industrijskega vzpona meščanske civilizacije, čeprav avtor ni domel skupnega imenovalca teh sprememb — kapitala kot gonilne sile.

Obenem so se vzpostavile tudi trdnejše vezi med znanstveno zasnovano ekologijo in varstvom narave, ki se je pričela pojmovati bolj celostno.

III.

Ekološki prijemi so se sicer razširili na področje geografije in sociologije, sama ekologija pa je seveda ostala biološko zasnovana, poudarek je bil na proučevanju odnosov med okoljem in rastlinami, živalmi. Nadaljnji premik je s *pokrajinsko-ekološko raziskovano metodo* prišel s področja fizične geografije. Geograf C. Troll je 1935 uvedel pojem pokrajinska ekologija (Gams, 1975) in jo definiral kot proučevanje vzročne povezanosti združb živega sveta in njihovega okolja v določenem delu pokrajine. Spremenilo se je torej pojmovanje pokrajine, v kateri pokrajinski ekologi ne vidijo le mehaničen skupek podobnih delov in elementov, temveč specifično medsebojno povezanost osnovnih delov prek snovne izmenjave med živo in neživo naravo v smislu tim. ekosistemskega kroženja snovi.

Pokrajinska ekologija povezuje ekološki koncept biologije in pokrajinski geografski koncept (Plut, 1980), bolje rečeno — zlasti fizično-geografski vidik proučevanja pokrajine. V ospredju je členeitev zemeljskega površja na pokrajinsko-ekološke enote različnega velikostnega reda s pomočjo proučevanja značilnega kompleksa tim. geofaktorjev oziroma geokomponent (geološka osnova, relief, klima, voda, prst, živi svet). Če hočemo izluščiti pokrajinsko-ekološke enote, moramo predhodno ugotoviti področja enakih reliefnih (morfo-top), klimatskih (klimatop), vodnih (hidrotop) in pedoloških (pedotop) razmer ter območja z enako cenozo. Osnovno je spoznanje, da je vsakokratna tvorba biomase opredeljena po geofaktorjih in tvori z njimi ozemeljsko celoto, določenim homogenim abiotskim razmeram ustreza torej tudi določena združba živega sveta. Troll je 1943 poimenoval najmanjše homogene pokrajinsko-ekološke enote kot pokrajinske elemente, 1945 pa je uporabil izraz ekotop (Ökotop). V geografiji in sorodnih disciplinah se je uporabila množica terminov kot sinonim za ekotop, poleg že v biologiji uveljavljenem biotopu, kot so fiziotop, facies, elementarna pokrajina (Troll, 1970).

Pokrajinska ekologija proučuje torej pokrajinske ekosisteme, ki so po Leserju (1976) odprti in kompleksni sistemi, skupni učinki anorganskih, organskih in antropogenih geoelementov. Tudi v pokrajinsko-ekološkem proučevanju se je torej iz aplikacije dognanj moderne fizike uveljavil model odprtega sistema proučevanja pokrajinskega ekosistema kot dinamičnega, kompleksnega sistema medsebojno povezanih biotskih (vključno s posledicami dejavnosti človeka) in abiotskih elementov s sposobnostmi samoregulacije. Model odprtega sistema omogoča raziskovanje pokrajinskega ekosistema na nov način s pomočjo treh aspektov: ekološkega, sistemskega in termodinamičnega.

Pokrajinska ekologija, torej, v okviru fizične geografije z uporabo ekološkega vidika raziskuje »naravno gospodinjstvo pokrajine« in pomeni določeno, v aplikacijo usmerjeno integracijo fizično-geografskih oziroma naravoslovnih spoznanj pri proučevanju pokrajinskih ekosistemov.

Po mnenju poljskega ekologa Trojana (1975) pomeni ekologija pokrajin v okviru širše pojmovane ekologije oziroma v biologiji koristno razširitev biološke (ekološke) vsebine. Poudarja nujnost vzajemnega partnerstva med biologijo in geografijo oziroma organske povezave ekološkega koncepta — biologije in pokrajinskega — geografije. Tako pomeni pokrajinska ekologija oziroma ekologija pokrajin v geografiji združitev spoznanj fizične geografije z novimi raziskovalnimi prijemi, v biologiji oziroma ekologiji pa zlasti vsebinsko razširitev proučevanja na ekologijo pokrajin. Trojan (1975) poudarja, da se je v ekologiji organizmov, populacij, biocenoz pridružil še zadnji vsebinski del — ekologija pokrajin. Po svojem bistvu je torej pokrajinska ekologija ali (in) ekologija pokrajin korak k povezovanju interdisciplinarnega proučevanja v okviru naravoslovnih znanosti. S tega vidika ni bistveno, ali jo uvrščamo v geografijo

ali biologijo, v bistvu gre za mejno področje raziskovanja, ki zahteva interdisciplinaren metodološki pristop.

Ker gre za raziskovanje naravne podlage človekovega okolja, se v novejši literaturi uveljavlja tudi izraz *geoekologija* (Leser, 1976). S pokrajinsko ekologijo so se uveljavila ekološka in sistemska izhodišča proučevanja pokrajine kot osrednjega vsebinskega predmeta celoviteje zasnovane geografije. Zato pomeni spremenjeno pojmovanje pokrajine, ki ni le skupek podobnih delov, za geografijo pomemben teoretično-metodološki in vsebinski korak naprej k integraciji spoznanj.

Vzporedno z razvojem pokrajinske ekologije pa je sovjetski botanik Sukačev zgradil koncept biogeocenoze (Troll, 1970). Sukačev sodi, da pojma ekosistem in biogeocenoza nista sinonima, zato se je pojavila vrsta novih, vzporednih terminov, ki še povečujejo terminološko zmedo (Robič, 1974). Odum (1971) meni, da sta termina ekosistem in biogeocenoza sinonima, zaradi enostavnosti je po njegovem mnenju primernejši izraz ekosistem. Številni sovjetski geografi uvrščajo biogeocenologijo med geografske vede (npr. Isačenko, Sočana), tako kot se pogosto tudi pokrajinska ekologija uvršča v sklop fizične geografije, čeprav se je razvila pod močnim vplivom ekoloških izhodišč. Po mnenju Gamsa (1986, str. 9) še vedno ni enotnega pojmovanja, kaj je pokrajinska ekologija oziroma ekologija pokrajine. Drugače se namreč pojmuje v biologiji oziroma gozdarstvu, kot v geografiji. Navaja delitev Smirnova, ki pokrajinsko ekologijo deli na biološko, inženirsko-geografsko ter sociogeografsko. Tako biogeocenologija kot pokrajinska ekologija pa daljnosežno označujeta začetke nove etape v razvoju znanosti, ki vodi v tesnejše povezovanje in vzajemno prepletanje različnih ved, k reintegraciji znotraj posameznih ved in povezovanja s sosednjimi znanostmi (npr. geografija — biologija).

IV.

Svojevrsten razvoj doživlja v zadnjih letih tudi *interdisciplinarno proučevanje ekologije človeka, zlasti v Sovjetski zvezi*. V razvoju sovjetske geografske misli je namreč zelo prevladala dualistična delitev geografije na fizično in ekonomsko geografijo kot posledica stroge ločitve na naravne in družbene pojave, ki se razvijajo po različnih zakonitostih (Ilešič, 1979). V zadnjih petnajstih letih pa je v sovjetski geografiji vse večji delež proučevanj socialnih, ekonomskih, bioloških, psiholoških in tehničnih sistemov v okviru geografskega okolja (Maksimova et al., 1975), kar povezuje geografske vede in vodi k interdisciplinarnemu povezovanju. Tako pomeni tudi razvoj ekologije človeka nadaljnji korak k integraciji znanstvenih spoznanj. Sovjetski avtorji, za razliko od nekaterih zahodnih, uvrščajo vpliv človeka kot ekološkega faktorja v krog posebnih antropogenih, ne pa bioloških faktorjev (Voronov, 1976), saj človek deluje zavestno na naravo. Tako tudi drugače pojmujejo socialno ekologijo, ki po njihovem mnenju nima svojega specifičnega, ozko di-

sciplinarno pojmovanega predmeta proučevanja. Predmet gradi z združevanjem predmetov mnogih strok (tehničnih, medicinsko-bioloških, družbenih) in predstavlja neko vrsto sinteze znanstvenih spoznanj. Srečamo celo oznako socialno-ekonomske ekologije. Po mnenju sovjetskih raziskovalcev naj bi bila pri proučevanju ekologije človeka v ospredju socialna, družbena narava, ne pa proučevanje človeka kot biološkega bitja, oziroma organizma (Voronov, 1975).

Tako zasnovana ekologija človeka je seveda že v osnovi drugače pojmovana kot npr. Odumova humana ekologija (1971), ki poudarja človeka, zlasti kot biološko bitje, čeprav bi morda po oznaki sklepali drugače. Tako se tudi z ekologijo človeka, kot jo pojmujejo npr. sovjetski avtorji, še povečujejo terminološke težave, ki so posledica silovitega širjenja ekološko zasnovanega proučevanja v biološko zasnovani ekologiji, pa tudi v vrsti drugih znanosti, ki proučujejo človeka kot biološko in družbeno bitje, katero spreminja življenjsko okolje.

Znanstveno-tehnična revolucija je intenzivirala vpliv človeka na okolje. Zato ima v sicer interdisciplinarno zasnovani ekologiji človeka geografija zaradi svojega interdisciplinarnega značaja poseben položaj, zlasti geografija naselij (ekologija mest), medicinska geografija in konstruktivna geografija s proučevanju zakonitosti geografskih sprememb v okolju, zakonitosti geografskih vprašanj adaptacije v okolju in raziskovanju zakonitosti in razvoja teritorialnih povezav v sistemu »človek — okolje« (Medvedkov et al, 1974).

Gerasimov (1984) upravičeno meni, da ekologija človeka še ni ustrezno definirana, tudi ne v odnosu do tim. splošne ekologije. Le-to definira kot biološko disciplino, ki proučuje odnose med organizmom in okoljem in je po njegovem mnenju pravzaprav »environmentalna ekologija«. Objekt njenega proučevanja je biologija skupine organizmov in procesov, v zvezi z njimi na kopnem, morju, v sladkih vodah. Splošna ekologija (kot jo imenuje) proučuje torej strukturo in funkcijo žive narave, katere del je tudi človeštvo kot del narave (Gerasimov, 1983).

V nasprotju s splošno (biološko) ekologijo pa naj bi ekologija človeka oziroma človeške družbe zajela ne le biologije, temveč tudi mnoge veje naravoslovnih in družboslovnih disciplin in navaja: fiziologijo, botaniko, zoologijo, antropologijo, higieno, klimatologijo, demografijo, psihologijo, ekonomijo, geografijo, zgodovino, politične znanosti in sociologijo. Zaradi tako raznolikih metodoloških pristopov meni, da bi bilo verjetno ustrežnejše razumeti ekologijo oziroma ekologijo človeka ne kot znanost, temveč poseben, splošni znanstveni pristop oziroma znanstveno gledanje (Gerasimov, 1983, str. 26).

V.

Sredi tridesetih let se je v ekologiji pričelo izredno pomembno obdobje razvoja ekološke misli, ki ga Schramm (1984) označuje kot obdobje *fizikalizacije ekologije* oziroma čas nastajanja in rasti »nove«, sodob-

ne ekologije, ki jo je impresivno zakoličil Odum konec petdesetih let. Moderna fizika je v tridesetih letih idelala drugačno sliko sveta. Le-ta ni več mehanično sestavljena celota, temveč podoba medsebojno povezane celote, svet sistema (Capra, 1983). Vrsta naravoslovnih znanosti je sprejela tudi osnovna izhodišča filozofske smeri holizma, ki prav tako poudarja pomen celote, ki ni le vsota posameznih delov. Holizem (s celostnim gledanjem) in moderna fizika z uporabo systemskega pristopa, eksaktnih meritev, kvantifikacije in aplikacije zakonov termodinamike v živi svet in naravo sta močno vplivali na teoretično biologijo in ekologijo (Schramm, 1984). Tako je Bertalanffy pod vplivom nove fizikalno-kemične teorije »odprtih« sistemov prišel v biologiji proučevanje organozmov, v sami ekologiji pa je systemski pristop prišel uporabljati limnolog Woltereck. Angleški razstlinski ekolog Tansley (1871—1955) pa je 1935 prvič uporabil izraz ekosistem kot oznako za povezanost biocenoze z vsemi organskimi faktorji okolja. Nadaljnja fizikalizacija ekologije je potekala predvsem v smeri proučevanja produkcije biomase in energetskih tokov v ekosistemi.

V prvih letih po drugi svetovni vojni se je nadaljevala in prostorsko razširila intenzivna industrializacija in urbanizacija, ki sta ob pozitivnih ekonomskih učinkov povzročili tudi povečano izkoriščanje surovin in energetskih virov, naraščanje polucije okolja in pospešeno rast prebivalstva. Tako zasnovan družbeno-ekonomski razvoj je zlasti v razvitih državah okrepil gibanje za varstvo narave, ki je dobilo nove dimenzije in vsebinske poudarke. V industrijskih družbah je naraslo zanimanje za ekologijo, ki je zelo razširila vsebinsko področje raziskovanja, predvsem pa razvila fascinantno teorijo in metodologijo. Biologu E. P. Odumu je že v »Osnovah ekologije« (36) sredi petdesetih let uspelo narediti mojstrsko sintezo tradicionalnih ekoloških principov in systemskega, eksaktnega pristopa. Dokončno je v biološko zasnovano ekologijo uvrstil ekologijo človeka kot biološkega bitja in vse bolj upoštevanja vreden ekološki faktor — preoblikovalec okolja. V žarišče »nove ekologije« kot jo označuje Schramm (1984), je postavil ekosistem in energetski aspekt ter tako poenotil ekološka izhodišča. Odum (1971, str. 3) poudarja, da se ekologija nenehno vsebinsko širi in teoretično-metodološko razvija. Po njegovem mnenju se ekologija navadno definira kot znanost o medsebojnih zvezah med živimi organizmi in njihovim okoljem. V sodobnem pojmovanju pa označuje vse bolj proučevanje strukture in funkcije narave oziroma na kratko »biologijo okolja« (»environmental biology«). Osnovno vsebino, predmet ekologije predstavlja ekosistem z biogeokemičnim kroženjem, teoretično-metodološko pa holističen (celosten) pristop z generalizacijo, funkcionalno integracijo ter uporabo kvantitativnih tehnik ter teorije sistemov in modelov (»systemska« ekologija). Pomembna je njegova praktična potrditev spoznanja, da je ekosistem kot način biološke organizacije zelo primeren za aplikacijo tehnik systemske teorije.

Odum (1971) je celoviteje opredelil mesto človeka, človeške populacije v ekologiji kot biološki disciplini. V sociologiji in delno v geogra-

fiji zasnovana socialna ekologija dvajsetih let (ZDA) ni imela v celoti pravega orodja, da bi celostno proučevala razvoj človeške populacije in vse bolj pomembno vlogo človeka kot ekološkega faktorja. Obenem tim. »klasična« ekologija ni nikoli sprejela izhodišča tako zasnovane socialne (humane) ekologije (Schramm, 1984).

Za razliko od socialne ekonomije in ekologije človeka (SZ) je drugače opredelil *humano ekologijo*. Populacijsko ekologijo človeka oziroma humano ekologijo opredeljuje kot populacijsko ekologijo zelo specifične vrste — človeka (Odum, 1971, str. 513). Pojmuje jo širše kot demografija, saj proučuje zveze populacije z zunanjimi faktorji, pa tudi notranjo dinamiko. Populacija človeka je kot ostale populacije po njegovem mnenju del biotskih združb, ekosistemov. Bistvena novost koncepta humane ekologije je pravzaprav aplikacija ekoloških principov gospodarjenja človeške populacije. Tisto, kar ločuje človeško populacijo od drugih, je stopnja dominacije človeka, ki zelo vpliva ekosistemov, vprašanjem populacije okolja, namenja veliko pozornost. Meni, da razvoj ekologije ni zaključen in nakazuje velike mžnosti v razvijanju tim. *aplikativne humane ekologije*, ki naj bi bila zasnovana delno v naravoslovnih in delno v družboslovnih znanostih (Odum, 1971, str. 406) ter opozarja na njeno uporabo humanističnega vidika ter nujnost interdisciplinarnih raziskav, zlasti povezave bioloških, geografskih in družboslovnih spoznanj (Odum, 1971, str. 513). Aplikativna eklogija poudarja nujnost upoštevanja ekološke kontrole pri posegih človeka v naravno ravnotežje in neizbežnost revolucije v vedenju družbe do narave, naravnih virov — po njegovem mnenju je *kvaliteta v kontroli kvantitete največja lekcijska biološke revolucije*. Opozarja tudi na nujnost ustrezne populacijske politike, saj mora biti število prebivalcev v skladu z omejitvami lokalnega okolja kot pogoja za kvaliteto posameznika, gospodarjenje pa mora sloneti na principu vesoljske ladje. Meni, da mora vsaka družba čim prej sprejeti ekološke principe in načela ekosistemskega gospodarjenja za reševanje populacijskih in polucijskih problemov.

Tudi Odum (1971) opozarja, da so definicije in izhodišča humane ekologije še zelo različna, vendar poudarja njen interdisciplinarni značaj, obenem pa jasno biološko osnovo. Interdisciplinarnost ekologije sta poudarjala že Sears (1957) in Kormandy (1969), saj je po njunem mnenju ekolog »specialnost splošnosti, celostnosti«, ki mora biti dobro podkovan v različnih prijemih. V predgovoru Searsove knjige (*The Ecology of Man*, 1957) je Gressmann zapisal, da so se v humani ekologiji pojavila raziskovanja vse od »enviromentalnega« determinizma do raziskovanj socialnih skupin, brez upoštevanja vpliva naravnega okolja. Meni, da je prihodnost humane ekologije v združitvi različnih načinov gledanja in raziskovanja ekoloških procesov kot rezultata interakcij v okolju, ki ga sestavljajo medsebojno povezane fizične, biološke in družbene sestavine. Boughey (1971) definira humano ekologijo kot vedo o razvoju in interakcijah človeških družb med seboj in s svojim okoljem in podobno kot Odum poudarja pomen holističnega pristopa in ekosistema, ki se pod vplivom bolj ali manj

destruktivne dejavnosti človeka spreminja. Sodi, da je spontan, a vzporeden razvoj v biologiji, zdravstvu, družbenih vedah in inženiringu sprožil pobude za integracijo spoznanj v novi preobleki humane ekologije. Fundamentalni ekološki koncept ekosistema (odprti sistem) lahko služi kot žarišče združitve različnih spoznanj posameznih znanosti (Boughey, 1971). Podobna so tudi izhodišča Millerja (1975), profesorja humane ekologije, ki poudarja zlasti nujnost integracije spoznanj in vse večji vpliv človeka kot ekološkega faktorja.

Nasprotno pa se biologa Putman in Wratten (1984) izogneta tako pojmovani humani ekologiji (ki jo za razliko od ekologije rastlin in živali označujeta pod navednicami). Pristajata sicer na nujnost širjenja področja ekologije, vendar ne za ceno neeksaktnosti in nekvantitativnosti. V ospredju njihovega dela je raziskovanje interakcij med živalmi, razstlinami in okoljem, »humani ekologiji« pa zaradi širine, pravzaprav, na določen način, indirektno odrekata znanstvenost in eksaktnost.

Biolog Commoner pa je po mnenju Schramma (1984) nedvoumno dokazal, da je današnja tehnika in tehnologija v resnično nestabilnem razvoju do biosfere, med pomembnimi deli pa izdvaja še raziskovanja ekologa P. Ehrlicha o naraščanju prebivalstva in nujnosti omejevanja rasti in pionirsko delo Carsanove (objavljeno 1962), ki je kot biolog pokazala na čeri kemizacije kmetijstva.

Navedena dela so pripomogla k popularizaciji ekologije, vse več pa je tudi poljudno-znanstvenih del različne kvalitete, ki jih lahko delno uvrščamo v delovno področje humane ekologije. Z Odumovim konceptom ekologije, še posebno pa humane ekologije, se je ponovno utrdil njen biološki koncept, proučevanje človeka kot biološkega bitja in obenem preoblikovalca okolja.

Humana ekologija proučuje specifične trende razvoja človeške populacije (eksponencialna rast) in opozarja na spreminjanje bioloških temeljev življenja, izčrpavanje naravnih virov kot posledico linearno zasnovane človekove produkcije. Polucijske probleme (onesnaženost vode, zraka, zastrupljanje zemlje, izčrpavanje naravnih virov, povečanje količine odpadkov, radioaktivnost, hrup) obravnava z vidika poslabšanja kvalitete okolja za življenje, bivanja človeka in se pogloblja v socialne ali družbene posledice naraščanja prebivalstva in degradacije okolja.

S konceptom ekosistema se je pojavilo tudi drugačno vrednotenje produkcije, ki je do sedaj imela le ekonomsko in antropocentrično dimenzijo (Schramm, 1984, str. 277). Humana ekologija in celotna sodobna ekologija argumentirano dokazujeta, da lahko človek iz narave jemlje le tisto, kar trajno ne prizadene oziroma uniči naravnega ravnotežja ekosistemov. Produkcijo je potrebno torej ocenjevati z ekološkimi izhodišči, v resnici pa je produkcija le tisto, kar ljudje brez škode vzamejo iz biosfere.

Vendar ostaja še vedno odprto vprašanje odnosa do tim. socialne ekologije (Müller, 1977) in ekologije človeka, obenem pa so tudi o

obsegu, vsebini same humane ekologije in njenem odnosu do drugih znanosti, ki proučujejo odnos med družbo in naravo oziroma posledice tega odnosa. S posameznimi elementi ekologije človeka oziroma humane ekologije se že razmeroma dolgo ukvarjajo tudi druge znanstvene discipline kot npr. geografija (zlasti družbena geografija), humana medicina, socialna higiena, demografija in druge (Čolić, 1973, str. 22).

Obenem je humana ekologija nedvoumno pokazala na prave vzroke vse večjega propadanja okolja in tako, hote in nehote, dobila tudi širšo družbeno in politično dimenzijo. Prenos in uporaba spoznanj prvega (konzervacija energije) in drugega (entropija energije) zakona termodinamike je namreč podčrtala osnovno razliko med produkcijo narave in produkcijo družbe. Ekosisteme označuje kemično (snovno) kroženje in enosmerni tok energije, produkcija človeške civilizacije pa je danes glede materije in energije enosmerna, linearna (Commoner, 1985), potencialni rezultat pa je poznan — samouničenje človeške civilizacije (Müller, 1975; Commoner, 1985). Commoner (1985) opozarja, da je nedvomno vse bolj potrebna korenita reorganizacija človeške družbe v skladu z ekološkimi imperativi, z ohranjanjem življenjskih pogojev za preživetje človeka, ne načenja pa širših družbenopolitičnih akcij, ki bi jih bilo potrebno izvesti.

S tega vidika je pravzaprav delno umesten očitke Gerasimova (1983) humani ekologiji, da želi preveč enostransko, biološkouniverzalno tolmačiti dejavnost človeka, družbe. Po njegovem mnenju želi npr. Commoner (1971) s konceptom »univerzalne ekologije« doseči, da bo biološka ekologija diktirala človeštvu vso njegovo družbeno in gospodarsko udejstvovanje. Tako zastavljeni humani ekologiji torej očita, da negira dialektično enotnost človeka kot naravnega in obenem družbenega, socialnega bitja. Taki očitki so po mnenju Kirna (1985) preostri, saj je Commoner z vidika svoje stroke kritiziral obstoječi produkcijski način.

Gerasimov (1983, str. 27) meni, da mora zlasti pri fundamentalnih ekoloških proučevanjih pripasti vodilna vloga geografski znanosti, saj je po njegovem mnenju sodobna geografija bolj kot vse druge znanosti pripravljena za širša ekološka raziskovanja na interdisciplinarni ravni, saj je njen osrednji predmet (že tradicionalno) geografsko okolje kot celota, torej kot sistem z vsemi njegovimi naravnimi in antropogenimi (tehnogenimi) sestavinami. Zato naj bodo celovita geografska proučevanja okolja neobhoden pogoj ekoloških proučitev.

Ekologijo zaradi njenega sintetičnega značaja znanstvenih spoznanj in širjenja njenih mej namreč ne pojmuje kot znanstveno disciplino, temveč kot splošno znanstveni pristop, ki se tiče vseh problemov življenja in okolja (Gerasimov, 1983, str. 26). Menimo, da so številne informacije geografije in njen tradicionalen položaj mosta med naravoslovnimi in družboslovnimi znanostmi soliden potencial za krepitev njenega pomena pri kompleksnejših proučevanjih posledic odnosa med družbo in naravo, vendar sodobno geografijo v veliki meri še vedno označuje velika razdrobljenost geografskih raziskovanj. Raz-

vojno potrebni specializaciji še ni sledila širša reintegracija spoznanj, z zamudo pa se uveljavlja tudi sistemski pristop kot metodološko ozadje za celovito proučevanje geografskega okolja prostorske arene človekovega bivanja, udejstvovanja.

Tudi modelno-kvantitativna študija »Meje rasti« (1974) poskuša ostati politično nevtralna, čeprav predlaga prehod v ničelno gospodarsko in populacijsko rast, uveljavljanje ekološke in gospodarske stabilnosti, kar pa je praktično nemogoče izvesti brez radikalnih družbenih in političnih sprememb.

Psiholog Trstenjak (1984) meni, da je vse večji pomen ekologije in ekoloških vidikov odgovor na težnjo človeka, da privede svojo progresivno produktivnost do genocida lastne vrste. Zato se »nova« ekologija ne zadovoljuje samo z ugotavljanjem, kaj človek zmore, temveč tudi (in predvsem), kaj sme. Po njegovem mnenju je človek z razraščanjem sekundarnih in terciarnih potreb prebil naravne zakonitosti homeostaze in se znašel v paradoksalnem položaju, saj ga civilizacijsko-tehnični napredek ob dvigu življenjske ravni hkrati vse bolj utesnjuje (Trstenjak, 1984, str. 51).

VI.

V okviru tako zasnovane humane ekologije teoritični argumenti še niso bistveno in neposredno vplivali na družbenopolitično dimenzijo, saj je pri proučevanju odnosa človek — okolje zanemarjena družbena bit človeka. K politizaciji ekologije, razvoju tim. *politične ekologije*, so prispevale družboslovnofilozofsko usmerjene študije, ki so izpostavile družbeno zasnovanost resničnih vzrokov ekološke krize, ki je v ekološko nesprejemljivem načinu produkcije in življenja. Ugotovitve ekologije o planetarno in regionalno zgrešenih podmenah civilizacije so povzročile širša družbena gibanja in celo izoblikovanje novih, političnih strank — »zelenih« (npr. v ZRN).

Ekološko mišljenje, torej, nedvoumno vpliva na moralne in politično obarvane odločitve. Več kot dvesto let smo živeli z mislijo, da je znanost politično in etično nevtralna, ekologija pa tako mnenje zanika (Miller, 1975). Ekologija ima znanstvene osnove, toda njene ugotovitve zahtevajo gospodarske, etične in politične ukrepe ter akcije.

V knjigi »Politična ekologija« Strahm (1979) poudarja, da je ekologija sicer biološka disciplina, vendar je po njegovem mnenju danes njena osrednja naloga, da pokaže tudi destruktiven značaj in grožnje razvijajoče se industrializacije in tehnologije. Sama politična ekologija naj bi šla korak naprej in proučila gospodarske in družbene vzroke tako zasnovanih gospodarskih in tehnoloških procesov, zato se ne zadovoljuje zgolj s tehnično dimenzijo reševanja ekoloških protislovij.

Tudi sociolog Supek (1973, str. 195) poudarja biološko bistvo ekologije, vendar se z njeno razširitvijo na proučevanje odnosa človeka do okolja ekologija ne more izogniti socialnim in ideološkim vprašanjem.

Ekolog je po njegovem mišljenju nujno radikalni kritik, saj se vpraša, kako glede na vse večjo degradacijo okolja spremeniti proizvodnjo, potrošnjo, koriščenje energije. Po njegovem mnenju je popolnoma razumljivo, da so tudi med ekologi skeptiki, optimisti, reformatorji in radikali. Osebnostno pa sodi, da rešitev ekološke krize ni v reformizmu, temveč v radikalnih družbenopolitičnih akcijah, ki naj bi ukinile kapitalistično proizvodnjo, zasnovano na stalni in neskončni akumulaciji viška vrednosti in dela, ukinile tekmovanje med kapitalizmom in socializmom, saj socializem privede do istih posledic, ker prevzema kapitalistični ideal neskončne akumulacije dobrin (Supek, 1973).

Vrsta avtorjev (Erzensberger, 1985; Gorz, 1982; Romoren, 1976; Zgaga, 1976) menijo, da je ekologija danes v prvi vrsti radikalna kritika sedanje kulture in politike industrijsko razvitih držav (kapitalističnih in socialističnih), ki ustvarjajo taka ekološka protislovja, katera naj bi v bližnji prihodnosti ob nespremenjenih trendih povzročila lasten propad.

Francoski marksist Gorz (1982) poudarja, da ekologizem koristi ekologijo kot najbolj primeren vzvod za radikalno kritiko civilizacije in družbe. Po mnenju sociologa Supeka (1973, str. 196) je ekologija subverzivna že zaradi njenega lastnega vsebinskega in metodološkega pristopa. Le-ta je holističen, celosten in zato nasproten strogi pozitivistično zasnovani delitvi na posamezne vsebine in znanstvene discipline. V sodobni »družbeni delitvi dela« so politiki in ideologi navedeni, da se znanstveniki poslušno ukvarjajo s proučevanjem sredstev za doseganje nekega cilja, ekološko zasnovano raziskovanje pa zaradi holistične zasnove želi celovito osvetliti, kaj pomeni npr. določen način proizvodnje za človekov položaj v svetu in naravi, za bodoče generacije.

Zato zahodnonemški marksist Erzensberger (1985) meni, da je ekologija danes hibridna in kontraverzna znanost (ker je vključila v proučevanje človeka) s futurološko deformacijo in željo po totalitarnosti ter metodološko zmešnjavo. Vendar obenem poudarja njen izjemen pomen, čeprav bi se morala po njegovem mnenju omejiti na sintetične operacije. Obenem meni, da je družbena nevtralnost ekologije z zatekanjem k naravoslovnim dokaznim strategijam le fikcija, saj so motnje pri izmenjavi snovi med človekom in naravo, jasna posledica kapitalistične družbene produkcije (ki jo je sprejel tudi socializem). Zato kritizira reformistične in tehnokratsko zastavljene programe buržoaznih ekologov kot je ekološki program Ehrlicha (Erzensberger, 1985, str. 127), kateremu očita depolitičnost, reformizem in neupoštevanje družbenih dimenzij ekoloških protislovij. Zgaga (1975) meni, da je taka ekoideologija slepilo meščanskega sveta, razrešitev ekoloških protislovij je možna le hkrati z odpravo sveta kapitala.

Požarnik (1984) meni, da je ekologija veda o ekosistemih, ki združuje tako biološke, kemijske, fizikalne, geološke, geografske kot tudi sociološke, ekonomske in politične vidike, in kot taka nakazuje, da ekološko krizo ni mogoče rešiti brez razrešitve ostalih temeljnih družbenih protislovij.

Osnovna razlika med posameznimi, ideološko različno orientiranimi ekološkimi raziskovalci, je predvsem v tem, ali naj proučevalci poskusijo najti izhod iz ekološke krize tudi v spremembi samega načina proizvodnje kot osnovnega vzroka za propadanje okolja (Plut, 1978). V teoretični tradiciji socializma še ni dovolj jasnega odgovora o možnostih in mejah narave v razmerju do industrijskih procesov dela, kar je ena od zamud socialistične misli (Romoren, 1976). Levo usmerjena inteligenca razvitih kapitalističnih držav sodi, da se poskuša z ekologijo prikriti resnične vzroke ekološke krize, onesnaženje okolja prikazati kot nepolitičen problem in ne kot posledico destruktivnega značaja kapitalističnega produkcijskega načina, ki ga je nekritično prevzel tudi socializem kljub spremembi družbenoekonomskih odnosov (Plut, 1978). Obenem so še vedno na mestu opozorila, da predstavljajo odnosi med naravo in družbo dinamično celoto, dialektično enotnost objektov (zunanjega sveta) in objekta. V nasprotju s tem dialektičnim gledanjem je namreč nesprejemljivo in napačno neposredno prenašanje ekoloških zakonitosti v proučevanje družbenih procesov ter proučevanje človeške družbe in njenega odnosa do okolja zgolj skozi prizmo enodimenzionalnega razumevanja človeka kot biološkega, ne pa obenem kot družbenega bitja.

VII.

Ekologija je torej razmeroma mlada znanstvena disciplina, ki je doživela zlasti v zadnjih tridesetih letih širše zanimanje javnosti, silovit vsebinski in teoretično-metodološki razvoj in preokret (zlasti z deli Oduma, sredi petdesetih let, in kasnejšimi dopolnjenimi izdajami) ter širše in še vedno naraščajoče zanimanje javnosti (po izidu knjige »Nema pomlad«, R. Carson, 1962).

Razumljivo je, da so se v razvoju ekologije kot biološke zasnovane discipline pojavile različne vsebinske usmeritve in teoretično-metodološki prijemi, ki so posledica razvoja celotne znanosti in dosežkov človeške civilizacije. Za razliko od nekaterih drugih znanstvenih disciplin je tekom stoletnega razvoja ekologije zaslediti dokajšnje ravnotežje med ožjimi, specialističnimi raziskavami in usmeritvami ter ravno tako potrebnimi širše, holistično zasnovanimi študijami. Zato ekologija ni »zgorela« v pozitivistično zasnovanem modelu raziskovanja kot mnoge druge znanosti. Ni podlegla deterministični, mehanicistični razlagi sistema človek-okolje, ki je nasproten stalno prisotnemu dialektično zasnovanemu gledanju na odnos med organizmi in okoljem: dialektična enotnost in vzajemna vzorčno-posledično zasnovana odvisnost živega sveta in okolja ter kompleksnost delovanja ekoloških faktorjev. Splet interakcij v ekosistemu ima izrazito dialektično obeležje, kar velja tudi za odnose človek-okolje, ki se manifestirajo v strukturi, dinamiki in funkciji ekosistema.

Kljub temu, da je ekologija v svoji osnovi biološka disciplina, se je v sodobnem razvoju pravzaprav razmeroma uspešno izognila tudi

čemer enostransko zasnovanega tolmačenja akcij in reakcij človeka v dinamičnem okolju. Zlasti v sodobni humani ekologiji se ob biološki poudarja tudi družbena narava človeka. Vendar Gerasimov (1983) upravičeno opozarja na nevarnosti uveljavljanja koncepta »univerzalne ekologije«, ki trdi, da naj »biološka ekologija« (kot jo imenuje) diktira človeštvu vse oblike udejstvovanja. Seveda pa je ravno tako potrebno opozoriti na neustrezno drugo skrajnost, ki podcenjuje ali celo negira biološko bistvo človeka, o čemer nam dovolj zgovorno priča destrukcija okolja. Gerasimov (1983) poudarja vlogo dialektičnega materializma oziroma marksizma pri ekologiji, ki ji je omogočil izdvojitev človeka iz sveta živali kot socialno-biološkega fenomena.

Ekologija je torej dokaj uspešno prebrodila čeri newtonsko-kartezijske paradigme empirizma in parcializma in gradila celostno zasnovano vsebino. Celo več — njeni raziskovalni pristopi, metodologija in termini so bili (in so še vedno) zaradi izvirnosti pogosto uporabljeni v drugih sorodnih znanstvenih disciplinah. Vendar pogosto tudi mehanično, enostransko, kar je v sociologiji povzročilo razvoj drugačnega socialnega darvinizma. Ker je obenem (z izjemo obdobja okoli leta 1925, ko se je ekologija človeka pričela proučevati v sklopu sociologije in družbene geografije) nenehno širila vsebinsko območje svojega raziskovanja (ekologija rastlin, živali, ekologija pokrajin, ekologija človeka), lahko govorimo o »imperializmu« ekologije.

Menimo, da je do dominacije ekoloških vidikov proučevanja prišlo iz več razlogov. Ekologija ni zašla v skrajno deterministično razlago odnosa med človekom in okoljem. Odnose je razlagala dialektično, celostno in vzajemno; s teorijo ekosistema je zelo zgodaj organsko povezala tradicionalna spoznanja in metodološke prednosti holistično zasnovane teorije sistemov. Ohranila je zdravo, dialektično razmerje med ožjimi, specialistično zasnovanimi in splošnimi, širšimi ekološkimi raziskavami kot pogoj za nadaljnjo interdisciplinarno delo. Ob fundamentalnih raziskavah se je ekologija tradicionalno uveljavljala v praksi, najprej na ožje zasnovanem varstvu narave, kasneje pa v ekološko zasnovanem vidiku gospodarjenja in planiranja.

Njena prodornost se odraža v nekaterih smereh ekološkega raziskovanja, ki preraščajo biološki okvir ekologije in poudarjajo njen interdisciplinarni značaj. V bistvu gre za logičen potek selektivnega razvoja znanosti, kjer se je ekološki raziskovalni prijem izkazal kot (v določenem trenutku) najbolj ustrezen tudi za tim. mejna območja raziskovanja, pa tudi za celostno zasnovana proučevanja.

Vse bolj postaja jasno, da biologija oziroma ekologija prevzema v znanosti štafeto od fiziki, saj vse bolj postaja osrednja naravoslovna in še širše zasnovana znanost, ekološki vidik pa doživlja uporabo v mnogih vedah. Lahko rečemo, da je ekologija pravočasno vstopila v novo etapo znanstvenega razvoja, ki ga vse bolj označuje reintegracija znanstvenih spoznanj kot smeri za iskanje poti reševanja celostnih, sistemskih, kompleksnih problemov preživetja sodobne človeške družbe. Capra (1983) govori celo ti. *globalni ekologiji*,

ki podčrtuje eksistenčno nujnost ohranjanja planetarnega ekološkega ravnovesja. Nova paradigma, ki presega dosedanje disciplinarne in pojmovne meje sicer še ni izdelana, vendar se izgrajuje, tudi s prispevkom ekologije, ki je že po svoji vsebini večplastna.

Notranja protislovja in nejasnosti v tim. mejnih območjih med ekologijo in drugimi znanostmi, so logična in dialektično zasnovana posledica njenega burnega razvoja, ki ga lahko v grobem začrtamo v naslednjih vsebinskih usmeritvah:

— pionirsko, *darwinistično obdobje* (druga polovica 19. stoletja, začetek 20. stoletja); v okviru biologije so se izoblikovali temelji raziskovanja odnosa med organizmi in okoljem s proučevanjem ekologije rastlin in živali (a brez ekologije človeka);

— »*humanizacija*« *ekologije* (dvajseta leta 20. stoletja; pomeni proučevanje ekologije človeka izven biologije; na področju ameriške sociologije in družbene geografije so se zlasti pri proučevanju razčlenjevanja urbanih predelov uporabila ekološka izhodišča v smislu izoblikovanja nebiološke socialne (humane) ekologije, in zašla v inačico socialnega darvinizma;

— razširitev ekološkega raziskovanja na *ekologijo pokrajin* (konec tridesetih let 20. stoletja); oziroma razvoj pokrajinske ekologije, ki povezuje ekološki (biološki) koncept s pokrajinskim, geografskim;

— interdisciplinarno zasnovano proučevanje *ekologije človeka* (zlasti v SZ), ki poudarja socialno, družbeno naravo človeka kot zavestnega preoblikovalca okolja. Gre za določeno združitve naravoslovnih in družboslovnih spoznanj, vendar bolj v smislu znanstvenega pristopa kot samega predmeta, vsebine raziskovanja;

— *fizikalizacija ekologije in razvoj »nove« (humane) ekologije* (začetek je sredi tridesetih let 20. stoletja); označuje jo dokončna utrditev ekoloških proučevanj človeka kot biološkega bitja in obenem pomembnega ekološkega faktorja ter uporaba sistemskega, holističnega pristopa v proučevanju ekosistemov, biogeokemičnega kroženja. Nakazovanje smeri nadaljnjega razvoja v smeri tim. aplikativne humane ekologije, ki naj bi bila zasnovana delno v naravoslovnih, delno pa v družboslovnih znanostih, v osredju pa zlasti biološka narava človeka;

— poudarjanje *politične dimenzije ekologije* (začetek sredi sedemdesetih let 20. stoletja); izpostavlja družbenopolitično komponento ekologije, saj le-ta odkriva resnične, družbeno-gospodarsko in politično zasnovane vzroke polucije okolja. »Politična« ekologija kaže na destruktiven značaj produkcije, porabe, življenjskega stila industrijskih dežel in ugotavlja nujnost radikalne gospodarske, etične in politične akcije z upoštevanjem ekoloških zakonitosti v družbeni produkciji, načinu življenja.

Korenine in usedline preteklosti, pa tudi raznovrstne dileme sedanosti, delno odkrivajo številne tančice prihodnosti ekologije in pomena ekološkega vidika proučevanja. Dileme sedanjega trenutka ekologije nam odkrivajo tudi različno zasnovane definicije samih ekologov in

drugih raziskovalcev posledic odnosa med družbo in naravo. Oglejmo si nekatere ilustrativne *definicije ekologije*:

— ekologija je veda o odnosih rastlin in živali z neživim in živim okoljem in se deli v avtoekologijo, sinekologijo in demekologijo (Leksikon Cankarjeve založbe — Biologija, Ljubljana 1983). Humane ekologije ali ekologije človeka ni posebej med gesli;

— ekologija je biološka disciplina, ki proučuje odnos med posameznimi vrstami, populacijami in združbami organizmov na eni strani in njihovim okoljem na drugi strani. Deli se v fitoekologijo, zooekologijo in humano ekologijo (Gračanin, 1977);

— ekologija proučuje strukturo in funkcijo narave, je biologija okolja; v javnosti pa se vse bolj uveljavlja kot znanost o odnosu med človekom in okoljem (Odum, 1971);

— ekologija je študij gospodinjstva Zemlje (Miller, 1975);

— humana ekologija je veda o razvoju in interakcijah človeških družb med seboj in s svojim okoljem (Bougehey, 1971);

— ekologijo je potrebno razumeti zlasti kot poseben splošno znanstveni pristop, oziroma metodo proučevanja različnih objektov prirode in družbe, kot znanstveno gledanje na probleme življenja in okolja (Gerasimov, 1984);

— ekologija je znanost o ekosistemih, ki povezuje tako biološke, kemijske, fizikalne, geološke, geografske kot tudi sociološke, tehnične in ekonomske vidike in je zato kompleksna znanost, tim. »skupnost znanosti« (Ellenberg, 1973 — v Trommer, 1983);

— ekologija je »zelena znanost«, znanost novega tipa, ki ne raziskuje elementarnih celot, iz katerih je sestavljen ekološki sistem, temveč razlaga njihovo medsebojno vplivanje (definicija francoskega filozofa Marina — v Ružič, 1982).

Poudarjena je, torej, zelo različna razlaga vsebine ekologije, od predmetno ozko zastavljene do zelo razširjene oznake vsebine ekologije.

V grobem bi lahko sila neenake poglede na sedanjo in bodočo vsebino in razvoj ekologije razdelili v tri osnovne skupine:

1) — Predmet ekologije je ozko, biološko zasnovano proučevanje odnosa med rastlinami, živalmi in (ali celo brez) človeka ter obdajajočim okoljem. Gre torej za tradicionalno zasnovano ekološko proučevanje v okviru biologije kot je bilo opredeljeno že ob nastanku ekologije, vendar z novimi metodološko-raziskovalnimi postopki;

2) — Širše pojmovana vsebina in naloge (humane) ekologije kot biološko zasnovanega, a po naravi interdisciplinarnega ekološkega proučevanja kompleksnih naravnih pojavov, strukture in funkcije narave. V ospredju je humana ekologija, ki proučuje človekov odnos in odvisnost od okolja ter poudarja družbeno produkcijo kot vse bolj izrazit ekološki faktor.

Humana ekologija delno posega v področje in tolmačenje družbene produkcije, kjer pa ni možno mehanično uporabiti naravoslovne raziskovalne prijeme in aplikacijo naravnih zakonitosti; obstaja nevar-

nost enostranske interpretacije vpliva družbenih procesov in materialne produkcije družbe na okolje in uveljavljanje izhodišč socialnega darvinizma, vulgarizacije družbenega razvoja, ki se ne razvija po naravnih zakonitostih. Zato je priporočljivo da: ali svojo vsebino omeji na naravoslovno dimenzijo svoje metodologije ali pa, v primeru širše zasnovanih interdisciplinarnih raziskav, zagotovi sodelovanje drugih raziskovalcev oziroma uporabi ustrezne metodologije sorodnih znanosti.

3) — Najširše pojmovana vsebina ekologije kot kompleksne, interdisciplinarne ali celo naddisciplinske znanosti ali posebnega splošnega znanstvenega pristopa proučevanja večdimenzionalnih odnosov med družbo in okoljem.

VIII.

Tudi med samimi ekologi (biologi) so sicer zelo različno pojmovane vsebine in meje ekološkega raziskovanja, od ožjega pomena pa do nekoliko širšega pojmovanja ekologije (v smislu Odumove humane ekologije). V bodočem razvoju ekološkega proučevanja lahko še naprej pričakujemo razvoj ožje pojmovane ekologije (rastline, živali, človeške populacije), prav tako pa tudi ekologije v širšem pomenu besede, kjer pa ostaja odprta še vrsta vprašanj glede tega, kdo naj proučuje tim. kompleksne naravne pojave (Robič, 1974). Ali je to biocenologija (torej biološka disciplina), širše pojmovana (humana) ekologija (za tako rešitev se ogreva večina angloameriških in delno tudi evropskih raziskovalcev, tudi nekateri zoologi v SZ; pri nas pa je po mnenju Robiča veliko pristašev, pa tudi nasprotnikov, ali pa biogeocenologija (v okviru geografskih znanosti, pobudniki so zlasti številni sovjetski geografi — Isačenko, Sočana) ali pa celo nova znanost. Sovjetski geograf Sukačev, osrednja osebnost pri opredeljevanju pojma biogeocenoze, meni, da je za sodobno etapo znanosti značilno vzajemno prepletanje različnih ved, ki so med seboj tesneje povezane. Med nove vede šteje tudi biogeocenologijo, ki se torej ne uvršča v okvir biologije ali geografije (Robič, 1974, str. 79). Odum (1971) meni, da pravzaprav ni še nihče dokazal vsebinske razlike med pojmi biogeocenoze in ekosistema. Prihodnost pa ima, po njegovem mnenju, ekologija kot znanost o strukturi in funkciji narave, zlasti pa že danes vse bolj razvejano, interdisciplinarno proučevanje v okviru tim aplicirane humane ekologije.

Gerasimov (1983 a) sodi, da se je biološka raba termina ekologija pozneje razvila in poglobila, vendar še vedno obstaja tudi ožje zasnovana interpretacija. Toda po njegovem mnenju tako gledanje na predmet ekologije ni več dominantno, kar potrjuje pogosta uporaba terminov humana ali socialna ekologija, ekološka tehnologija, itd.

Menimo, da bo proučevanje kompleksnih naravnih pojavov preraslo okvirje disciplin (npr. biologije oziroma ekologije ali geografije), kar kažejo npr. sodobni trendi v pokrajinski ekologiji oziroma ekolo-

giji pokrajini, ki ima že danes močno poudarjen interdisciplinaren značaj, vendar je za razliko od humane ekologije vloga človeka kot ekološkega faktorja bolj v ozadju proučevanja. Vsekakor lahko pričakujemo nadaljnjo preraščanje mej disciplin in celovitejše proučevanje naravnih pojavov in mesto ter odnose človeka v vse bolj preoblikovani naravi.

Ena izmed osnov za tesnejše povezovanje in integracijo pri proučevanju večplastnega (biološkega, geografskega, ekonomskega, tehnološkega, kulturnega, psihosocialnega, itd.) bistva odnosa med družbo (človekom) in okoljem, je proces »ekologizacije« *sodobnih znanstvenih disciplin.*

Seveda je »ekologizacija« *oziroma »biologizacija«* celokupnih odnosov družba (človek) — okolje ravno tako zgrešena kot npr. v preteklosti že uveljavljeno, a preseženo deterministično zagovarjanje »geografizacije« *ali »sociologizacije«* tega odnosa. Tako si niti ekologija, pa tudi ne geografija ne moreta lastiti »monopola« *pri proučevanju dialektične enotnosti družbe in okolja, ki ima večplastne dimenzije, katere presegajo še tako celovito zasnovane vidike posameznih znanosti. Zato ne more podati zadovoljive celostne interpretacije klasično pojmovana ekologija, humana ekologija ali ekologija človeka (kot jo pojmujejo v SZ), saj gre za enostransko zasnovane poglede glede na odnose družbe in narave.*

Potrebno je poudariti, da proces ekologizacije že poteka, ekološki pristop se je že uveljavil izven biologije ter naravoslovja (pa tudi v geografiji in sociologiji). Postopoma pa se uveljavlja v številnih znanostih (Gerasimov, 1983). V medicini, psihologiji, urbanizmu, ekonomiji, tehničnih vedah pa kot ekološka psihologija, ekološki urbanizem, itd.

Psiholog Trstenjak (1984) tako podčrtuje interdisciplinaren značaj ekološke psihologije ali ekopsihologije, ki izvira že iz sistemsko teoretične usmerjenosti same ekologije. Poudarja, da gre pri ekološki psihologiji za sistematično, vsestransko pritegnitev ekoloških vidikov v splošno psihologijo. V modelu človek — okolje je torej nujen sistemski znanstveni pristop, saj imamo opravka z množico prvin, ki so v vzajemnih odnosih (Trstenjak, 1984). Zanemarjanje ali celo ignoriranje ekološkega vidika v procesu družbene produkcije je pravzaprav osnovni vzrok današnje ekološke krize. Zato je proces ekologizacije zlasti v ekonomskih in tehničnih znanostih še toliko bolj pomemben.

Nehvaležno in tvegano napovedovanje smeri ekološkega proučevanja v bodoče torej kaže, da lahko pričakujemo še okrepljeno pozicijo ekologije in njenega aspekta: nadaljnji razvoj ožje (biološko) in širše interdisciplinarne, a z biološko zasnovano) pojmovane ekologije in pospešen proces ekologizacije znanosti. Obenem pa se odpira vprašanje (humane) ekologije v najširšem pomenu besede (tim. globalna ekologija kot jo označuje Capra, 1983) kot »zelene« *znanosti, celostne znanosti o okolju in človeku. Ali pa imamo opravka s »pritiskom«,*

do katerega prihaja predvsem izven ekologije, za novo podobo in funkcijo znanosti kot znanosti o preživetju (Kirn, 1982; Trstenjak, 1984).

Vse bolj glasni in argumentirani klici po nujnosti integracije znanstvenih spoznanj o okolju, o odnosih med družbo in okoljem, so posledica dejstva, da sicer vse bolj poglobljena, a obenem atomizirana in nepovezana spoznanja posameznih znanstvenih vej niso sposobna odgovoriti na temeljna vprašanja preživetja človeka in na podobna ekološko-eksistenčna protislovja dialektične enotnosti družbe in okolja. Po mnenju Capre (1983) gre za odpor do parcialnosti in pretiranega empirizma v znanstvenih proučevanjih, pa tudi v organizaciji in funkcioniranju družbe.

Menimo, pa da sicer še tako široko zastavljeno vsebinsko področje ekologije ali katerekoli dosedanje znanosti (tudi v svojem bistvu prav tako interdisciplinarno zasnovane enotne geografije), ne more zajeti vseh dimenzij in večplastnosti odnosa med človekom, družbo in okoljem.

Po mnenju Vrišerja (1976) je tim nova ekologija človeka sicer zavrgla različna deterministična naziranja, ni pa povsem prekinila z njimi, postala je le bolj antropocentrična.

Človek je obenem naravno in družbeno bitje, človekovo okolje pa je trodimenzionalno, saj ga sestavlja: naravno okolje (anorganski in organski svet), kulturno (antropogeno) okolje oziroma sestavine in psiho-socialno okolje. Zato posamezne, še tako široko zasnovane znanstvene discipline ne morejo zadovoljivo in celostno pojasniti vso širino zapletenega odnosa med družbo in okoljem, pa naj bo to »nova« ekologija ali enotna geografija.

Kokoletova (1974) meni, da se uveljavlja prepričanje, da je za proučevanje okolja ekologija najbolj primerna disciplina. Vzrok za tako mišljenje je po njenem mnenju že v široki in ohlapni definiciji ekologije kot jo je zasnoval že njen ustanovitelj — Haeckel. Tako široko pojmovanje ekologije pa je že povzročilo nastanek več različnih ekologij, obstaja pa nevarnost še nadaljnjega razpada (Kokole, 1974, str. 123). Zato je poenostavitev ali monopolizacija proučevanja celotnega odnosa človeka z okoljem neumestna tako pri ekologiji kot kompleksni geografiji ali drugi vedi. Obenem pa je potrebno podčrtati, da imata geografija in ekologija pri kompleksnem proučevanju sistema družba — okolje poseben pomen, ki izvira iz njunega tradicionalnega holističnega, kompleksnega, interakcijskega in dialektičnega pristopa. Za razliko od ekologije pa je geografija po mnenju geografa Pavića (1974) metodološko šibkejša, saj so se geografi preveč ukvarjali z mejnimi in tujimi metodologijami in zanemarili razvoj lastnega metodološkega pristopa. V navedenem dejstvu je potrebno iskati vzroke za sedanjo dominacijo ekološke metodologije pri proučevanju okolja. Metodološka prednost ekologije je tudi v dejstvu, da se je sistemski pristop v biologiji pojavil že leta 1925 z Bertolanffijem in se v šestdesetih letih široko uveljavil, nasprotno od geogra-

fije, kjer se je pojavil po drugi svetovni vojni in se uveljavil šele v sedemdesetih letih.

Razparceliranost, razcepljenost geografije je poleg zapletenosti geosistemov (zlasti antropogenih sestavin) eden od osnovnih vzrokov za zaostajanje geografije pri uvajanju sistemskega pristopa. Še vedno, namreč, ni zgrajena splošna teorija raziskovanja geosistemov (Plut, 1982). Haggett (1974) pa impresivno praktično dokazuje, da uporaba sistemskega pristopa daje solidno osnovo za reintegracijo geografije, saj le kot enotna znanost lahko pomembneje sodeluje pri proučevanju sistema človek — družba — proizvodnja — okolje.

Samo sklop medsebojno povezanih znanosti s teamskim proučevanjem lahko zadovoljivo in celovito odgovori na širino odnosa človeka do življenjskega okolja (Radovanović, 1977, str. 354). Vendar je potrebna predhodna integracija spoznanj, zlasti na osnovi teorije in metodologije sistemov ter modelov v okviru posameznih znanosti in obenem njihova »ekologizacija«. Tudi sama humana ekologija v širšem pomenu besede in enotna geografija ločeno ali celo povezano, ne moreta celostno pojasniti odnosa med družbo in okoljem. Vendar menimo, da imajo naslednje znanosti pri proučevanju tega odnosa poseben pomen in sicer:

- ekologija oziroma biologija (človek kot biološko bitje v okolju);
- geografija (prostorski vidiki odnosa človek in okolje in obenem integracija spoznanj o sestavi in dinamiki geografskega okolja);
- sociologija (človek kot družbeno bitje v okolju, celovito zasnovano proučevanje družbe in njenih zakonitosti v odnosu do prebrzbe okolja);
- ekonomija (družbena produkcija v okolju);
- psihologija (psihološke zakonitosti človeškega življenja in njegov odnos do okolja).

Poudariti pa je potrebno tudi vlogo humanističnih in tehničnih znanosti (v iskanju humanejšega tehnološko-proizvodnega procesa, ki naj bi bil prilagojen naravni reprodukciji in ekonomiji narave).

Trstenjak (1984) pravi, da pravzaprav že nastaja nova »znanost o preživetju«, ki krepko sega preko ekologije in je interdisciplinarna, internacionalna, hkrati pa interideološka. Njena osrednja naloga naj bi bila predvsem pregledovanje, predvidevanje in usmerjanje znanstveno-tehničnega ter družbenega razvoja, ki utegne človeka vse bolj odtujiti od narave in tako ogroziti njegov obstoj. Če si je znanost doslej prizadevala, da bi »človeka prilagodila naravi«, bo znanost preživetja v poindustrijski dobi stala predvsem pred nalogo, kako večkratno spremenjeno okolje zopet prilagoditi človeku in njegovi naravi. Trstenjak (1984, str. 296) meni, da ima »znanost o preživetju« metodične nastavke v dosedanjih sistemsko analitičnih, kibernetičnih pripomočkih. Konkretno vsebino in smer pa ji bo narekovalo življenje samo, vendar poudarja njeno antropološko in ekološko zasnovano (Trstenjak, 1984, str. 302).

Trstenjak (1984, str. 294) opozarja na po njegovem že kar shizofrenično razdrobljenost, specializacijo posameznih znanstvenih, delovnih in interesnih področij, ki zato nehote ali hote vodijo v še večji nered in dezorientiranost, krčevito tekmovalnost in razdor ne le med človeških odnosov, temveč zlasti odnosov do same narave.

Menimo, da pomenijo pobude k oblikovanju naddisciplinsko zasnovane »znanosti o preživetju« tudi pozive k človečnosti, humanosti, vzpostavitvi zdravega človekovega odnosa do narave. Široko, meddisciplinsko zasnovano proučevanje odnosa družba (človek) — okolje v smislu »znanosti o preživetju«, »zelene znanosti«, pomeni znanstveni in eksistenčni izziv, iskanje rešitve človeške civilizacije pred lastno neodgovornostjo in enodimenzionalnim »napredkom«.

IX.

Integracija znanstvenih spoznanj na širokem področju sistema človek — okolje je možna v predhodno opravljeni integraciji spoznanj v okviru posameznih znanstvenih disciplin, kar omogoča enakopravno partnerstvo v nadaljnjem procesu združevanja spoznanj »ozelenjene« znanosti. Menimo, da je potrebno »znanost o preživetju« razumeti bolj v smislu sistemsko zasnovanega proučevanja večjega števila znanosti. Torej kot najširše, naddisciplinsko zasnovani znanstveni pristop kompleksnega sistema družba — okolje, medsebojno tesno povezanih znanosti oziroma vidikov (ekološkega, prostorskega, ekonomskega, tehničnega, socialnega, etičnega, psihološkega, itd.).

Menimo, da se bo torej ekološko proučevanje v bodoče razvijalo v naslednjih osnovnih smereh:

— v okviru ožje pojmovane ekologije in širše zasnovane humane ekologije;

— v procesu ekologizacije drugih znanosti;

— v procesu vsebinsko-metodološkega združevanja spoznanj in teamskega dela raziskovalcev različnih profilov v sistemu družba (človek) — okolje (»znanost o preživetju«) z močnim ekološkim predznakom in vsebinsko zasnovano, za novo podobo reintegrirane znanosti in drugačnega človekovega odnosa do okolja.

LITERATURA

1. Boughey A., 1971, Man and the Environment, New York, str. 417.
2. Capra F., 1983, Wende Zeit, Scherz Verlag, str. 512.
3. Carson R., 1972, Nema pomlad, Ljubljana, str. 251.
4. Commoner B., 1985, Alternativni pristopi h krizi okolja, Pasti razvoja — ekološke študije, Ljubljana, str. 219—237.
5. Čolić D., 1973, Opšta teorija životne sredine, Beograd, str. 61.
6. Die Grünen, Program zur Landtagswahl 1984, 1983, Stuttgart, str. 86.
7. Dizdarević M., 1974, Riječnik ekologije, Sarajevo, str. 136.
8. Elton G., 1953, The Ecology of Animals, London, str. 97.
9. Erzensberger H., 1985, H kritiki politične ekologije, Pasti razvoja — ekološke študije, Ljubljana, str. 98—142.

10. Gams I., 1986, Osnove pokrajinske ekologije (učbenik), Oddelek za geografijo FF, Ljubljana, str. 175.
11. Gams I., 1975, Problemi geografskega raziskovanja ekotopov in pokrajinske ekologije v Sloveniji, Geografski vestnik 1975, Ljubljana, str. 133—140.
12. Gantar P., 1975, Oris razvoja sociologije mest, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, str. 1—33.
13. Gerasimov I., 1983, Metodološki problemi ekologizacije savremene nauke i mesto geografije u njoj, Glasnik srbskog geografskog društva 1983/2, Beograd, str. 21—32.
14. Gerasimov I., 1983 a, Geography and Ecology, Moscow, str. 167.
15. Gorz A., 1982, Ökologie und Freiheit, Reinbek, str. 140.
16. Gračanin — Iljanić, 1977, Uvod u ekologiju bilja, Zagreb, str. 138.
17. Haggett P., 1974, Geography: A Modern Synthesis, New York, str. 483.
18. Hall H., 1977, Biology, London, str. 304.
19. Hoffmann M., 1973, Ökotope und ihre Stellung in der Agrarlandschaft, Münster, str. 174.
20. Ilešič S., 1979, Pogledi na geografijo, Ljubljana, str. 612.
21. Janković M., 1963, Fitoekologija, Beograd, str. 550.
22. Kirn A., 1976, Ekološki zakoni in materialna produkcija, Teorija in praksa 1976/3—4, Ljubljana, str. 198—213.
23. Kirn A., 1982, Znanstveno-tehnološka revolucija, biosfera in ekološka kriza, Antrophos 1982/I-II, Ljubljana, str. 143—159.
24. Kirn A., 1985, Ekološke meje in protislovja družbenega razvoja, Pasti razvoja — ekološke študije, Ljubljana, str. 5—33.
25. Klepac R., 1980, Osnovi ekologije, Zagreb, str. 141.
26. Kokole V., 1974, Novi pogledi na proučevanje okolja, Geografski vestnik XLVI, Ljubljana, str. 121—129.
27. Kormandy E., 1969, Concept of Ecology, New Jersey, str. 209.
28. Lebedev A., Zdzjarskaja E., 1975, Voprosi ekologičeskoj geografii serdečnososydistih zabolevanii, Geografičeskie aspekti ekologii čeloveka, Moskva, str. 81—92.
29. Leser H., 1976, Landschaftsökologie, Stuttgart, str. 432.
30. Maksimova L., Raih E., Saravaiskaja L., 1975, Geografičeski aspekti ekologii zdaravlja čeloveka, Geografičeski aspekti ekologii čeloveka, Moskva, str. 7—15.
31. Meadows H., Mcadows L., Randers J., Berhrens W., 1974, Meje rasti, Ljubljana, str. 269.
32. Medvedov V., Preobraženski S., Raih E., 1974, Teoretičeskie i metodologičeskie voprosii ekologii čeloveka, Seria geografičeskaja 1974/6, Moskva, str. 54—63.
33. Miller T., 1975, Living in the Environment, Belmont, str. 380.
34. Müller P., 1977, Biogeographie und Raumbewertung, Darmstadt, str. 164.
35. Nestmann L., 1974, Human Development in its Relation to Ecological Conditions, Geoforum 1974/18, str. 7—18.
36. Odum E., 1971, Fundamentals of Ecology, Philadelphia, str. 574.
37. Pavić R., 1974, Geografija i ekološki aspekti, Geografski horizont 1974/1-4, Zagreb, str. 78—84.
38. Plut D., 1978, Dialektični materializem in varstvo okolja, Geografski obzornik 1978/1—2, Ljubljana, str. 13—17.
39. Plut D., 1980, Raziskovalne zasnove in delovne metode pokrajinske ekologije, Geografski vestnik LII, Ljubljana, str. 135—144.
40. Plut D., 1982, Usmeritev geografije v luči pozitivizma, Geografski vestnik LIV, Ljubljana, str. 99—110.
41. Požarnik H., 1984, Alternative, poti in stranpoti napredka, Ljubljana str. 192.
42. Putmen R., Wratten S., 1984, Principles of Ecology, London str. 388.
43. Radovanović M., 1977, Teorijsko-metodološke osnove i praktički ciljevi geografskog istraživanja životne sredine, Zbornik 10. kongresa geografa Jugoslavije, Beograd, str. 351—360.
44. Romoren T. in V., 1976, Marx in ekologija, Časopis za kritiko znanosti 1976/3, Ljubljana, str. 136—151.

45. Robič D., 1974, Fitocenozoza, biocenozoza, biogeocenozoza in ekosistem, Gozdarski vestnik 1974/2-4, Ljubljana, str. 77—86.
46. Ruppert K., Schaffer F., Maier J., Paesler R., 1981, Socialna geografija, Zagreb, str. 159.
47. Ružič M., 1982, Biti ali ne biti, Ljubljana, str. 251.
48. Schramm E., 1977, Ökologie — Lesebuch, Frankfurt, str. 283.
49. Sears P., 1957, The Ecology of Man, Eugene, Oregon, str. 61.
50. Stefanović U., 1977, Fitocenologija, Beograd, str. 283.
51. Strahm F., 1979, Politische Ökologie, Hamburg, str. 398.
52. Supek R., 1973, Ona jedina zemlja, Zagreb, str. 270.
53. Tarman K., 1964, Človek in narava, Ljubljana, str. 120.
54. Tarman K., 1979, Ekologija (Biologija), Učbenik srednjega usmerjenega izobraževanja, Ljubljana, str. 74.
55. Tepina M., 1974, Razsežnosti našega okolja, Ljubljana, str. 276.
56. Trojan P., 1975, Ekologija ogolna, Warszawa, str. 419.
57. Trommer G., 1983, Ökologie, Köln, str. 182.
58. Trstenjak A., 1984, Ekološka psihologija, Ljubljana, str. 324.
59. Voronov A., 1975, O problemah ekologiji človeka, Geografičeskii aspekti ekologiji človeka, Moskva, str. 101—110.
60. Vrišek I., 1976, Uvod v geografijo, Ljubljana, str. 378.
61. Troll C., 1970, Landschaftsökologie (Geocology) und Biogeocologie, Eine terminologische Studie, Revue roumaine de geologie, geophysigve et geographie, Bucarest, 1970/1, str. 9—10.
62. Zgaga P., 1976, Prispevek h kritiki politične ekologije, Časopis za kritiko znanosti 1976/3, Ljubljana, str. 74—118.

1978/3, Ljubljana, str. 126—131.
 44. Homoron T. in V. 1978, Mladi in ekologija, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, str. 231—232.
 43. Radovčič M., 1977, Teorijske metodološke osnove i praktični ciljevi geografske istraživanja životne sredine, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, str. 231—232.
 42. Putman H., Watten S., 1964, Principles of Ecology, London, str. 232.
 41. Poljanik H., 1964, Aizvedbe, vol. II, str. 117—118, Ljubljana, str. 122.
 40. Plet D., 1982, Uvodna geografija, Ljubljana, str. 119.
 39. Plet D., 1982, Geografska geografija, Ljubljana, str. 119.
 38. Plet D., 1978, Dialektični materializem in varstvo okolja, Geografski opzornik 1978/1—2, Ljubljana, str. 13—17.
 37. Plet D., 1978, Dialektični materializem in varstvo okolja, Geografski opzornik 1978/1—2, Ljubljana, str. 13—17.
 36. Čuhaj E., 1971, Fundamentals of Ecology, Philadelphia, str. 214.
 35. Eastman J., 1974, Human Geobotany in its Relation to Ecology, Geobotany, Geobotany 1974, str. 1—12.
 34. Mörner T., 1977, Biogeography, Lund, str. 120.
 33. Miller T., 1975, Living in the Environment, Belmont, str. 232.
 32. Miller T., 1975, Living in the Environment, Belmont, str. 232.
 31. Pavšič R., 1974, Geografski i ekološki aspekti, Geografski opzornik 1974/1—2, Ljubljana, str. 78—82.
 30. Malesinova I., Raib E., Saravalska L., 1975, Geografski aspekti ekologije, Ekološki časopis, Moskva, str. 124.
 29. Malesinova I., Raib E., Saravalska L., 1975, Geografski aspekti ekologije, Ekološki časopis, Moskva, str. 124.
 28. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 27. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 26. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 25. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 24. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 23. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 22. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 21. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 20. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 19. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 18. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 17. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 16. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 15. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 14. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 13. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 12. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 11. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 10. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 9. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 8. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 7. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 6. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 5. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 4. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 3. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 2. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.
 1. Linné H., 1760, Systema Naturae, Stockholm, str. 123.

Dr. Asllan Pushka*

Kvantitativna analiza relacija između stope nataliteta stepena zaposlenosti i društvenog proizvoda per capita

Uvod

Natalitetna stopa kao bitna komponenta prirodnog priraštaja stanovništva, zavisi od više faktora: bioloških, ekonomskih, socijalnih i psiholoških.¹ Biološki faktori određuju fiziološki kapacitet, a ostali faktori smatraju se korektivnim.

Obzirom da biološki faktori reprodukcije ne menjaju se bitno kod raznih populacija (nema većih razlika među narodima što se biološkog kapaciteta tiče), stoga za analizu postali su važniji tzv. korektivni faktori (ekonomski, socijalni i psihološki), od kojih zavisi stepen varijacije reprodukcione stope stanovništva. Od korektivnih faktora zavisi koliko će se koristiti biološki kapacitet rađanja.

Dosadašnje analize u većini broja zemalja pokazale su, da su ekonomski i socijalni faktori vrlo značajni kod snižavanja stope nataliteta i dovođenja iste u optimalne okvire i čak ispod toga.

Međutim, kako se u pojedinim slučajevima, tj. u pojedinim prostornim jedinicama ponašanja populacija i delova populacija odudaraju (manje ili više) od ukupnih kretanja, onda se javljaju dileme, dali uzeti iste faktore kao parametre koji objašnjavaju kretanje stope nataliteta i mortaliteta ili menjati dosadašnju koncepciju koja se bazira na veću međuzavisnost između reprodukcione stope sa stepenom društveno-ekonomskog razvoja, sa koncepcijom koja se zasniva na grupu psiho-socijalnih faktora. Ova druga koncepcija, međutim,

* Dr. Asllan Pushka je vannredan profesor na Odseku za geografiju, Prirodno-matematičkog fakulteta u Prištini, M. Tita b. b.

manje je sigurna i ne može u potpunosti da objašnjava kretanje reproduktivne stope.

Autor će svojom daljom analizom pokušati da potvrdi koncepciju uticaja ekonomskih faktora na stopu nataliteta, kao i uticaj nataliteta na ekonomski razvoj kroz primere SAP Kosova, republika i SAP Vojvodine.

Hipoteza

Autor je polazio od pretpostavke da između ekonomskog razvoja i porasta stanovništva postoji recipročna povezanost. Ekonomski razvoj sa svojim parametrima (zaposlenost, društveni proizvod i dr.) utiče neposredno i posredno na smanjenje natalitetne stope preko promena socijalne i ekonomske strukture stanovništva (porasta urbanog i industrijskog stanovništva, porasta pismenog i aktivnog, kako muškog tako i ženskog stanovništva itd.).

Sa druge strane veća stopa porasta stanovništva u uslovima niže akumulacije kapitala i nedovoljne razvijenosti snižava efekte društveno-ekonomskog razvoja i povećava regionalne razlike.

Metodologija i metoda rada

Da bismo potvrdili ili oborili gore iznetu hipotezu koristili smo se vremenskom serijom podataka za:

- broj i udeo zaposlenih u odnosu na ukupno stanovništvo,
- natalitetnu stopu (vremensku seriju 1952.—1984. god.) po republikama i pokrajinama, i
- vrednosti društvenog proizvoda per capita.

Iz ovih serija podataka za republike i pokrajine izračunali smo vrednosti trenda za pomenute parametre, zatim koeficijente korelacija između udela zaposlenog stanovništva i natalitetne stope po republikama i pokrajinama, koeficijente korelacija između natalitetne i mortalitetne stope sa više ekonomskih i socijalnih varijabli za SAP Kosovo. Osim toga, izračunate su vrednosti broja stanovnika po republikama i pokrajinama sa hipotetičnom stopom rasta od 1 % (od 1955. do 1983. godine) i vrednosti društvenog proizvoda per capita sa postojećom i hipotetičnom stopom stanovništva, da bismo na taj način videli, koliko postojeća stopa rasta stanovništva utiče na povećanje razlika između republika i pokrajina.

Radi utvrđivanja zaostajanja SAP Kosova u odnosu na prosek zemlje, republike i SAP Vojvodinu, koristili smo se sa grafikonima u kojima je prikazano kretanje udela zaposlenih i vrednosti društvenog proizvoda per capita u odnosu na stopu nataliteta i godine ukrštanja parametara.

Analiza rezultata

Analizirajući ranije odnos između stepena zaposlenosti i natalitetne stope (za SAP Kosovo) utvrdili smo visoku negativnu korelaciju ($-0,734$), a za udeo zaposlenih i visinu dohotka po glavi stanovnika vrlo visoku pozitivnu vezu ($0,946$). Između stope rođenih i udela aktivnog stanovništva kako za 1971. tako i 1981. godinu dobijena je vrlo visoka negativna korelacija ($-0,81$),² dok sa brojem zaposlenih u 100 stanovnika znatna negativna korelacija ($-0,51$), kao i sa visinom nacionalnog dohotka po glavi stanovnika ($-0,44$). Takođe znatno negativna korelacija dobijena sa udelom zaposlenih žena ($-0,44$) a sa varijablom prosečna starost stanovništva visoka negativna korelacija ($-0,85$).³ Sa udelom urbanog stanovništva natalitetna stopa (za 1981. godinu) pokazuje nisku negativnu statističku vezu ($-0,31$), što znači da je natalitetna stopa nešto niža u gradskim sredinama nega u seoskim (sa 80 % pouzdanosti).

Iz jedne ranije analize (podacima iz 1970 godine),⁴ autor je postavljajući stopu nataliteta u odnosu na udeo domaćinstava do 4 članova dobio znatnu negativnu korelaciju ($-0,68$), a sa udelom većih domaćinstava pozitivnu visoku korelaciju ($0,73$). Tih godina dobijena je slaba do znatna korelacija sa udelom nepismenog stanovništva ($0,37$) a 1981. godine nikakva statistička veza, mada analiza podataka iz ankete* pokazuje da nepismenost igra znatnu ulogu kod održavanja visoke natalitetne i mortalitetne stope. Iz ovih primera možemo konstatovati da natalitetna stopa stoji u znatnoj i visokoj korelaciji sa ekonomskim varijablama, a sa socijalnim slabo do srednje i visoko sa jednom demografskom varijablom (prosečna starost stanovništva).

Vrednostima serije podataka (od 1952. do 1984. godine) za udeo zaposlenih u odnosu na ukupno stanovništvo i stope nataliteta za republike i pokrajine dobijene su visoke i vrlo visoke vrednosti koeficijenta korelacije. Vrlo visoki koeficijent korelacije dobijen je u primeru SAP Kosova ($-0,913$) i SR Makedonije ($-0,940$), a visoki koeficijent korelacije u ostalim republikama i SAP Vojvodini i zemlji kao celini ($-0,879$).*

Ovako visoke vrednosti koeficijenta korelacije sa negativnim predznakom upućuje na sigurnu konstataciju da sa povećanjem udela zaposlenih smanjuje se natalitetna stopa. Tako na primeru Kosova metodom regresije utvrđeno je da sa povećanjem udela zaposlenih za 1 % smanjuje se stopa nataliteta za 1,82 promila, a na nivou zemlje sa povećanjem udela zaposlenih za 1 % smanjuje se natalitetna stopa za 0,64 promila. Iz ovih vrednosti proizilazi da niže vrednosti udela zaposlenih treba jače da utiču na smanjenje natalitetne stope u slučaju Kosova, nego u slučaju cele zemlje.

* Anketa sprovedena od strane Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Prištini sa 690 žena, pokazala je da žene sa nižom školskom spremom ili bez nje imaju veći broj dece, i njihov idealan broj dece je veći nego kod žena sa srednjim ili višim obrazovanjem.

* BH. — 0,861; CG. — 0,863; HRV. — 0,345; SI. — 0,832; Srb. — 0,745; Voj. — 0,866.

Tabela br. 1

Vrednosti broja, indeksa i udela zaposlenih po republikama i pokrajinama 1952. i 1984. godine

	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija b. p.	Vojvodina	Kosovo
1952	1734	268	30	477	90	266	397	168	38
1984	6354	971	150	1519	488	829	1589	603	206
	366	362	500	318	542	312	400	359	534
	Index 1984/52								
1952	10,3	9,6	7,2	12,2	7,0	17,8	9,0	9,9	4,8
1984	27,3	22,7	24,7	32,7	24,5	43,2	27,6	29,5	12,0
	265	236	343	268	350	243	307	298	250
	Index 1984/52								
1952	106	101	76	124	73	181	93	100	50
1984	277	227	247	327	245	432	276	295	120
	261	226	327	264	335	239	298	295	241
	Index 1984/52								
	Zaposleni na 1000 stanovnika								
1952	106	101	76	124	73	181	93	100	50
1984	277	227	247	327	245	432	276	295	120
	261	226	327	264	335	239	298	295	241
	Index 1984/52								

Dok je udeo zaposlenih na Kosovu povećan od 4,8 % 1952. godine na 12,0 % 1984. godine, dotle na nivou cele zemlje, udeo zaposlenih povećan je od 10,3 % na 27,7 %, što znači da je odnos ostao približno isti (2,1 odnosno 2,3 puta) za uzeto vreme.

U SR Sloveniji, kao najrazvijenijoj republici, odnos udela zaposlenih prema udelu zaposlenih na Kosovu veći je od 3,5 puta sa tendencijom malog smanjenja (od 3,7 na 3,6 puta). Kod svih ostalih republika i SAP Vojvodine u razmatranom periodu došlo je do povećanja razlika (osim SR Bosne in Hercegovine gde je taj odnos smanjen od 2,0 na 1,89 puta).

Između indexa porasta udela zaposlenih i indexa broja zaposlenih u periodu 1952/84 postoji pozitivna tendencija, sa izuzetkom Kosova. Kod manje razvijenih republika došlo je do bržeg povećanja udela i broja zaposlenih, mada je udeo zaposlenih u prvima ostao niži za 5 do 20 % od razvijenih republika i SAP Vojvodine. Kod Kosova index udela zaposlenih u odnosu na ukupno stanovništvo je niži od proseka zemlje za 15 indeksnih poena, a index ukupnog broja zaposlenih je za 168 indeksna poena veći od proseka zemlje (534 prema 366). Mada je stopa porasta ukupnog broja zaposlenih na Kosovu veća (5,8 %) od proseka zemlje (3,9 % za period 1955/81) ipak je udeo zaposlenih ostao veoma nizak (12,0 % 1984. godine), zbog nižeg starta i brzog porasta stanovništva Kosova.

Između vrednosti indexa porasta stanovništva i zaposlenih postoji vrlo visoka statistička veza (0,958), što znači da je zaposlenost pratilo porast stanovništva.

Po opštinama SAP Kosova udeo zaposlenih 80-tih godina kretalo se oko 5 % manje razvijenih, između 5 i 10 % kod srednje razvijenih (za kosovske prilike) i iznad 10 % u relativno razvijenim opštinama Kosova (kao Titova Mitrovica, Đakovica, Peć, Prizren, Gnjilane, Leposavić idr.). Od kosovskih opština samo Priština zadnjih godina postigla udeo zaposlenih veći od 25 % u odnosu na ukupno stanovništvo.

Sa tako niskim udelom zaposlenih u veći broj kosovskih opština nemoguće je postići jaču socio-kulturnu i demografsku transformaciju.

Odnos između broja (i udela) zaposlenih sa natalitetnom stopom

Kao što smo ranije istakli, između ovih varijabli postoji visoka i vrlo visoka korelacija sa suprotnim trendom kretanja. Vrednosti trenda kretanja udela zaposlenih (za period 1952.—1984. godine) kreću se godišnje od 0,222 % na Kosovu do 0,799 % u Sloveniji, a prosek zemlje 0,512 % godišnje.

Ove vrednosti trenda pokazuju da na Kosovu treba da prođe prosečno oko 5 godina (4,5 godina) da se udeo zaposlenih povećava za još 1 %, a u Sloveniji 1,25 godina, a na nivou zemlje oko 2 godine (1,95 godina).

Da bismo videli kako se kreću vrednosti trenda udela i broja zaposlenih po republikama i pokrajinama dajemo sledeću tabelu:

Tabela br. 2

Vrednosti trenda udela i broja zaposlenih od 1952. do 1984. godine po republikama i pokrajinama

Republike i pokrajine	Vrednosti trenda	
	udela zaposlenih	broja zaposlenih
SFRJ	$Y_t = 19,1 + 0,512 X$	$Y_t = 3915 + 139,649 X$
SR BiH	$Y_t = 14,9 + 0,373 X$	$Y_t = 554 + 20,704 X$
SR Crna Gora	$Y_t = 15,6 + 0,467 X$	$Y_t = 83 + 3,374 X$
SR Hrvatska	$Y_t = 22,5 + 0,599 X$	$Y_t = 986 + 31,119 X$
SR Makedonija	$Y_t = 16,5 + 0,494 X$	$Y_t = 269 + 11,698 X$
SR Slovenija	$Y_t = 32,0 + 0,799 X$	$Y_t = 552 + 17,746 X$
SR Srbija b. p.	$Y_t = 18,3 + 0,581 X$	$Y_t = 960 + 37,185 X$
SAP Vojvodina	$Y_t = 21,0 + 0,555 X$	$Y_t = 405 + 12,609 X$
SAP Kosovo	$Y_t = 8,4 + 0,222 X$	$Y_t = 106 + 5,225 X$

(b. p. = bez pokrajina)

Kao što se iz vrednosti ove tabele vidi, najveće vrednosti trenda udela zaposlenih ima SR Slovenija. Iznad proseka zemlje stoji SR Hrvatska, SR Srbija bez pokrajina i SAP Vojvodina, a ispod proseka manje razvijene republike i SAP Kosovo.

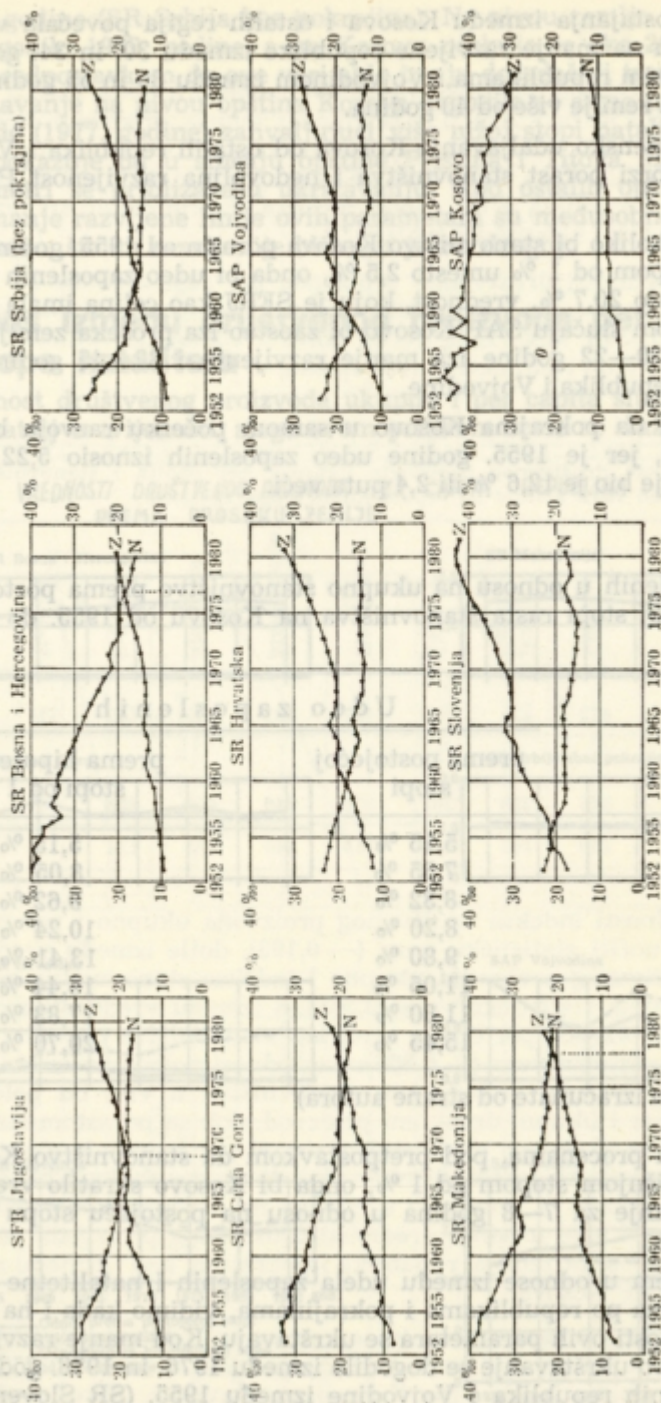
Absolutne vrednosti trenda broja zaposlenih su u republikama koje imaju veći broj zaposlenih (Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovenija). Na Kosovu godišnje broj zaposlenih povećava se za 5225 lica (prosek za 1952.—1984. godine). Zadnjih godina (posle 1980. godine) godišnje povećanje broja zaposlenih iznosi prosečno 7000 lica.

Na osnovu vrednosti trenda ($Y_t = 8,35 + 0,222 X$) može se utvrditi da 1990. godine udeo zaposlenih će se povećati na 13,23 %, 1995. godine na 14,34 %, a 2000. godine na 15,45 %. Prema ovom trendu Kosovo 2015. godine trebalo bi da ima 18,78 % zaposlenih u odnosu na ukupno stanovništvo, to je otprilike toliko, koliko je prosek zemlje iznosio 1965. godine ili SR Slovenija 1952. godine (18,64 %).

Ova projekcija na osnovu trenda (i ako nije najsigurnija) pokazuje da Kosovo što se udela zaposlenih tiče (ako bismo kao limitnu vrednost uzeli 12 % kao 1984. godine), zaostaje za prosekom zemlje oko 29 godina, u odnosu na manje razvijene republike između 20—25 godina, a u odnosu na razvijene republike i Vojvodinu između 25 i 35 godina.

Međutim, ukoliko bismo uzeli kao ograničavajuću vrednost 18 % zaposlenih u odnosu na ukupno stanovništvo, onda bi se ta vremenska

Odnos između stepena zaposlenosti i stope nataliteta po republikama i pokrajinama za vremenski period 1952.—1981. god.

Z = Zaposlenost
N = Natalitet

distanca zaostajanja između Kosova i ostalih regija povećala više, i to, u odnosu na manje razvijene republike između 30. in 34. godine, a za razvijenim republikama i Vojvodinom između 35 in 55 godina, ili za prosekom zemlje više od 40 godina.

Na ovo vremensko udaljavanje Kosova od ostalih republika i Vojvodine utiču brzi porast stanovništva i nedovoljna razvijenost Pokrajine.

Međutim, ukoliko bi stanovništvo Kosova poraslo od 1955. godine godišnjom stopom od 1 % umesto 2,5 %, onda bi udeo zaposlenih 2000. godine iznosio 20,7 %, vrednost, koju je SFRJ kao celina imala 1973. godine. U tom slučaju SAP Kosovo bi zaostao iza proseka zemlje oko 27 godina, 20—22 godine iza manje razvijenih i 32—45 godina iza razvijenih republika i Vojvodine.

Treba istaći da pokrajina Kosovo u samom početku razvoja bila u zakašnjenju, jer je 1955. godine udeo zaposlenih iznosio 5,22 %, a prosek zemlje bio je 12,6 % ili 2,4 puta veći.

Tabela br. 3

Udeo zaposlenih u odnosu na ukupno stanovništvo prema postojećoj i hipotetičnoj stopi rasta stanovništva na Kosovu od 1955. do 2000. godine

Godine	Udeo zaposlenih	
	prema postojećoj stopi	prema hipotetičnoj stopi od 1 %
1955 g.	5,15 %	5,15 %
1960 g.	7,55 %	8,05 %
1965 g.	8,32 %	9,62 %
1970 g.	8,20 %	10,24 %
1975 g.	9,80 %	13,41 %
1980 g.	11,05 %	16,44 %
1983 g.	11,80 %	17,83 %
2000 g.	15,45 %	20,70 %

(vrednosti su izračunate od strane autora)

Prema ovim procenama, pod pretpostavkom da stanovništvo Kosova poraslo godišnjom stopom od 1 %, onda bi Kosovo skratilo vremensko zaostajanje za 7—8 godina u odnosu na postojeću stopu rasta stanovništva.

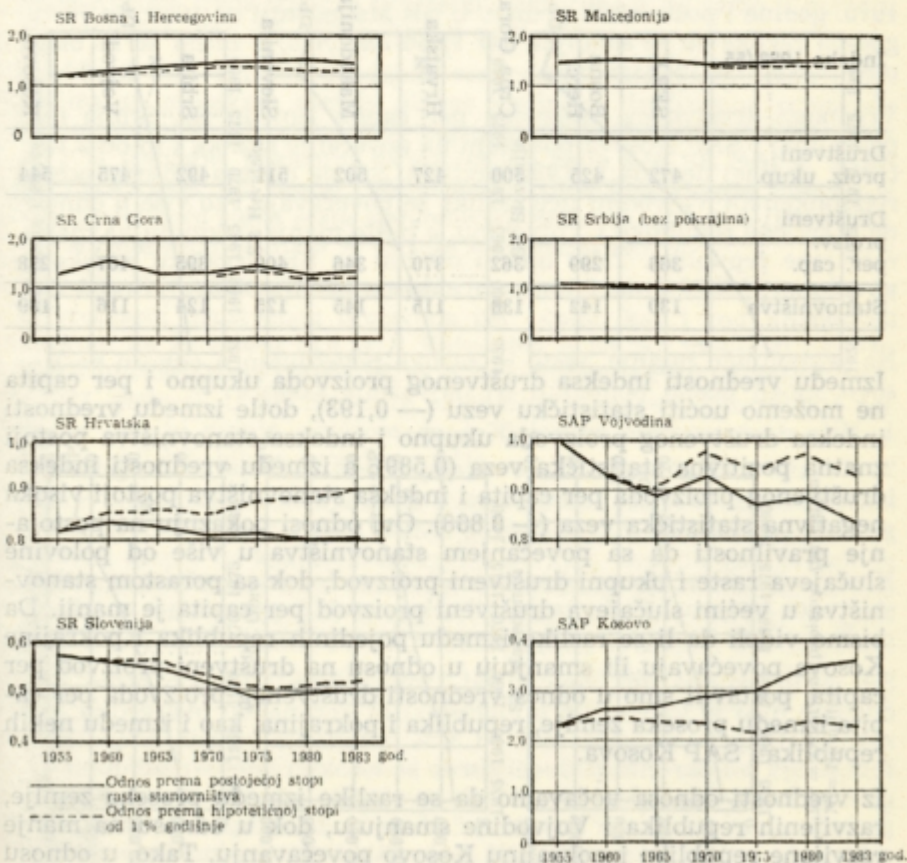
Postavljanjem u odnose između udela zaposlenih i natalitetne stope u grafikonima po republikama i pokrajinama, vidimo kada i na kojoj visini vrednosti ovih parametara se ukrštavaju. Kod manje razvijenih republika ovo ukrštavanje se dogodilo između 1976. in 1978. godine, a kod razvijenih republika i Vojvodine između 1955. (SR Slovenija) i

1963. godine (SR Srbija bez pokrajina). Na nivou zemlje ukrštavanje se dogodilo 1969. godine, a na Kosovu očekuje se oko 2015. godine, pod pretpostavkom da ove varijable imaju dosadašnji trend kretanja. Ukrštavanje na nivou opština Kosova dogodilo se samo u opštini Leposavić (1977. godine) zahvaljujući više nižoj stopi nataliteta. Grafikon pokazuje da u slučaju opštine Priština i Titova Mitrovica ovi parametri se približavaju ukrštavanju. Kod ostalih opština, što su one manje razvijene linije ovih parametara su međusobno udaljenije i obrnuto, što su razvijenije bliže su jedna drugoj.

Odnos između društvenog proizvoda per capita i stope nataliteta

Vrednost društvenog proizvoda ukupno i per capita služi kao važan pokazatelj razvijenosti, stoga ovom prilikom ćemo se služiti njime da

ODNOS VREDNOSTI DRUŠTVENOG PROIZVODA PER CAPITA REPUBLIKA I POKRAJINA
PREMA PROSEKU ZEMLJE

ukažemo na stepen razvijenosti Kosova i njenog zaostajanja za ostalim regijama zemlje.

Vrednost društvenog proizvoda (ukupno) u zemlji između 1955. i 1983. godine porasla je za 4,7 puta. Veći porast indexa vrednosti društvenog proizvoda od proseka zemlje pokazale su Kosovo (index 544), Makedonija (502), Crna Gora (500), Slovenija (511), Srbija bez pokrajina (492), i Vojvodina (475). Ispod proseka zemlje ostale su Bosna i Hercegovina (425) i Hrvatska (427).

Međutim, vrednosti društvenog proizvoda per capita ostale su ispod jugoslovenskog proseka (index 363) u manje razvijenim republikama i pokrajini Kosovo, kako zbog većeg porasta stanovništva tako i zbog ostalih objektivnih i subjektivnih okolnosti.

Tabela br. 4

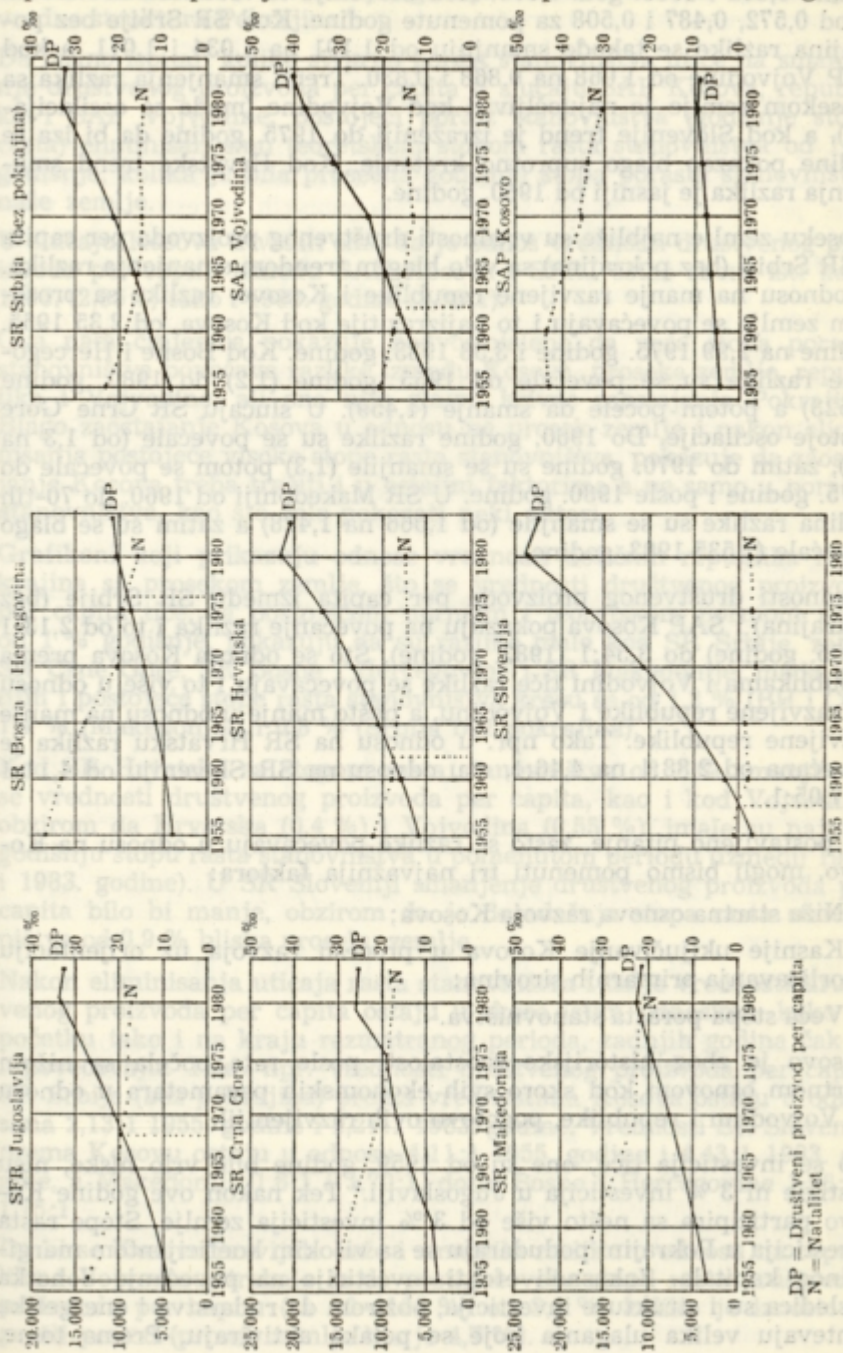
Kretanje indeksa društvenog proizvoda ukupno, per capita i stanovništva u periodu 1955. do 1983. godine po republikama i pokrajinama

Indeks 1983/55	SFRJ	Bosna Herc.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Vojvod.	Kosovo
Društveni proiz. ukup.	472	425	500	427	502	511	492	475	544
Društveni proizv. per. cap.	363	299	362	370	346	409	395	467	238
Stanovništva	130	142	138	115	145	125	124	116	199

Između vrednosti indeksa društvenog proizvoda ukupno i per capita ne možemo uočiti statističku vezu ($-0,193$), dotle između vrednosti indeksa društvenog proizvoda ukupno i indeksa stanovništva postoji znatna pozitivna statistička veza ($0,589$), a između vrednosti indeksa društvenog proizvoda per capita i indeksa stanovništva postoji visoka negativna statistička veza ($-0,868$). Ovi odnosi pokazuju na postojanje pravilnosti da sa povećanjem stanovništva u više od polovine slučajeva raste i ukupni društveni proizvod, dok sa porastom stanovništva u većini slučajeva društveni proizvod per capita je manji. Da bismo videli da li se razlike između pojedinih republika i pokrajine Kosova povećavaju ili smanjuju u odnosu na društveni proizvod per capita, postavili smo u odnos vrednosti društvenog proizvoda per capita između proseka zemlje, republika i pokrajina, kao i između nekih republika i SAP Kosova.

Iz vrednosti odnosa uočavamo da se razlike između proseka zemlje, razvijenih republika i Vojvodine smanjuju, dok u odnosu na manje razvijene republike i pokrajinu Kosovo povećavaju. Tako, u odnosu

Odnos između društvenog proizvoda per capita i stope nataliteta po republikama i pokrajinama za vremenski period 1955.—1980. god.

DP = Društveni proizvod per capita
N = Natalitet

na SR Hrvatsku vrednost proseka zemlje 1955. godine bio 0,817, 1975. godine 0,812 i 1983. god. 0,801. Kod Slovenije te vrednosti kretale su se od 0,572, 0,487 i 0,508 za pomenute godine. Kod SR Srbije bez pokrajina razlike se takođe smanjuju od 1,101 na 1,034 i 1,011, a kod SAP Vojvodine od 1,068 na 0,868 i 0,830. Trend smanjenja razlika sa prosekom zemlje je najuočljiviji kod Vojvodine (mada sa oscilacijama), a kod Slovenije trend je izraženiji do 1975. godine da bi iza te godine pokazao blago suprotno kretanje. Kod Hrvatske trend smanjenja razlika je jasniji od 1960. godine.

Proseku zemlje najbliže su vrednosti društvenog proizvoda per capita u SR Srbiji (bez pokrajina) sa vrlo blagim trendom smanjenja razlika. U odnosu na manje razvijene republike i Kosovo, razlike sa prosekom zemlje se povećavaju i to najizrazitije kod Kosova, od 2,35 1955. godine na 2,99 1975. godine i 3,58 1983. godine. Kod Bosne i Hercegovine razlike su se povećale od 1955. godine (1,2) do 1980. godine (1,523) a potom počele da smanje (1,459). U slučaju SR Crne Gore postoje oscilacije. Do 1960. godine razlike su se povećale (od 1,3 na 1,5), zatim do 1970. godine su se smanjile (1,3) potom se povećale do 1975. godine i posle 1980. godine. U SR Makedoniji od 1960. do 70-tih godina razlike su se smanjile (od 1,566 na 1,428) a zatim su se blago povećale (1,535 1983. godine).

Vrednosti društvenog proizvoda per capita između SR Srbije (bez pokrajina) i SAP Kosova pokazuju na povećanje razlika i to od 2,13:1 (1955. godine) do 3,54:1 (1983. godine). Što se odnosa Kosova prema republikama i Vojvodini tiče razlike se povećavaju i to više u odnosu na razvijene republike i Vojvodinu, a nešto manje u odnosu na manje razvijene republike. Tako npr. u odnosu na SR Hrvatsku razlika je povećana od 2,88:1 na 4,46:1, a u odnosu na SR Sloveniju od 4,11:1 na 7,05:1.

Na postavljeno pitanje, zašto se razlike povećavaju u odnosu na Kosovo, mogli bismo pomenuti tri najvažnija faktora:

1. Niža startna osnova razvoja Kosova;
2. Kasnije uključivanje Kosova u procesu razvoja uz orijentaciju iskorištavanja primarnih sirovina;
3. Veća stopa porasta stanovništva.

Kosovo je zbog historijske zaostalosti posle rata počela sa nižom startnom osnovom kod skoro svih ekonomskih parametara u odnosu na Vojvodinu i republike, pogotovo ovih razvijenijih.

Što se investicija tiče, one su od 1959. godine bile vrlo niske, nisu dostigle ni 3 % investicija u Jugoslaviji.⁵ Tek nakon ove godine Kosovo participira sa nešto više od 3 % investicija zemlje. Stope rasta investicija u Pokrajini podudaraju se sa visokim koeficijentom marginalnog kapitala. Zakasneli efekti investicija na povećanje dohotka posledica su i strukture investicija, obzirom da rudarstvo i energetika zahtevaju velika ulaganja koje se polako aktiviraju. Prema tome,

sporiji rast društvenog proizvoda Kosova posledica je i nedovoljnog obima i efikasnosti investicija, gde je naročito uticala »teška« pri- vredna struktura Pokrajine.⁶

Da bismo ispitali koliko stvarno porast stanovništva utiče na smanje- nje društvenog proizvoda per capita u slučaju SAP Kosova, republi- ka i SAP Vojvodine, postojeći porast stanovništva (godišnje stope rasta) eliminisali smo teoretskom stopom rasta stanovništva od 1 % godišnje, kolika je bila prosečna godišnja stopa porasta stanovništva naše zemlje.

U slučaju Kosova utvrdili smo da je odnos vrednosti društvenog pro- izvoda per capita između SAP Kosova i SFRJ ostao skoro isti kako 1955. (2,35:1) tako i 1983. godine (2,38:1).

Ova nam činjenica pokazuje nedvosmisleno da veća stopa porasta stanovništva povećava razlike između Kosova, proseka zemlje, republi- ka i Vojvodine, ali ona nije glavni krivac zaostajanja Pokrajine. Blago zaostajanje Kosova u odnosu na prosek zemlje i nakon elimi- nisanja postojeće visoke stope rasta stanovništva, pokazuje da zaosta- janje Kosova treba tražiti i u ostalim faktorima a ne samo u porastu stanovništva, kao što žele pokazati neki autori.

Grafikoni koji prikazuju odnose vrednosti dotičnih republika i po- krajina sa prosekom zemlje, što se vrednosti društvenog proizvoda per capita tiče, sa postojećom normom i teoretskom normom rasta od 1 % godišnje, pokazuju da su razlike male kod SR Srbije, zatim SR Crne Gore, SR Bosne i Hercegovine i SR Makedonije, mada kod njih i postojeće stope rasta stanovništva kreću se od 1,2 % (BH i CG), 1,4 % (Makedonija) i 0,8 % (Srbija bez pokrajina).

Kod SR Hrvatske sa stopom rasta stanovništva od 1 % smanjile bi se vrednosti društvenog proizvoda per capita, kao i kod Vojvodine, obzirom da Hrvatska (0,4 %) i Vojvodina (0,55 %), imale su najnižu godišnju stopu rasta stanovništva u pomenutom periodu (između 1955. i 1983. godine). U SR Sloveniji smanjenje društvenog proizvoda per capita bilo bi manje, obzirom da je dosadašnja stopa rasta stanov- ništva od 0,9 % bliska proseku zemlje.

Nakon eliminisanja uticaja rasta stanovništva i dalje vrednosti društ- venog proizvoda per capita ostaju u skoro istim odnosima, kako na početku tako i na kraju razmatranog perioda, zadnjih godina čak se i povećavaju. Tako npr. vrednosti društvenog proizvoda per capita SR Srbije (bez pokrajina) prema vrednostima Kosova ostaju u odno- sima 2,13:1 1955. godine i 2,21:1 1983. godine. Vrednosti SR Slovenije prema Kosovu ostaju u odnosu 4,11:1 1955. godine i 4,43:1 1983. go- dine, a Makedonije 1,6:1 i 1,70:1, dotle Bosne i Hercegovine 1,96:1 i 1,75:1.

Da bi se Kosovo razvijalo brže i smanjilo razliku u odnosu na repub- like i Vojvodinu, trebalo je da postigne veću stopu rasta društvenog proizvoda per capita (za 50—100 %) od 3,1 %, koliko je iznosio za prošli period (prosek zemlje bio je 4,7 %).

Ekonomska analiza (ekonomskih i demografskih) investicija za republike i pokrajine (za period 1953—1979 god.) pokazuje da u određenom vremenskom intervalu razvijene regije naše zemlje realizovale dinamičniji ekonomski razvoj, a manje razvijene regije sporiji ekonomski razvoj, zbog toga što prve regije imale su veću vrednost ekonomskih investicija, a druge manju.⁷

U vezi s time SAP Kosovo u odnosu na ostala područja zemlje za pomenuti vremenski period imala sporiju dinamiku ekonomskog razvoja, jer je imala manju vrednost ekonomskih investicija, a veću vrednost demografskih investicija. Demografske investicije zbog poznatih razloga absorbiraju znatnu akumulaciju, te stoga usporavaju privredni razvoj manje razvijenih područja sa istim ostalim uslovima privređivanja.⁸ Ovo ukazuje na važnu činjenicu da podizanje blagostanja stanovništva u područjima sa visokom stopom porasta stanovništva zahteva dodatna zalaganja (investiranja).⁹

Na osnovu trenda kretanja vrednosti društvenog proizvoda per capita, Kosovo će dostići vrednost od oko 11000 dinara 1994. godine, koju vrednost naša zemlja kao celina dostigla 1970. godine.

Tabela br. 5

Zaostajanje Kosova u vrednosti društvenog proizvoda per capita od oko 11000 dinara u odnosu na republike i Vojvodinu

	SFRJ	Bosna Herc.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Vojvod.	Kosovo
Godina postizanja te vrednosti	1970	1977	1976	1965	1979	1957	1970	1967	1994
Ispred SAPK godina	24	17	18	29	15	37	24	27	—

Prema tome, Kosovo zaostaje u kretanju vrednosti društvenog proizvoda per capita za oko 15—37 godina u odnosu na Makedoniju i Sloveniju, tj. iza manje razvijenih republika zaostaje 15—18 godina, a iza razvijenih za 24—37 godina.

U slučaju da je Kosovo imalo godišnju stopu rasta stanovništva 1 %, onda bi vrednost društvenog proizvoda od oko 11000 dinara dostigla 1986 godine ili 8 (osam) godina prije nego sa sadašnjom stopom rasta stanovništva.

U posleratnom periodu natalitetna stopa na Kosovu je smanjena od 43,6 promila 1955. godine na 30,2 promila 1981. godine. Natalitetna

stopa od 18,9 promila na razini zemlje bila je već 1969. godine, a prema trendu $Y_t = 38,1 + (-0,48) X$ ta vrednost na Kosovu treba da se postiže tek 2008. godine ili 39 godine kasnije.

Tabela br. 6

Godine sa natalitetnom stopom od 18—19 promila po republikama i pokrajinama i godine zaostajanja Kosova

	SFRJ	Bosna Herc.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Vojvod.	Kosovo
Godine Ispred	1969	1977	1977	1960	1984	1958	1960	1957	2008
SAPK godina	39	31	31	48	24	50	48	51	—

Kao što vidimo, što se stope nataliteta tiče, Kosovo zaostaje iza manje razvijenih republika 24—31 godinu, a u odnosu na razvijene republike i Vojvodinu 48—51 godinu.

Prema gruboj proceni, za razmatrane parametre Kosovo zaostaje iza republika i Vojvodine za 15 do 50 godina.

Zaključak

Mada ekonomski razvoj i reprodukcija stanovništva su kompleksne pojave i moraju se analizirati u tom kontekstu, mi smo pokušali da kroz odnose triju parametara parcijalno da ukažemo na međusobne na nivou SAP Kosova, republika i SAP Vojvodine.

Cilj nam je bio da ukažemo kako se ovi parametri međusobno ponašaju i matematički projektuju u dosadašnjem toku i u daljem razvoju.

Oba ekonomska parametra (udeo zaposlenih i vrednost društvenog proizvoda ukupno i per capita) stoje u negativnoj korelaciji sa natalitetnom stopom.

Također, ovom prilikom dokazali smo da veći porast stanovništva smanjuje vrednost društvenog proizvoda per capita i povećava razlike između republika i pokrajina tj. između razvijenih i manje razvijenih regija. Međutim, konvertiranjem postojeće stope rasta stanovništva sa teoretskom, također, smo došli do zaključka da porast stanovništva nije jedini faktor zaostajanja Kosova i ostalih manje razvijenih republika, već uzroke treba tražiti u startnoj osnovi raz-

voja, visini i strukturi investicija, privrednoj strukturi dotičnih regija, organizaciji poslovanja idr.

Porast stanovništva je zavisna varijabla, ali ona u ograničenim ekonomskim uslovima postaje u izvesnoj meri i uzrok zaostajanja, jer se nema mogućnosti za aktiviranje ukupnih ljudskih resursa.

Za izvlačenje manje razvijenih regija od nedovoljne razvijenosti potrebno je uložiti više investicija (ekonomskih i demografskih), razviti takvu privrednu strukturu koja omogućava brži razvoj i uključivanje u nacionalnoj i međunarodnoj podeli rada.

Tabela br. 7

Vrednosti društvenog proizvoda per capita po republikama i pokrajinama od 1955. do 1983. godine

Godina	SFRJ	Bosna Herc.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija b. p.	Vojvod.	Kosovo
1955	4628	3852	3572	5668	3164	8094	4204	1969	4333
1960	6428	4884	4148	7659	4105	11596	6199	2402	6934
1965	8472	6071	6467	10190	5646	15518	8156	3091	9536
1970	10699	7232	8263	13226	7490	20720	10321	3646	11495
1975	13568	8928	9378	16705	9229	27843	13121	4532	15620
1980	17076	11209	13596	21452	11329	34230	16849	4890	19377
1983	16804	11520	12945	20970	10949	33098	16622	4696	20234

(Cene iz 1975. godine, b. p. = bez pokrajina)

Tabela br. 8

Vrednosti društvenog proizvoda per capita na osnovu broja stanovnika sa stopom rasta stanovništva od 1 % godišnje po republikama i pokrajinama, po cenama iz 1972. godine

Godina	SFRJ	Bosna Herc.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija b. p.	Vojvod.	Kosovo
1955	4628	3852	3572	5668	3165	8094	4204	1969	4333
1960	6424	5064	4238	7517	4013	11387	6134	2562	6923
1965	8509	6458	6723	9855	5691	15160	8027	3573	9369
1970	10716	7760	8607	12523	7757	20033	10055	4553	10987
1975	13562	9796	9945	15399	9805	26471	12571	6204	14445
1980	16954	12032	14158	19144	12347	32887	16166	7038	17508
1983	16554	12389	13555	18317	12032	31345	15662	7082	17841

Tabela br. 9

Broj stanovnika po republikama i pokrajinama prema hipotetičnoj stopi rasta od 1 % godišnje

Godina	SFRJ	Bosna Herc.	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija b. p.	Vojvod.	Kosovo
1955	17519	2974	435	4013	1355	1531	4615	842	1754
1960	18412	3125	457	4218	1424	1609	4850	885	1843
1965	19351	3284	480	4433	1497	1691	5097	930	1937
1970	20338	3451	504	4659	1573	1777	5357	977	2036
1975	21375	3627	529	4897	1653	1867	5630	1027	2140
1980	22465	3812	556	5147	1737	1962	5917	1079	2249
1983	23145	3927	573	5303	1790	2021	6096	1112	2317

(Broj stanovnika u 1000)

Izvor podataka: vrednosti društvenog proizvoda ukupno uzete su od Statističkog godišnjaka SAP Kosova 1984. godine str. 367. Ostale vrednosti izračunavao ih je sam autor ovog članka.

Literatura:

1. Miroslav Rašević: Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji, Beograd, 1971, str. 14.
2. Aslan Puška: Uticaj zaposlenosti stanovništva na natalitet, »Stanovništvo« br. 1—4, Beograd, 1978—81, str. 269.
3. Asllan Pushka: Relacionet në mes të punësimit, produktit shoqëror per capita dhe lindjesisë, »Përparimi« nr. 5, Prishtinë, 1985, (Relacije između zaposlenosti, društvenog proizvoda per capita i nataliteta), str. 629.
4. Asllan Pushka: Shpërndarja e popullsisë dhe roli i saj në ndryshimet socio-ekonomike në Kosovë (Razmeštaj stanovništva i njen značaj za društveno-ekonomske promene na Kosovu), časopis »Economia« br. 4, Priština, 1975.
5. Ismet Gusija: Burimet natyrere si faktor i zhvillimit ekonomik të KSA Kosovës (Prirodni izvori kao faktor privrednog razvoja Kosova), Prishtinë, 1982, str. 20.
6. Ibid, str. 23.
7. Musa Limani: Ndikimi i investimeve demografike në dinamikën e zhvillimit ekonomik (Uloga demografskih investicija na dinamiku privrednog razvoja), »Përparimi« nr. 1, Prishtinë, 1983, str. 36.
8. Ibid, str. 36.
9. Ibid, str. 37.

Martin Berishaj

Međunarodni značaj Prizrenske lige

»Mučno je samim rođenjem biti nerazdužno dužan mrtvima. Još je mučnije biti nekome i u svemu kriv, što si sin, unuk, potomak tih što su zanosno i uporno, svesno i zabludno ratovali za slobodu i ujedinjenje...«

Dobrica Ćosić

Uvod

Albanski narod počeo je borbu protiv stranih okupatora odmah poslije pada pod Osmanlijskom vlašću. Međutim, za razliku od ranijih vjekova, od početka prve polovine XIX. vijeka u ustancima albanskog naroda počela je da prodire svijest o borbi za stvaranje autonomne države, čije korijene treba tražiti u stvaranju pašaluka sa središtem u Skadru (1757) i Janjini (1786).

Odmah na početku bih želio da ukažem na činjenicu zbog koje sam se opredijelio za ovaj rad. Period kojeg sam obradio (mada bi to zaslužio), nije dovoljno obrađen. Proces afirmacije albanskog naroda u drugoj polovini XIX. vijeka, svakako je od velikog značaja ne samo za albanski narod, već i za druge narode Balkanskog poluostrva, koji su bili pod Osmanlijskom vlašću.

Prva faza nacionalnog pokreta do stvaranja Prizrenske lige karakterišu neprekidni ustanci protiv pojačanog nacionalnog ugnjetavanja i novim svjetovnim i nacionalnim duhom u kulturnog stvaralaštvu, dok na međunarodnom planu, učešćem Albanaca u oslobodilačkim ustancima balkanskih naroda i njihovim neuspješnim pokušajima za ostvarivanje zajedničkog fronta da sa oslobodilačkom borbom još uvijek porobljenih balkanskih naroda stvaraju autonomne i nezavisne balkanske države.

U upotrebljenoj literaturi sam uvidio činjenicu koju pojedini albanski historičari izbjegavaju ne želeći »kompromitirati« Ligu, dok je pojedini nealbanski historičari baš zbog toga potenciraju.

Naime prilikom osnivačke skupštine Lige (10. 6. 1878.) Liga se naziva XHEMILIATI IHTILIATI ISLAMIE (Liga lojalnih muslimana) dakle, statut koji je donošen u junskoj skupštini nijedan od svih 16 člana ne pominje niti Albaniju, niti Albance, već muslimane. Statut (Karramea) dobija proalbanski karakter 2. 7. 1878. njegovim revidiranjem. Tu se kao politički subjekt pojavljuje Albanija — Albanci i njihova autonomija. *Dakle, u periodu od 22 dana* (tj. od 10. 6. do 2. 7. 1878.). *Liga ima strogo muslimanski karakter.* I vjerovatno se zbog toga još dan-danas susrećemo sa takvim tezama da je čitavo djelovanje Lige od 1878—1881 okarakterisano kao muslimansko a ne albansko, što nikako ne stoji.

Posljednjih godina se kod nas Prizrenska liga tretira kao protivjugoslovenska vojno-politička organizacija koja ima za cilj formiranje Velike Albanije. Naročito, poslije kosovskih demonstracija 1981. godine Prizrenska je liga okarakterisana od nekih »istoričara« kao protivsamoupravna. Razlog je nepoznavanje prave, a poznavanje »druge« Prizrenske lige koja je bila formirana 1943. godine od strane organizacije Balli kombtar za koju se i ja slažem da su njihove pozicije protivjugoslovenske i protivsamoupravne.

Ali, poistovijetiti 1878. godinu sa 1981. je bijedno...!:

a) pošto ne postoje nikakve slične istorijske društveno-političke okolnosti niti sličnosti bilo kakve druge vrste među tim godinama;

b) Jugoslavija (političko-pravno) kao što je danas poznajemo nije postojala, čak i ideja o njoj je bila iluzija, pa otuda proizilazi činjenica da je stvaranje Velike Albanije (iz današnjih pozicija dnevne politike) još veći apsurd. Tada je to bila akcija udružiti sve teritorije sa albanskim življem u sklopu Turske, što nema ničeg zajedničko sa SFR Jugoslavijom.

Odlučio sam se za ovu temu, jer me je ta tematika oduvijek zanimala. Hronološki sam pokušao prikazati unutrašnje i spoljne faktore za pojavu ideje o autonomiji, pa sve do stvaranja Prizrenske lige te njenog djelovanja. Za ovakav izbor dokumentacije i štampe sam se odlučio zbog reflektiranja Lige na međunarodnu scenu. Kao u dokumentima, tako i u štampi ću upotrijebiti za srpskohrvatske izvore jezik toga vremena (bez obzira na leksikografske i gramatičke greške) dok ću izvore iz drugih jezika prevesti.

Cilj kojeg sam sebi postavio je da se 1878. gleda sa stanovišta 1878. godine, a nikako načinom današnje dnevne i čaršijske politike.

Gledanje susjeda na albansko pitanje i osnivanje Prizrenske lige

Razumljivo je da je izbijanje velike Istočne krize, pa ratovi i političke akcije što ih prate u cijelom razdoblju od 1875. do 1878. godine, kako na Balkanu, tako i kod Albanaca izazvalo veliku uznemirenost

i zabrinutost. Tu su atmosferu neizvijenosti i straha potencirale akcije političke propagande o diobi Turske i posebno evropske Turske. Bezbrojne glasine i planovi o toj diobi širili su se već odavno ali osobito intenzivno u vrijeme objave o sazivu Berlinskog kongresa, a ti planovi dobivali su i sasvim konkretne političke oblike, kao npr. još ranije u odredbama Sanstefanskog mira. S druge strane politička agitacija poticanje i spletke stranih sila na Balkanu, pojačavale su pometnje, strah i zabrinutost za egzistenciju kod svih naroda evropske Turske, a reakcije u suštini nemoćnih vladajućih slojeva Turske i fanatičnih muslimana je usmerena osobito protiv turskih podanika i nemuslimana što je pojačavalo opšte stanje nesigurnosti.

Tim prvim faktom koji je djelovao na osnivanje Albanske lige, pridružuje se i drugi, u vidu albansko-srpskih, albansko-crnogorskih i albansko-grčkih suprotnosti i sporova.

Albanci su naime, kroz stoleća turske vlasti na Balkanu, u okviru jedinstvene turske države, izveli postepenu migraciju, naročito iz sjeverne i srednje Albanije, ne samo u Makedoniju nego i na Kosovo i južnu Srbiju. Bio je to dijelom neizbježan ekonomski proces nadržanja brđana i stočara prema dolinama uzrokovan glađu za zemljom i za pašnjacima, ali snažno potenciran stvaranjem rijetko naseljenih područja, zbog turskog pritiska i seoba, naročito srpskog naroda prema sjeveru. Ratovi su pojačavali taj proces, naročito u 19. stoleću nakon obnove srpske države. Tako je posebno i za vrijeme srpsko-turskih ratova 1876. i 1877—78. bilo živih migracija srpskog i albanskog življa, u vezi sa napredovanjem ili uzmicanjem turske ili srpske vojske.*

Lako je shvatiti kako su sve te migracije praćene osvjetama i represalijama obiju strana, maksimalno zakrivile takve srpsko-albanske odnose ne samo u tim krajevima, već i uopšte. Zaoštavanju tih odnosa je uz to pridonosilo i držanje albanskih četa u turskoj vojsci, gdje su one bile glavna i udarna snaga koja je tradicionalno upotrebljavana protiv drugih naroda turske carevine. Porta je osobito nastojala da ih održava u ratobornom raspoloženju, krvno ih do kraja i na smrt zavadila sa susjednim Srbima i tako prisilila i jedne i druge na međusobne nemilosrdne borbe do uništenja.

Za isti je cilj Porta delovala i u crnogorsko-albanskim odnosima. Cijelo crnogorsko-albansko granično područje bilo je jedna oblast u kojoj su još plemenske organizacije vijekovale živjeći po svojim privilegijama.* Bilo je tu svakako neizbježnih i čestih sporova i plemenskih svađa, ali frontalnog crnogorsko-albanskog spora i borbe skoro da i nije bilo,¹ do odluke Berlinskog kongresa.

* Govorimo uvijek o migraciji iz onog prostranog područja, što se nalazi između Makedonije i Albanije na jugu i kneževine Srbije u tadašnjim njenim granicama na sjeveru.

* Nadovezajući se na onaj poznati lanac plemena, u istom političkom položaju, što se pružao od crnogorskih brda preko albanskih pa do grčkih planina.

¹ M. Miljanov, »Život i običaj Arbanasa« str. 185—188.

U tom je dakle području trebalo sada na predstojećem Berlinskom kongresu povući crnogorsko-albansku granicu, kao osnovu nove Crnogorsko-turske državne granice. Najprije je samo ratovanje crnogorsko-tursko od godine 1876. na dalje, učinilo svoje na zaoštavanje crnogorsko-albanskih suprotnosti, koje je zatim Porta zaista neumorno i svesrdno potsticala i raspiravala svim sredstvima nastojeći da od Albanaca stvori onu branu i snagu pomoću koje bi usporila i maksimalno ograničila svoje neizbježno teritorijalno uzmicanje u korist Crne Gore. To je Porti išlo lako kod muslimana Albanaca i Turaka u sjevernoj Albaniji, gdje su se na osnovi islamskog fanatizma i fatalne uloge vjere i crkve mogli brzo raspirati neljudski odnosi i sve dublja mržnja. Kod nemuslimanskog stanovništva je išlo teže, šta više u početku vrlo teško. Poznato je, naime, da je još prije rata 1876. god. bilo pregovora između Crnogoraca i Mirdite o prijateljstvu i savezništvu, da su takve akcije bile uspješne, a Porta se protiv takvih sporazuma i prijateljstva borila likvidiranjem i progonoštvom raznih albanskih glavara.²

Opšta politička situacija nastala oko rata i u vezi s ratnom političkom propagandom, pomogla je Turskoj i Austro-Ugarskoj da savladaju i paraliziraju spomenute akcije crnogorsko-albanske saradnje. Time je Turska ostvarila potrebno joj zaoštavanje i sukobe u tom području i to postepeno na jednoj višoj frontalnoj osnovi. Presudnu ulogu je u tom pravcu imalo prenošenje političke borbe na borbu za graničnu zemlju između albanskih i crnogorskih seljaka. Težnje nekih crnogorskih starješina i crnogorskog kneza za proširenjem svoje teritorije ne samo na one djelove graničnog područja na koje su opravdano i razumno mogli postavljati zahtjeve, već i na one koje su bile albanske³ vrlo dobro su koristile Turskoj u njenoj akciji zaoštavanja odnosa, kao što su joj jednako dobro dolazila shvatanja i nekih albanskih glavara koji nisu bili voljni dati Crnoj Gori ništa izvan njenih minimalnih granica od 1875. godine. Sveukupni rezultat bio je, da je Porta sve uspješnije politički djelovala plašeći Albance crnogorskim teritorijalnim pretenzijama na račun albanske zemlje.

Analogna je bila situacija i u albansko-grčkom graničnom području. I tamo su, u toku stoljeća albanske migracije zahvatile grčke zemlje, posebno u Epiru.

Porta je tamo poticala Albance u borbu za »albansku zemlju« nastojeći da preko albanskog, što odlučnijeg otpora, osigura svoje dalje gospodstvo nad što većim dijelovima Epira i Thesalije, koje je Grčka revindicirala i spremala se da, uz pomoć evropskih sila postavi kao zahtjeve na Berlinskom kongresu. Raniji ekspanzionistički zahtjevi nekih krugova u Grčkoj, kao i tadašnje neke pretjerane grčke želje, opet su Porti izvrsno poslužile da izradi političku parolu

² J. Hadživasijević »Arnautska liga i arbanaška kongra«, Beograd, 1905. pregovori između kneza Nikole i mirditskih glavara, te progovor M. Miljanova — Prenkë Doda, str. 27—35.

³ S. Skendi »Beginnings of Albanian nationalist and autonomons trends 1875—1881«, str. 219.

borbe »protiv podjele Albanije« i da tako dosta uspješno operira kod Albanaca.

Ukratko, sve te teritorijalne pretenzije albanskih susjeda, kao i one stvorene političkom propagandom Turske, drugih stranih sila i albanskih glavara, bivale su sve značajniji faktor u ostvarivanju zamisli političkog okupljanja i grupisanja svih Albanaca, jer je psihoza straha od susjeda, njihovih težnji da »dijele Albaniju«, a i mogućnosti da to realiziraju na Berlinskom kongresu, koji će inače »dijeliti tursku državu« (kako se govorilo), bila intenzivna i prevladavajuća. Na neku zaštitu nemoćne Turske realno je malo ko ozbiljno računao, a intrige tolikih stranih sila su pomagale, iako mučno, putu ideje o udruživanju svih albanskih snaga. Strah od crnogorske i srpske osvete zbog učešća Albanaca u turskoj vojsci u poslednjim ratovima i zbog nasilja i pljački, što su tada počinjene, odigrao je ne manje važnu ulogu u psihološkom i političkom smislu spomenutog procesa, a kasnije i na karakter i ciljeve tog albanskog političkog udruživanja. Sve su te unutrašnje i spoljno-političke okolnosti davale podstrek onom, istina malobrojnem, krugu ljudi u Albaniji koji su bili politički razvijeni i svjesniji i zadojeni savremenim idejama nacionalnog preporoda, težili su savladanju vjekovne i teške zaostalosti i razdrobljenosti albanske zemlje. Njima su inače dali podstreka oni krugovi imućnijih i obrazovanijih Albanaca, koji su živjeli kao iseljenici naročito u Carigradu, Egiptu i Italiji.

U grupi Albanaca, koja je živjela u Carigradu bilo je razmjerno dosta i inteligencije. Stvorilo se tamo u toku 1876—1878. godine čitavo svojevršno književno-političko društvo koje je imalo svoj glavni odbor i radilo sve življe za nacionalnu stvar zemlje. Na čelu te grupe je poznati albanski politički radnik Abdyl Frashëri.

Nikakvo čudo nije što su ti strani uticaji odigrali u početka tako značajnu ulogu u organiziranju i toku tadašnjeg novog savremenog političkog života u Albaniji. Oni su pretežnim dijelom uspjeli pretvoriti nacionalno pitanje Albanije u pitanje, čiji će uticaj vladati tom zemljom, pa tek na toj osnovi u razmatranja nekog novog odnosa albanske zemlje do suverene vlasti — turske carevine!

Malobrojna inteligencija Albanije, čiji je opet tek mali dio bio prožet stvarnim nacionalnim radikalizmom i demokratizmom, nije bio ni približno, u toj istorijskoj situaciji dovoljan subjektivni faktor, koji bi išta značajnije mogao izmjeniti u opisanom toku stvari. Pozitivnih uticaja na osnovu primjera nacionalno oslobodilačke borbe drugih balkanskih naroda bilo je sasvim malo da bi mogli tada, pogotovo u onim uslovima, imati plodnijeg učinka.

Tako smo dakle sa dosadašnjim izlaganjem ocrtali one faktore i okvire, u kojima se vrši začetak istorijskog procesa razvoja savremenog političkog života i političke integracije Albanije, zemlje, koja se našla tako sapeta ekonomski, društveno i politički u okovima starog feudalizma, anarhije i heterogenosti plemenskih organizacija, a nad svim tim savremenom borbom imperijalističkih sila oko podjele Balkana i ravnoteže snaga i pozicija.

U takvoj situaciji u toku mjeseca aprila 1878,⁴ započela su već dogovaranja albanskih glavara iz Đakovice, Peći, Gusinja, Tetova, Ljume i Debra radi postizanja jedinstvenog stava o tome, da li da se mirno pređe preko graničnih promjena, koje predviđa Sanstefanski mir i uslovi što će slijediti, ili da se s odobrenjem ili bez odobrenja turske vlade oružjem suprostavi tome. Posebno se raspravljalo o tome, kako da se spriječi dalje zahvatanje u albanske teritorije s strane susjeda.

Zaključeno je pored ostalog, da se obnovi Besa među albanskim plemenima i do 26. 11. 1878. zabrani svaka krvna osvjeta ili drugo međusobno neprijateljstvo.⁵

Austro-Ugarska diplomacija je budno pratila to kretanje Albanaca, zbog svojih težnji na Balkanu i posebno s obzirom na eventualne vojne pripreme Turske protiv predviđene austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine, izvještava iz Prizrena svoju vladu, da bi u slučaju sultanovog odbijanja albanskih zahtjeva, pasivni otpor Albanaca proti turske vlade mogao preći i na oružani ustanak, ukoliko ne bude taj pokret, neprijateljski turskoj vladi, ugušen u korijenu. Ona smatra da bi se to moglo postići okupacijom Đakovice, Prizrena i Peći »odgovarajućom vojnom silom«.⁶

Po istom svjedočanstvu, turske su lokalne vlasti u Albaniji i Makedoniji nemoćno stajale pred tim albanskim pokretom, pokušavajući uzaludno da dobiju od Albanaca redovni godišnji kontigent regruta, kao i da dobijaju natrag oružje od albanskih vojnika koji su se te godine vratili kućama iz vojske. Tim prvim akcijama, koje pretežno potiču iz Makedonije i Kosova, a ne iz Albanije je osnovni cilj suprostavljanje teritorijalnog širenja Bugarske, Srbije i Crne Gore.

Albanska-prizrenska liga

Prema srpskim izvještajima okupilo se na tom važnom prizrenskom zborovanju blizu 300 predstavnika iz svih krajeva gdje žive Albanci tj. iz Albanije, Epira, Makedonije, Kosova i južne Srbije.⁷

Kako se navodi u Istoriji albanskog naroda, str. 122 na tom zborovanju su učestvovali slovenski muslimani iz Bosne i Hercegovine i Novog Pazara. Uvodnu riječ je imao Abdyl Frashëri, predstavnik carigradskog komiteta. Sjednice su se održale tajno u prizrenskoj džamiji i trajale su dvije nedjelje. Značaj tog zborovanja, kao prvog u istoriji političkog sastanka albanskih delegata iz svih krajeva gdje žive Albanci, kao i važnost predmeta raspravljanja o prvoj zajedničkoj političkoj platformi — programu i planu zajedničke akcije, je uzrokovao da se raspravljanje otešlo.

⁴ P. Chiaro, citirano djelo, str. 138.

⁵ B. Stulli, citirano djelo, str. 321.

⁶ Ibidem, str. 321—323.

⁷ J. Hadživasiljević, citirano djelo, str. 39.

Međutim, otezanju so bile uzrok i različite koncepcije koje su ispo-
ljili delegati iz južne Albanije s jedne strane, a s druge strane
delegati iz sjeverne Albanije, Makedonije i Kosova. Oni prvi, radi-
kalniji zahtjevi su samostalnost Albanije, odricanje pokornosti sul-
tanu, a njihova bi se Albanija sastojala od ovih četiri oblasti —
kneževina (»šaluka«):

I — Južne Albanije i Epira (s glavnim središtem u Janjini);

II — Sjeverne i srednje Albanije (s glavnim središtima u Skadru,
Tirani i Elbasanu);

III — Makedonije (s glavnim središtima u Skoplju, Debru, Gosti-
varu, Prilepu, Velesu, Bitoli i Ohridu);

IV — Kosova (sa središtima u Peći, Đakovici, Prizrenu, Novom Pa-
zaru, Mitrovici, Sjenici, Prištini, Gnjilanu, Preševu i Kumanovu).⁸

Delegati iz južne Albanije su morali stupiti od nekih svojih sta-
vova pa je tada nadena zajednička »autonomaška« politička platforma
i formiran glavni odbor Lige od 60 članova, a zatim je objavljen
osnovni politički prograd 17. 06. 1878. koji traži da se Srbiji, Crnoj
Gori, Grčkoj ili ma kojoj drugoj državi ne daje »ni pedalj albanske
zemlje«, da se vrate zemlje, koje su druge sile u proteklom ratu
okupirale, samovlada u Albaniji i oslobođenje od vojne službe i
poreza sultanu.

Tako je počeo sa radom taj zavjet (Beslidhja) ITIFAK, koji se
kasnije nazvao Albanska liga ili Prizrenska liga. Kako tvrde austro-
ugarski izvještaji, težište zaključaka prizrenskog zborovanja je bilo
u donošenju statuta KARARNAME-a političkog saveza albanskih
predstavnikâ i zatim u upustvima TAALIMAT-a za rad centralnog
komiteta i okružnih potkomiteta tog saveza.⁹

U junijskoj skupštini 1878. godine se u svih 16 članova statuta ne
spominjaju Albanci i Albanija već Muslimani.

Kako se saznaje, Liga je bila opšti savez Muslimana, čak se na po-
četku naziva XHEMIETI IHTILATI ISLAMIE (komitet stvarnih
muslimana).¹⁰ Politički su subjekt Saveza jednostavno Muslimani.

Oni izjavljuju u članu 4. da će saglasno uzvišenom vjerskom zakonu
(Šerijatu) zaštititi život, čast i vlasništvo lojalnih muslimanskih sta-
novnika. U članu 7. govore o potrebi saveza »s našim mučeničkim
zemljacima i pripadnicima iste vjere na Balkanu«. U zadnjem, tj.
16. članu kvalificiraju napuštanje Saveza kao »otpadanje od
Islama«.¹¹

⁸ J. Hadživasiljević, citirano djelo, str. 40.

⁹ Actenstücke aus den correspondenzen des K. U. K. (od 7. 6. 1877. do 3. 11. 1878)
str. 113—115, kao prilog izvještaju Austr. Ug. gen. konz. u Skadru Lippicha od
20. 7. 1878, Andrassy-ju.

¹⁰ Historia e popullit Shqiptar, str. 124.

¹¹ B. Stulli, citirano djelo, str. 323.

Ciljevi Saveza obuhvaćaju odbranu teritorijalnog integriteta zemlje i borbu protiv svake vlasti osim Porte.¹² Odnosa Saveza prema Porti je zapravo utvrđen postavkama programskih ciljeva, ali o njemu posebno govori član 14. statuta, gdje se kaže: »Razumljivo je samo po sebi, da se vlada (Porta, potcrtao M. B.) neće ni na koji način upletati u poslove Saveza. S druge strane neće se ni naš Savez ni na koji način miješati u unutrašnje poslove vlade, osim ako bi se radilo o dokazanim aktima nasilja.«¹³

Skadarski memorandum (memorandum i Shkodres)

Ni u formalnom pogledu ne bi se moglo reći, da je Albanska liga uspostavljena već na prizrenskom zborovanju za cijelu Albaniju, nego je glavno težište prizrenskog Saveza u susjednim pokrajinama, gdje postoji veća ili manja populacija albanskog življa, dok su od prave Albanije obuhvaćeni čvršće i stvarnije zapravo samo neki muslimanski granični krajevi na sjeveru.

To nam dokazuje činjenica, da su npr. Albanci iz Skadra sasvim nezavisno od Prizrenske lige i ne spominjajući je ni kao postojeći, ni kao budući faktor u političkom smislu, uputili 13. 6. 1878. memorandum Beaconsfieldu o albanskom pitanju. Ne samo formalno, nego ni sadržajno se taj memorandum Albanaca iz Skadra ne veže uz Prizrensku ligu i njen statut (Kararname) od 17. 6. 1878. Glavne crte tog memoranduma su:

— »Trebalo se nadati da će na Berlinskom kongresu postaviti i albansko pitanje, iako Albanija nema svoje vlade i diplomacije, koja bi bila tumač njenih aspiracija.

— Albanci su sačuvali i pod turskom vlašću »svoju nezavisnost, nacionalni karakter, tradiciju i jezik. Uprkos razlici u vjerskoj pripadnosti, svi oni jednako mrze kao tursku, tako i svu stranu dominaciju. Porta je mogla uzrokovati anarhiju u Albaniji, ali svoju vladu nije mogla uspostaviti.

— Od obala Bojane do Janjine živi jedinstven i homogen narod. Od Janjine do zaliva Ambracije je teren koji grčka vjerska i ostala propaganda osporava Albancima, koji tu prevladavaju ako ne brojem, a ono po snazi i sposobnosti otpora.

— Albanija ima toliko vlada, koliko ima i plemena, što znači da nema ni jedne, te može jedino inicijativom pojedinih svojih građana da prokrci sebi put do Berlinskog kongresa. Međutim, ta bi akcija bila preslaba bez zaštite predstavnika neke velike sile.

— Austro-Ugarska ne može biti takav zaštitnik, jer je suviše zainteresirana i ne krije svoje tendencije da od Jadrana načini svoje jezero, nastojeći da proširi svoju dominaciju od Trsta pa sve do

¹² Lippich — Andrassy-ju, str. 114.

¹³ S. Stavro, citirano djelo, str. 221.

albanske obale, te se učvrstiti u lukama Bara, S. Giovanni di Medua, u Draču i Valoni.

— Italija takođe ne može biti njen zaštitnik. Da ne bi pobudila zavist Austrije i da ne bi dopustila da bude krivo shvaćene i zlobno protumačene njene plemenite namjere, ona se ograničava da među nama bude pobornik principa nacionalnosti na primjieran i trezven način. Predviđajući opasnosti, koje nisu bez osnove, da bi se Albaniji mogla nametnuti neka druga strana, još teža dominacija, Italija razvija ovdje svoj civilizatorski i nacionalni uticaj putem savjeta i sugestija.

— Jedino Engleska može biti zaštitnik Albanije. Nezavisno od pitanja pravde, ona je živo zainteresirana da se uspostavi jedna solidna brana slovenskoj invaziji prema Jadranu, a ta brana mogu biti prije svega narodi ugroženi od te invazije.

— Slovenski elemenat, koji se ranije pomalo krišom uvlačio infiltracijom sada prekida s oklevanjem i zamjenjujući proces strpljive i duge propagande otvorenim silom, pokazuje se već strahovitim na jednom kraju u Bugarskoj, formiranjem jake kraljevine, a s druge strane s pobjedonosnim zastavama Crne Gore koje već lepršaju nad nekim utvrđenjima Albanije. Strah od toga je spriječio albanska plemena da ne sklope savez sa Crnom Gorom, koju smatramo avantgardom ruskih trupa, zbog toga straha smo odbili direktne ponude Austrije i Rusije, koje su obje vođene suprotnim ciljevima, htjele da nas apsorbiraju i unište našu samostalnost.

— Mi ne želimo biti drugo nego Albanci!

— Rusija želi posredstvom Bugarske da dominira Trakijom i Bosforom, a posredstvom Crne Gore Albanijom, te kao gospodarica dvaju mora može zatvoriti zapadnim narodima sve puteve k Orijentu. Ona ne želi »radikalno riješenje Istočne krize«.

— Pravedno je da slovenski narodi formiraju jednu ili više samostalnih država, ali treba to da i Grci učine, a isto tako da se Albancima »povrati, potvrdi i prizna vlastita nezavisnost«.

— Albanija ne može biti pripojena Grčkoj, jer je po svemu različita od nje. Ona neće podnositi slovensku dominaciju, došla ta sa bugarske ili crnogorske strane, ona neće nikada biti ni turska.

— S političkog gledišta, Albanija je predestinirana da bude prirodno predziđe protiv »slovenske invazije« kao što je nekada bila protiv turske.

— Albanija može dati 40.000 dobrih vojnika, a njena odbrambena moć može biti podvostručena prirodnim savezom s Grcima protiv Slovena.

— Nezavisna Albanija će uz to biti i elemenat političke i trgovačke ravnoteže, jer će isključujući supremaciju bilo koje druge nacije, održavati svima otvoren put na Orijent.

— Obnova nezavisne albanske države nije s gledišta pozitivnog prava ništa bitno novo, kao što nije ni u slučaju Srbije, Rumunije

i Crne Gore. Radi se samo o tome, da se umjesto dosadašnje nezavisnosti pojedinih albanskih plemena prizna njihova državna skupnost, cjelina i nezavisnost te cjeline. Ni načelo integritete turske ne bi bilo povrijeđeno, jer su pojedina plemena i dosada bila nezavisna. Bile su to spletkе turske vlade koja se uvijek bojala jedinstva plemena i obnove nezavisne albanske domovine, pa je podlo podbadala naše nesloge, stvarala uzroke stvarnim ratovima.

— Obnova Albanije, naravno ne može da bude povjerena Porti već jednoj međunarodnoj komisiji po uzoru na Bugarsku i Krit.

— Na čelu Albanije mora biti vladar iz domaće porodice, koja uživa opštu simpatiju i koja je svima draga zbog tradicija slave i nesreća koje je podnijela. Taj vladar treba da razvija nad domovinskim brdima barjak Skenderbegovog dvoglavog crnog orla. Glas i poziv eventualnog stranog vladara u Albaniji neće naići ni na kakav odziv.« Ponavljajući zatim potrebu evropske garancije i zaštite u procesu obnove samostalne albanske države, taj memorandum završava ovim zaključcima:

»1. Subjektivni i objektivni razlozi traže, da se Albanija konstituirala u krugu slobodnih i nezavisnih nacija kao antemurale protiv slovenske invazije i za odbranu zapadne Evrope.

2. Ako se ta prirodna brana ostavi otvorenom, Evropa će se naći u istoj situaciji kao u 16. vijeku kada ju je samo čudo spasilo od turske sile pod zidinama Beča. Ako i jest neprijatelj drugi, ipak su i onda i sada jednake ambicije, snaga i upotrijebljena sredstva.

3. Ako se želi osigurati mir i među narodima istoka treba ih rekonstruirati prema njihovoj nacionalnosti, a pozivom na etničke, geografske i istorijske zakone.

4. Albanija je jedinstvena nacija, po rasi, jeziku, tradicijama, historiji i svim konstitutivnim elementima nacionalnog bića, te ima pravo da je smatraju kao jedinstveno tijelo organizirano unitaristički, pod jednom vladom.

5. Ta vlada mora biti nacionalna, produkt albanskog nacionalnog tijela i albanske zemlje, a podvrgnuta nacionalnoj dinastiji.

6. Konstatiranje te vlade ima izvršiti evropska komisija, a ne Porta.

7. Albanska država mora stajati pod zaštitom velikih sila, kako bi svom početnom razvoju mogla kot tih sila naci »prijateljske i plemenite savjete siguran put k progresu i nezainteresiranu podršku«. ¹⁴

Konačno, memorandum završava apelom za pomoć i podršku Engleske albanskom pitanju uz obećanje da će obnovljena albanska država biti prava istaknuta predstraža zapadnoevropske vojne sile.

¹⁴ Memorandum degli Albanesi indirizzato a S. E lord Beaconsfield primo ministro e rappresentante di S. M. la regina d'Inghilterra al Congresso di Berlino, Trieste 1878.

Analiza tog Skadarskog memoranduma upućuje na to, da je to produkt ekonomski, društveno i politički razvijene sredine u Skadru, da je trgovačka buržoazija i inteligencija tog grada bila svakako zrelija, da postavi jedan albanski nacionalni program, program obnove albanske samostalne države, ne ostajući poput Kararnameje (statuta) u nekim opštim okvirima »muslimana Balkana« i unoseći u taj program bar formalno značajan stepen radikalizma.

Međutim, čitav kasniji razvoj nam pokazuje, da su te snage u Skadru i sjevernoj Albaniji u suštini vrlo slabe. S tim u vezi nameće nam dalja analiza zaključak, da je taj memorandum ipak prvenstveno akcija grupe sjevernoalbanskih katolika, koji nasuprot muslimana traže svoje riješenje u naslonu na zapadnoevropske velesile. Apstrahirajući one postavke memoranduma koje radi naslovnika (Beaconsfielda i engleske politike na Balkanu) ponavljaju poznate teze i želje Engleske (u borbi protiv Rusije i uopšte protiv »slavizma« na Balkanu), ostaje činjenica da memorandum pledira na samostalnu Albaniju, nezavisnu od Porte ali i od Austro-Ugarske i svake druge države.

Dodamo li k tome, kako je formulirana politika Austro-Ugarske u Albaniji i na Jadranu i kako je nasuprot tome idealno naivno i nevino, prikazana uloga Italije u Albaniji, lako uočavamo da je pridigiranju tog memoranduma morao živo učestvovati »savjetima i sugestijama« italijanski konzulat u Skadru.

Nemoćna da aktivno već tada istupi, Italija u Albaniji provodi politiku pripremanja svojih pozicija, politiku mirne penetracije na Balkan i njenim težnjama najbolje odgovara status Albanije van sklopa Turske i Austro-Ugarske. Ona se nada da bi takvo »neutralističko« riješenje o jednom dijelu sultanova nasljeđa na Balkanu moglo proći i na Berlinskom kongresu, pogotovu kada bi ga poduprla moćna, a u Albaniji savim direktno nezainteresirana Engleska (zbog čega se memorandum upućuje Beaconsfieldu). Ona se nada da bi u takvoj situaciji preuzela, kao »nezainteresirani« i treći partner vodeći uticaj u Albaniji.

Ona u memorandumu, podstiče frazeologiju nacionalnog radikalizma, ujerena prema svom iskustvu, u moćnu i privlačnu političko-propagandnu snagu te frazeologije, pogotovu među sjevernoalbanskim katoličkim plemenima, koji teže što potpunijoj autonomiji.

Koliko god se razlikuje Skadarski memorandum od Prizrenskog statuta, ipak imaju suštinsko sadržajno u krajnoj liniji mnogo do-dirnih osnova.

To se prije svega odnosi na nepovjerenje u svoje snage i fatalno neizbježno traženje oslonca, podrška i riješenja od stranih sila za stvar albanskog nacionalnog oslobođenja, bez obzira o kojoj se sili radi. I tog trženja podrške neizbježno se stvara zavisnost od strane sile.

Drugo je što oba dokumenta, uzevši u cijelini sa svim njihovim osnovama, održavaju onu isto tako fatalnu vjersku podvojenost albanskog naroda. Na toj podvojenosti izrastaju i razlike u političkoj orijentaciji, koja će naročito u sjevernoj Albaniji, na podvojenosti muslimana i katolika stvarati političku alternativu, oslonu na Portu ili na zapadne velesile. Ta alternativa će nametnuti stalne probleme u daljem toku Albanske lige.

Drugi suštinski faktor koji je uslovljavao sadržaj i političku liniju spomenutom programa Prizrenske lige bio je već ranije opisani i obrazloženi strah Albanaca od teritorijalno-političkih zahtjeva njihovih balkanskih susjeda.

S tim je u najtjesnijoj vezi treći faktor. Ogromna većina Albanaca nije naime tada još bila uvjerena u mogućnost ostvarenja prave nezavisnosti i samostalnosti svoje zemlje. U slučaju otpadanja iz sklopa turske carevine, oni su većinom mislili, da bi tada potpali pod vlast neke druge države, gdje bi im položaj bio sigurno gori i doveo bi u pitanje njihove već spomenute povlastice i samovladu. S druge strane, vjerovali su, koristeći se tadašnjim teškim opštim prilikama turske carevine i slabošću njene centralne vlasti, da se može iznuditi iz Porte maksimalno poboljšanje njihovog položaja u carevini gdje žive Albanci, kako su to izrazili u svom programu.

Posebno treba još nešto reći o albanskom ekspanzionizmu, kako se on očituje u programu Lige. Logično se postavlja pitanje, odakle toliki ekspanzionizam jednog političkog programa, koji je sav prožet konformizmom i oportunistom. Treba međutim imati u vidu, da je takav ekspanzionizam skoro redovna pojava kod malih nacionalnih državnih tvorevina i koncepcija. Prvi razlog toj pojavi vidimo u tome, što vodećim, još feudalnijim, i uz njih trgovačko-kapitalističkim krugovima nije ni malo strana zavojevalačka težnja i želja do susjednih zemalja i naroda. Ako su pri tom manje ili veće etničke skupine ekspanzionističke zemlje imigrirale u te susjedne zemlje, onda se ekspanzija po pravilu pravda zaštitom tih manjina, koje opet žele da svoj položaj manjine pretvore u položaj većine pripojenjem tih tuđih zemalja u kojima žive, kao što je bio slučaj sa Albancima u Epiru, Makedoniji i južnoj Srbiji.¹⁵ Konačno, taj ekspanzionizam dobiva značaj i političku taktiku borbe za »nacionalnu« teritoriju, koja još nije određena (kao u slučaju Albanije), pa se postavljanjem opštih maksimalnih zahtjeva nastoji postići najveći mogući krajnji rezultat.

Odnos turske vlasti prema akciji i osnivanju Prizrenske lige posebno je pitanje na koje se treba osvrnuti. Činjenica je naime, da su turske vlasti uglavnom mirno posmatrale osnivačke akcije tj. čitav tok osnivanja u Prizrenu i rad pa i nesmetani dolazak iz Carigrada u Prizren glavnog pobornika albanskog radikalizma Abdyla Frashërija. Odatle se u literaturi proširila teza da je Ligu zbog svojih interesa

¹⁵ S. Stavro, citirano djelo, str. 221.

zasnovala, osnovala i održala isključivo Porta. Uz to je bilo i glasova, da su Ligu formirale neke druge strane sile kao što su Engleska itd.¹⁶

Ipak se ne može osnivanje Lige svoditi na želju i akciju stranih sila pa ni Turske. Turska je, kako smo već naglasili, dobroćudno posmatrala osnivanje, ali treba voditi računa u ovom: Porta je znala, o čemu će uglavnom na pretstojećem Berlinskom kongresu raspravljati i da Albanija u cijelini nije u pitanju, te da neće biti oduzeta Turskoj. Uočila je dalje da šaćica ljudi sa radikalnim stavovima ne mogu ozbiljno uzdrmati temelje turske carevine. Takvi su razlozi uticali na stav Turske prema osnivanju Prizrenske lige, a to osnivanje ne može se ni u kom slučaju pripisati inicijativi i odluci Porte.

Pošto je reakcija protiv donošenog programa Lige u osnivačkoj skupštini bila velika, 2. jula 1978. godine dolazi do revidiranja tog programa što se u tom periodu poznaje pod imenom T A A L I M A T, koji ima 19 tačaka, u kojima se uopšteno govori o organizaciji Lige kao i o osnivanju njenih oružanih snaga.

Posle Berlinskog kongresa dolazi do zaoštavanja odnosa između Porte i Lige, a kulminaciju dostiže ubistvom Mehmed Ali-paše turskog predstavnika na Kongresu.

Moramo naglasiti i to, da Prizrenska liga od njenog osnivanja (10. 06. 1878) do plenarne sjednice 27. 11. 1878. godine doživljava evoluciju što se tiče programa i zahtjeva.

Početak tj. osnivanje Prizrenske lige je imao religiozni karakter što traje samo nekoliko sedmica (od osnivanja 10. 06. 1878. do 2. 07. 1878. godine) tj. Kararnamea je revidirana s Taalimatom, i od tada su počele dominirati progresivne snage, tako da su feudalno-konzervativne snage bile prinuđene na kompromis sa radikalnijim.

Plenarnom sjednicom novembra 1878. dolazi do kraja prve faze Lige. Druge faze ću obrađivati pomoću tadašnje štampe i pisanih dokumenata o Prizrenskoj ligi.

Uzroci raspadanja Prizrenske lige

Već smo i ranije naglasili, da je pored ostalih i Porta politički iskoristavala Ligu. Čenjenica je prije svega, da pri osnivanju Lige Porta nije činila neke posebne poteškoće stvaranju njenih organizacija, već je možda negdje i »pomagala« to organiziranje, uočavajući neke moguće koristi za sebe od akcija Lige protiv izvršavanja odluka Berlinskog kongresa. Međutim Porta je istovremeno, kako smo vidjeli,

¹⁶ J. Hadživasiljević, »Arbanaška liga i arnautska kongra« str. 34—37. Tu novadi da se u Srbiji smatralo, da je čitava stvar uperena baš protiv Srbije i inspirisana od stranih sila. Po izvještaju srpskog vrhovnog komandanta od 26. 6. 1878. godine piše između ostalog: »Neka četiri Engleza, obilno snabdjevna novcem, radili su na tome, da se od prvaka raznih arnautskih plemena sastavi jedna skupština u Prizrenu i donese zaključak da se arnautska plemena bore protiv Srbije i Crne Gore«.

nastojala da preko svojih ljudi i prati usmjerava po mogućnosti rad i političku liniju Lige, paralizirajući akcije usmjerene prema borbi za autonomiju Albanije, a pogotovu za nezavisnost. U tome glavnu pažnju obraća i nastoji da preko feudalnih muslimanskih elemenata podržava tezu o »lojalnosti« sultanu kao »nepristranom i pravednom ocu«, da se koristi mešanjem stranih sila u unutrašnje stvari Albanije i ukaže na želju tih stranih sila da gospodare Albanijom.

Glavni je cilj cjelokupne Portine političke propagande, uključujući tu i stare, providne, ali već dugo vremena efikasne metode novčanih darova i dodijeljivanja časti zaostalijim i korumpiranim albanskim glavarima i političkim prvcima, da se Porta pokaže jednim mogućim i stvarnim zaštitnikom Albanaca, da prikaže status quo Albanije u sklopu turskog carstva, kao jedino moguće »povoljno« rješenje, i kao propast svaki prelaz pod vlast neke druge sile a kao utopija misao o »nezavisnosti cijele Albanije« pa tako i samu autonomiju.

Međutim, kako smo već naglasili, iz osnova je pogrešno smatrati zato Ligu nekim dijelom Porte. Jer, osnivanje Lige je bilo produkt širokog spektra faktora, a ni približno želja Porte za njeno samouništenje. Konačno, najbolje se očitavala suprotnost Porte i Lige od časa kada su crnogorski i grčki granični sporovi došli u fazu rješavanja i skidanja s dnevnog reda tadašnjeg političkog života u Albaniji i na Balkanu.

Porti je bilo jasno da će borbe Lige koje su se vodile ići i njoj samoj nauštrb, tj. za autonomiju i nezavisnost Albanije. Borba za potpunu sudsku autonomiju i svrgavanje turskih funkcionara u nekim mjestima Kosovskog vilajeta i slični događaji 1880. godine, dovoljno očito su ukazivali kuda vodi politička aktivnost Lige.

Porta je napokon shvatila da joj je Liga došla »preko glave«¹⁷ kako se izrazio Abedin-paša o novonastaloj situaciji.

Dok su razne evropske sile i albanski susjedi, kada im je to trebalo, stalno dokazivali da je Liga djelo Porte, to su sultanove vlasti sada vršile likvidaciju Lige u znaku političke propagande da isključivo stranci stoje na čelu Lige s ciljem da otrgnu Albaniju iz sklopa turskog imperija.¹⁸

Materijalno je Porta likvidirala Ligu tako da je poslala zloglasnog Derveš-pašu s jakom vojskom i dobrom artilerijom preko Koluna i Skoplja najprije na Prizren onda u akciju za rješavanje Uljcinjskog pitanja.

Otpora protiv Derviš-paše nije bilo. No, opet je partikularizam albanskih plemena spriječio da se ostvari uspješniji i cjelovitiji vojni otpor, kakav su mnogi Albanci živo željeli, vršeći za njega jaku propagandu, ali ga nisu mogli zajednički realizirati.

¹⁷ Mehdi Frashëri, »Lidhja e Prizrenit«, str. 120.

¹⁸ J. Hadživasiljević, citirano djelo, str. 115.

Tako je Porta likvidirala Albansku ligu, videvši u njoj prije svega zametak jedne zaista nacionalne opšte-albanske i antiturske političke snage u Albaniji.

Došlo je do toga, jer je Liga nesumnjivo učinila pionirske korake u pravcu nacionalnog preporoda albanskog naroda i stvaranja njegovog nacionalnog pokreta, odnosno svijesti. Njeno ukidanje i način likvidacije najbolje to dokazuju.

Iz analize opisane istorijske situacije oko Berlinskog kongresa nesumnjivo proizlazi, da je albansko pitanje tada postavljeno na dnevni red prije svega *zbog razvoja Istočnog pitanja*, a zatim i *zbog razvoja Jadranskog pitanja* — tj. odnosa Austro-Ugarske i Italije prema jadranskom području.

Zasluga Lige je baš u tome što je uspjela postaviti *isključivo albansko pitanje*, a ne kao pitanje jedne teritorije evropske Turske. Albanska liga se nije ugušila zbog nedostataka organizacionog smisla i borbenosti, *nego zato što se nije mogla boriti protiv toliko jačih snaga nego što ih je sama imala na raspolaganju*. Ona se borila protiv Visoke Porte, evropskih sila, susjednih država i što je najgore protiv unutrašnje albanske frakcije, koja je sprovodila fanatičku i konzervativnu politiku.

Iz čitave analize možemo u zaključku fiksirati ove bitne karakteristike albanskog pitanja u opisanom istorijskom periodu:

1. Ono se razmjero kasno javlja, zbog zaostalosti ekonomske i društvenopolitičke razvijenosti albanske zemlje,
2. Javlja se nezrelo, jer u zemlji nema dovoljno društvenih snaga, koje bi u osnovi izgradile radikalniji i stvarno albanski politički pokret. Uticaj stranih sila u plemenskoj feudalnoj strukturi zemlje, koja je rastrgana i gdje se u okviru same katoličke crkve bore austro-jezuitska i italijansko-franjevačka struja.
3. Ekspanzionizam trgovačkog kapitala i trgovačke buržoazije balkanskih zemalja bio je tako širok, da je težio apsorpiranju čitavih drugih balkanskih naroda, izgrađujući zato političko-propagandnu tezu o »nesposobnosti« tih naroda za nacionalnu i državnu organizaciju, što je naročito došlo do izražaja u odnosu na albanski narod.
4. Uključujući u sebi elemente Istočnog i Jadranskog pitanja, albansko je pitanje poslije Berlinskog kongresa postalo jedno od ključnih pitanja balkanske politike.

LITERATURA

1. Ligor Mile, Kryengritja popullore ne fillim të Rilindje sonë 1830—1870, Tiranë, 1962.
2. Sami Frashëri, Shqipëria çka qenë çështë e çdo të bëhet, Tiranë, 1962.
3. Historia e popullit Shqiptar, Rilindja, Prishtinë, 1979.
4. Gjergj Fishta, Lahuta e Malcis, Rromë, 1951.
5. Aleks Buda, Shqipëria në kohën e krizës lindore? Tiranë, 1978.

6. Jovan Hadživasiljević, Arbanaška liga i arnautska kongra, Beograd, 1905.
 7. Irena Senkjevič, Albanija v period vostočovo krizissa, Moskva, 1965.
 8. Irena Senkjevič, Istorija Albaniji, Moskva, 1965.
 9. Bernard Stulli, Albansko pitanje 1875—81, Zagreb 1959, Rad JAZU.
 10. Historia e Shqipnisë, Tiranë, 1955.
 11. V. P. Potemkin, Istorija diplomatije, II Beograd, 1949.
 12. D. Guć, Diplomatska istorija moderne Evrope, 1878—1912, Beograd, 1933.
 13. Vasilije Popović, Istočno pitanje, Beograd, 1946.
 14. Emin Pllana, Kosova dhe Reformat në Turqi, Prishtinë, 1978.
 15. V. Čubrilović, Bosanski ustanak, Sarajevo, 1952.
 16. Aleksandar Stanojević, O političkim reformama u staroj Srbiji i Maćeodniji, Beograd, 1930.
 17. Vladimir Stojanović, Kosova dhe Metohia nën sundimin Turk, Prishtinë, 1956.
 18. Grgur Jakšić, BIH na Berlinskom kongresu, Beograd, 1955.
 19. P. Chiara, Lépiro gli Albanesi e la Lega, Palermo, 1880.
 20. Marko Miljanov, Život i običaji Arbanasa, Beograd, 1947.
 21. Jovan Hadživasiljević, Arnautski pokreti za vrijeme srpsko-turskih ratova 1876—1878., Beograd, 1922.
 22. Skendi Stavro, Beginnings of Albanien nationalist and autonomons trends — the albanien League, 1875—1881. The American slavic and east European Review, 1953.
 23. The albanien League of Prisrend in the English documents, Prishtinë, 1978.
 24. Lidhja e Prizrenit në dokumentet Osmane, Prishtinë, 1978.
 25. Mehdi Frashëri, Lidhja e Prizrenit, Tiranë, 1937.
 26. Dimitrije Tucović, Srbija i Arbanija, Beograd, 1947.
 27. Ali Hadri, Prilog rasvetljavanja Prizrenske lige 1878—1881., Priština, 1967.
 28. Vasilije Popović, Istočno pitanje, Beograd, 1946.
 29. Novak Ražnatović, Plavsko-Gusinjska afera 1879. i Marko Miljanov, Istorijski zapisi, Titograd, 1982.
 30. Novak Ražnatović, Crna Gora i Berlinski kongres, Titograd, 1982.
 31. Jovan Tomić Austro-Bugarska i Arbanaško pitanje, Beograd, 1905.
 32. Jovan Tomić, O Arnautima u staroj Srbiji i Sandžaku, Beograd, 1913.
 33. Jovan Tomić, Stara Srbija i Arbanasi, Beograd, 1904.
 35. Jovan Ristić, Diplomatska istorija Srbije 1875—1878.
 36. Gligor Stanojević, Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore do kraja 19. vijeka, Beograd, 1961.
 37. J. Ancel, Manuel historique de la question d' Orient, 1792—1925, Paris, 1926.
 38. Petar Kostić, Prosvetno-kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i nje-govoj okolini . . ., Skopje, 1933.
 39. Istorija Srpskog naroda od Berlinskog kongresa do 1918, Zbornik, Beograd, 1983.
 40. Skendo Lumo, Lidhja e Prizrenit, Shkodër, 1922
 41. M. Frashëri, Liga e Prizrenit dhe efektet e sajë diplomatike, Tiranë, 1927.
 42. Mirko Mišuković, U predvečerju balkanskog rata, Crna Gora i Albanska buna, Beograd, 1933.
 43. Stranjaković Dragoslav, Albanija i Srbija u 19. vijeku, Beograd 1923.
 44. B. Xhafer, Lidhja e Prizrenit dhe veprimet e sajë 1878—1881. Tiranë, 1939.
 45. A. Simonard, Essai sur limpedence Albanese, Paris, 1942.
 46. K. Frashëri, Lidhja e Prizrenit, Tiranë, 1956.
- Stampa i periodika:
50. Gjurmime Albanologjike (Seria e shkencave historike), Prisht.;
 51. Studime historike, Tiranë, 1947—1983.;
 52. Glas Crnogorca, Cetinje;
 53. Crnogorac, Cetinje;
 54. Bosansko-hercegovačke novine, Sarajevo;
 55. Slovenec, Ljubljana;
 56. Slovenski narod, Ljubljana;
 57. San Peterburške vedemosti, Moskva;
 58. Obzor, Zagreb;
 59. Narodni list, Zadar;
 60. Branislav, Osjek.

Rudi Jakhel

Nekaj tez ob kontroverzi Habermas-Luhmann*

Zapisi k razpravi o sistemskem pristopu v družbenem planiranju — II

1. Družba kot preplet sistema in življenjskega sveta

Po Luhmannu je specifičnost socialnih sistemov in družbenega sistema v celoti ta, da se od svojega okolja razmejuje na osnovi *smisla*,¹ da so smiselni sistemi, sistemi torej, ki imajo določen smoter, namen, cilj. Potemtakem gre tu za organizacije oz. institucije, za sistem organizacij oz. institucij.

Za družbeni sistem in njegove podsisteme je okolje predvsem *narava*. Osnovni smisel sistema je družbena potreba po prilajšanju narave, po materialni reprodukciji družbe, temelji pa na zgodovinsko zrasli družbeni in tehnični delitvi *dela*. Narava predstavlja predvsem *zunanje okolje* sistema. Drugo okolje sistema je sama *družba*, s katero se sistem po razsežnosti in obsegu, prekriva. Natančneje, okolje je tisti del družbe — kompleks individuov in njihovih medsebojnih odnosov — ki jih sistem skozi redukcijo in selekcijo pušča kot kontingenčne (kot nekaj, kar je, po Luhmannu, možno, a ni zajeto v sistem, prepušča jim torej samosvojo egzistenco izven sistema hkrati pa znotraj njega. To je tisto, kar označuje Habermas kot *življenjski svet* oz. *svet življenja* (*Lebenswelt*),² Lefebvre pa kot *vsakodnevno*

* Te teze predstavljajo le osnovno avtorjevo orientacijo v sicer zelo razvejani in pojmovno razgibani debati Habermas-Luhmann in naj bi služile kot izhodišče za nadaljno diferenciacijo.

¹ Nikolas Luhmann, *Sinn als Grundbegriff der Soziologie*, v: J. Habermas/N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie — Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt 1971, pp. 24—100.

² J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt 1973.

življenje, vsakdan,^{2a} ki ostaja zunaj sistema, je torej njegovo okolje, hkrati pa prepleta sistem, predstavlja njegovo notranjost, torej njegovo *notranje okolje*. Sistem integrira le tisti del individua, ki opravlja neko funkcijo za sistem: funkcijo namensko-racionalnega delovanja, in le tiste odnose z drugimi funkcionaliziranimi individui v sistem, prepušča jim torej samosvojo egzistenco izven sistema, hkrati pa komunikativnega delovanja, ki omogoča njegovo namensko-racionalno delovanje. Ker pa je funkcionalno delovanje individua neločljivo povezano z njegovo osebnostjo, ugotavlja Habermas paradoksa, da je notranja narava individua hkrati element sistema in njegovo okolje.³ Tako gledano je tudi narava *notranje okolje* sistema. Od položaja individua v sistemu, to je od vloge, ki mu jo določa sistem v procesu prilagajanja narave in obvladovanja družbe, je odvisno, kako bo doživljal samega sebe in svoj svet življenja, pa tudi obratno, od njegove notranje narave in dožemanja življenja je odvisno, kakšne zahteve bo postavljal sistemu. Družba torej ni razdeljena samo na svet dela in svet interakcij, kot to prvotno formulira Habermas,⁴ temveč tudi na *sistem* in na *svet življenja*, na svet namenske, *tehnične* racionalnosti, s katero družba upravlja svojo materialno egzistenco, na svet organiziranega dela, proizvodnje in upravljanja, in na svet življenja, na svet človekovih kulturnih potreb, na svet obnašanja, čustvovanja, doživljanja in izživljanja, na iracionalen svet gledano z vidika sistema, v resnici pa na svet *praktične* racionalnosti. Ta dva sveta se medsebojno prepletata in ustvarjata, z ozirom na svojo notranjo diferenciranost zelo pestro podobo kot npr. ugotavlja Lefebvre:

»Moderno društvo izgleda nam sestavljeno od velikog broja grupa, pojedinaca, agensa i delimičnih sistema (podcelina odnosno podsistema). Ako postoje stanovanje, odeća i opažanja polja (pejsaži, muzika, itd.), postoje, takođe, pravni ,sistem', fiskalni ,sistem', školski ,sistem', izborni ,sistem', saobraćajni ,sistem', itd. . . . Društvena stvarnost se na neki način pojavljuje kao skup ,podsistema', odvojenih praznina ili ,belinama'.⁵

^{2a} H. Lefebvre, *Antisistem, Prilog kritici tehnokratizma*, Radnička štampa Beograd 1973.

³ Habermas, 1973, p. 26. — Luhmann opaža, da njegova teorija obravnava človeka kot »problematično okolje« in kot del sistema. N. Luhmann *Komplexität und Demokratie*, Politische Vierteljahreszeitschrift, 2—3/1969, p. 316.

⁴ J. Habermas, *Technik und Wissenschaft als Ideologie* Frankfurt, 1968. Habermas v Legitimationsprobleme znatno odstopa od te svoje prvotne teze, tako ugotavlja: »Družbeni sistemi se spopadajo z zunanjo naravo preko instrumentalnega delovanja (po tehničnih pravilih), z notranjo naravo pa preko komunikativnega delovanja (preko veljavnih norm).« (op. cit., 1973, p. 21). Vendar tudi tu izključuje iz dela interakcijo, oziroma iz interakcije delo. Delo in interakcija se lahko odvijata v smislih različnih racionalnosti, po »tehnični« ali po »praktični«, torej sta prisotna v obeh svetovih, sistemu in življenju. Če temu ne bi bilo tako, sploh ne bi bilo emancipatorske alternative kapitalizma.

⁵ Lefebvre, op. cit. p. 117—8. Pri tem prav gotovo velja opozoriti na pojem notranje diferenciacije, saj pri tem mislim na to, da imajo različni podsistemi in podpodsistemi različno kompliciranost (število elementov) in različno kompleksnost (število odnosov med elementi) in s tem tudi različno kontingenčnost (možnosti selekcije) torej različno velike in različno »prazne« svobodne prostore.

Ta podoba družbe je toliko pestrejša, kolikor ima več podsistemov in podpodsistemov in kolikor bolj različno so si med seboj povezani in različni po svoji notranji strukturi: po kompliciranosti (število elementov) in kompleksnosti (število odnosov med elementi) in tudi po kontingenčnosti, tj. po Lefebvrovih »prazninah«. Te praznine so lahko različno razsežne, različno med seboj povezane in različno intenzivno izpolnjene z različno vsebino. Ta različnost je odvisna od tega, koliko je v notranjosti individuov in v njihovi intersubjektivnosti prisoten vpliv sistema v posameznih sferah vsakdanjega življenja, (npr. različnost individualnosti, ki je mogoča v vojski, nasproti individualnosti, ki jo omogoča umetnost itd.). Različna notranja okolja različno vplivajo na svoje sisteme — in obratno.

Sistem in svet življenja torej nikakor nista dve med seboj jasno razmejni sferi, kajti tudi *smisel* sistema, ki naj služi kot razmejitev, je zelo diferenciran z ozirom na različne »podsmisle« (z nadaljnjo hierarhično in vodoravno diferenciacijo). Obenem pa ima tudi vsakdanje življenje svoj glavi smisel in različne smisle glede na različne aktivnosti. Gre torej za tisto, kar imenuje Luhmann *kompleksnost* sveta, v katero spada tudi kompleksnost samega sistema. S stališča te prepletenosti sistema in sveta življenja je treba vrednotiti tudi današnje tendence razvoja družbe.

2. Sistemiziranje družbe in podružbljanje sistema

Razvoj družbe tendira zgodovinsko v smeri izenačevanja sistema in družbe. Pri tem sta opazni dve alternativni: sistemiziranje družbe in podružbljanje sistema.

Sistemiziranje družbe se odraža v razvojni težnji kapitalističnega sistema, da bi se, ob manjšanju števila neposrednih nosilcev sistema, tj. razreda kapitalistov, obenem notranje razširil oz. detaljneje strukturiral, da bi torej zajel čim več kontingenčnega, še svobodnega življenjskega prostora. Pri tem mu je ideologija (Habermasu sicer sveta komunikacija, vendar v tem primeru funkcionalizirana komunikacija, sistem funkcionalnih idej, ki zanikajo vsakodnevne izkušnje življenjske prakse o nasprotju med sistemom in življenjem) glavno sredstvo manipulacije:

»Prividni ciljevi (kultura, sreća ili blagostanje) predstavljaju sredstva, dok su prividna sredstva (potrošnja, proizvodnja radi profita, organizacija) pravi ciljevi. Ova organizacija, prema tome nema nikakav drugi cilj, nikakav drugi smisao (podčrtal R. J.) osim da na svom nivou (podčrtal H. L.) održi svakodnevnicu. I to istovremeno prema merilima potčinjavanja i korisnosti. Programirana potrošnja, publicitet, komercializacija odmora i slobodnog života, prinude, koje pritiskuju 'privatan život', sredstva masovnog informisanja seku na komade svakidašnjicu i tako je sređuju da ostane u siromaštvu, u ropskoj zavisnosti koja odgovara političkoj i ekonomskoj vlasti.«⁶

⁶ Ibidem, p. 155.

Najdetaljneje funkcionalno strukturirani del ideologije, ki tudi samo manipulacijo »sistemsko racionalizira«, je sistemsko-teoretična teorija planiranja, ki po Habermasu ustreza tipu komprehenzivnega, centralističnega planiranja.⁷ Njena funkcija je, da vzdržuje družbeni konsens, potreben za ohranitev sistema in za sistemsko-racionalno »krmiljenje« toka zgodovine v smeri tehnokratskega ideala; popolna sistematizacija družbe, ki jo upravljajo stroji, s tem pa ukinjanje sfere človekovega vsakodnevnega življenja in s tem človeka samega.⁸

Alternativa temu sistemiziranju je podružbljanje sistema. Pri tem je revolucionarni akt, ko se ukine privatna lastnina na proizvodnih sredstvih, šele predpogoj za podružbljanje sistema nasploh. Na tej stopnji (stopnji!) podružbljanja sistema je še vedno možno tendencialno ukinjanje človeka kot individua (kot je dokazal stalinizem). Gre za *podružbljanje* sistema v smislu osvajanja vseh podsistemov s strani večine in za hkratno *odpravljanje* sistema, za njegovo tendencialno ukinjanje. Če je šlo pri sistemiziranju družbe za zgoščevanje in prekrivanje sistemskih struktur in za ukinjanje okolja, tu gre za povečanje prostih prostorov in za redčenje sistema, za razširjanje notranjega okolja sistema, za njegovo ukinjanje kot okolja, za izenačevanje družbe s svetom življenja, za počlovečenje družbe, v skrajni konsekvenci za počlovečenje človeka.

Ti dve alternativni, ki ju v svojih konsekvencah vsebujeta *teorija socialnih sistemov* Niklasa Luhmanna in *teorija komunikativne kompetence* Jürgena Habermasa⁹ sta predmet diskusije o tehnokratizaciji oz. podružbljanju družbenega planiranja v ZR Nemčiji. V svoji razširjenosti in intenzivnosti kaže ta diskusija, da ne gre samo za neko teoretiziranje, za nek akademski problem, temveč za *dejanski* problem poznokapitalističnega sistema, in sicer ne samo za problem legitimnosti, temveč za eksistencialni problem, kot je razvidno že iz Habermasove razlage.¹⁰ Če naj bo planiranje, kot je definiral Luhmann, »odločanje o premisah odločanja o odločanju«,¹¹ po tem gre v diskusiji o dveh možnih alternativnih konceptih za problem, kako naj se v bodoče odloča o družbenih problemih. V tej diskusiji se torej tematizira racionalnost, smiselnost in zgodovinska upravičenost obstoja kapitalističnega sistema nasploh (čeprav se večina udeležencev zadržuje v svojih izvajanjih več ali manj zgolj na teoretično-metodološki ravni). To je vidno, seveda, samo zagovornikom kon-

⁷ Habermas, 1973, p. 183.

⁸ Habermas ugotavlja, ko kritizira Luhmanna, da je ta diferencirano oblikoval prav tak koncept družbe, kot ga je on napovedal že leta 1963, ko je imel v mislih porajajočo se socialno kibernetiko. J. Habermas, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? Eine Auseinandersetzung mit Niklas Luhmann*, v Habermas/Luhmann, op. cit. p. 145. — O razliki med tehnokratizmom »državno-kapitalističnih« in »državno-socialističnih« sistemov tu ne bomo razpravljali, ker vidimo alternativo drugje.

⁹ Cf. Habermas/Luhmann, op. cit.

¹⁰ Habermas, 1973, op. cit.

¹¹ Niklas Luhmann, *Politische Planung*, »Jahrbuch für Sozialwissenschaften«, 3/17, 1966, p. 272.

cepta podružbljanja oz. demokracije. Kapitalistični sistem se, namreč, spretno skriva za pojmom tehnične racionalnosti, oz. racionalnosti nasploh kot neke občeveljavne formalne racionalnosti, kot se to nazorno vidi pri Luhmannu, ki pa je v bistvu racionalnost kalkula-cije in poslovnega profita, kot je to dokazal Herbert Marcuse v svoji kritiki Maxa Webra.¹² Z vidika te racionalnosti je podružbljanje sistema odločanja samo strošek (poleg izgube moči za nosilce sistema) in kot tak iracionalen, razen seveda v primeru, ko naleti sistem na imanentne meje racionalnosti svojega sistema upravljanja. Kaže, da je ta trenutek aktualen. Z vidika tega trenutka je mogoče kritizirati Habermasov prispevek v tej diskusiji.

3. Konservativnost in progresivnost J. Habermasa

Habermasova kritika Luhmannovega koncepta je, glede na dani trenutek, konservativna in progresivna hkrati.

Habermas je konservativen kolikor *idealizira* (izhaja iz idealnega diskurza) in s teoretičnih pozicij ne najde poti do prakse. Svojo sfero življenjskega sveta postavlja *pred* sistem,¹³ ne govori pa o podrejanju sistema s strani življenjske sfere. Sredstvo njegove *praktične racionalnosti* je komunikacija, diskurzivno oblikovanje volje, na kraju, komunikativno planiranje.¹⁴ Planiranje česa? Planiranje *sistema!*? Ne predvideva ukinitvev sistema ali njegovo preobrazbo, ne predvideva razširitev sveta življenja na račun sistema, temveč obratno — z utemeljevanjem komunikativnega planiranja, do kate-rega je prišel iz svoje *idealne* *govorne situacije*, samo utemeljuje že uvedeno oz. izborjeno prakso demokratičnega odločanja v planiranju s pomočjo participacije v tim. državljskih iniciativah. Habermas *racionalizira* iluzijo, da je v okviru konkretnega kapitalističnega sistema možno, s pomočjo *razuma* (sistema) razširiti področje praktične življenjske racionalnosti. Iz prakse pa so znani za udeležence nega-tivni učinki participacije v planiranju, posebej v brezštevilnih pri-merih sanacije mestnih območij in revitalizacije mestnih jeder. Držav-ljske iniciative služijo sistemu kot signalni sistem in korektor, da ne bi presegle tolerančnih mej *sistemske integracije* (Habermasov izraz).

Če Habermas dokazuje *relevantnost irelevantnosti* Luhmannovega koncepta,¹⁵ bi moral ne samo pokazati na subjekt in prakso, na katero se nanaša ta relevantnost irelevantnosti, kar je Habermas po našem mnenju storil premalo eksplicitno,¹⁶ temveč tudi pokazati

¹² H. Marcuse, *Kultur und Gesellschaft — II*, Suhrkamp Frankfurt 1968, poglavje: Industrialisierung und Kapitalismus um Werk Max Webers, pp. 107—129.

¹³ Habermas, 1973, p. 26.

¹⁴ Ibidem, p. 191.

¹⁵ Tako W. D. Narr/D. H. Runze, *Zur Kritik der politischen Soziologie*, v F. Maciejewski (ed.), *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie?* Supp. 2, Frankfurt 1974.

¹⁶ Habermas, 1973, op. cit.

subjekt in prakso, za katerega je ta teorija irelevantna. Habermas očitno nima za seboj revolucionarne družbene sile in se tudi ne sklicuje nanjo. Tako samo teoretizira, zoperstavlja svet življenja sistemu, kar pa po Lefebvru ni dovolj:

»Nije dovoljno suprostaviti antisistem sistemu. ... zaključak teorijske kritike mora biti poziv na odpor. Medutim, odpor se ne može zadovoljiti teorijskim stavom.«¹⁷

Habermasova kritika je kot taka le radikalno kritična *sistemsko racionalna* teorija. Dokazuje neuniverzalnost univerzalnega funkcionalizma s tem, ko ga prikaže sicer kot rezultat sistema, a idealističnega v svoji univerzalnosti in obenem zelo pragmatističnega v sovji funkcionalnosti.¹⁸ Obenem postavi Habermas svojo pragmatiko kot univerzalno, ki je, kot smo videli zgoraj, idealistična in kot taka za sistem *funkcionalna*. Njen implicitni cilj je učinkovitejša racionalizacija sistema, kar je najbolj razvidno skozi skrb, ali bodo učinki racionalizacije sistema skozi *podružbljanje političnih procesov* dovolj opravičljivi glede na stroške, ki jih bodo povzročili.¹⁹

Obenem pa je Habermasova kritika sistemske racionalnosti à la Luhmann kot kritika zahodnonemške tudi progresivna — kolikor je *relevantna* za neko možno drugačno prakso. Obstoj družbenega planiranja in še posebej diskusije o dveh možnih kontradiktornih alternativah racionalizacije odločanja kažejo na limit adaptibilnosti sistema pri razvoju celotne družbe. Glede na tak trenutek lahko Habermasovo stališče razumemo kot progresivno liberalistično in reformatorsko stališče, ki računa z možno postopno, neopazno ali vsaj nezavedno transformacijo sistema, kot je to Habermas teoretsko opredelil:

»Socialni sistemi ... lahko ohranijo svoj obstoj v nadkompleksnem okolju tako, da spremenijo sistemske elemente ali ciljne vrednosti ali pa oboje, da bi se tako obdržali na nekem novem nivoju krmljenja (upravljanja). Če pa se obdržijo tako, da spremenijo oboje, potem postane njihova identičnost nejasna. Ena in ista sprememba sistema je lahko potem pojmovana prav tako kot učni proces in prilagoditev kakor tudi kot razpadanje in propad sistema; ne da se točno določiti, ali se je oblikoval nov sistem, ali pa se je samo regeneriral stari.«²⁰

S tega teoretskega stališča se da pozitivno ovrednotiti strateška pomembnost diskusije in prispevek Habermasa in njegovih somišljenikov o alternativni obliki racionalizacije sistema skozi neposredno demokratično odločanje v družbenem planiranju. S tem se namreč legalno in nevsiljivo postavlja možnost, če ne celo znanstveno dokazljiva nujnost, transformacije kapitalističnega sistema, kar vsebuje tudi možnost njegovega postopnega ukinjanja. Na ta način

¹⁷ Lefebvre, op. cit., p. 163.

¹⁸ Habermas, 1973, op. cit., p. 189, p. 192.

¹⁹ Ibidem., p. 189.

²⁰ Habermas, 1973, op. cit., p. 12.

najbolj eksplozivna politična tema vstopa v — sicer na krog planerjev, politikov in administratorjev ter teoretikov planiranja omejeno — javnost predvsem v državni upravi in vrhovnih političnih partij in to v obliki *sistemske-konformne, politično-nevtralne metodološke diskusije o racionalizaciji sistema*.

Vendar bi bilo treba v tem kontekstu za boljše razumevanje jasneje prikazati, za kakšno demokratičnost lahko sicer vse gre. Da tu ne gre za vprašanje: »Sistem — da ali ne?« oziroma: »Demokracija — da ali ne?« je jasno. Gre za nujnost opredelitve demokratičnosti kot *razširjanja* svobodnega prostora znotraj sistema, torej za podružbljanje sistema, in ne za obratno, da se skozi demokratičnost odločanja racionalizira manipuliranje sistema. To je seveda odvisno od tega, koliki in kateri del prebivalstva je zajet v postopek odločanja in na kateri ravni pristojnosti, ter kako je organizirano posredno odločanje. S tega vidika gledana postane Habermasovo razmišljanje in njegova kritika zanimiva za sistem samoupravnega odločanja in za sistem družbenega planiranja v Jugoslaviji.

4. Dvojnost sistema samoupravnega odločanja

Za jugoslovanski sistem samoupravljanja je bistvena značilnost obstoj dveh sfer: sfera normativnega sistema in sfera dejanskega sistema odločanja. Normativni sistem samoupravljanja predstavlja do sedaj najradikalnejše podružbljanje sistema, do katerega je prišlo in to ne *proti* sistemu, temveč *preko* sistema. Sam državni sistem bdi nad integracijo samoupravnega sistema, ki prvega potencialno ukinja, s tem pa tudi samega sebe kot *sistem*.

V taki situaciji je individuum — vsakokrat, konkreten — v samoupravljanju pri odločanju podvržen dvema mnogokrat nasprotnima racionalnostima: racionalnosti normativnega sistema, ki deklarira svoj končni smisel kot emancipacijo človeka, in med racionalnostjo sfere dela, tj. proizvodnega sistema, ki je v skrajni konsekvenci podvržena zakonitostima svetovnega trga. Ta dvojnost spominja na Habermasovo podvajanje na sfero dela in sfero interakcije, oziroma na komunikativno delovanje in na namensko — racionalno delovanje. Vsekakor pa je tu poleg te podvojene sistemske racionalnosti še sfera racionalnosti življenjskega vsakdana, pri čemer je prehod iz ene sfere v drugo verjetno mnogo bolj prepleten kot je to primer v kapitalizmu.

Idealnost oziroma idealističnost normativne sfere, in s tem njena relativna ločenost od dejavnosti katero poskuša normativno transcendirati in si jo prilagoditi, povzroča, da je smisel celotnega sistema podvojen in sam v sebi nasproten.

V normativnem sistemu se implicira totalna enakost in enotnost vseh udeležencev v procesu odločanja — ločili naj bi jih le interesi, izvirajoči iz različnih položajev v procesu proizvodnje, in različne življenjske potrebe. Implicira se torej enakost v izobrazbi in kul-

turni stopnji ter načinu izražanja itd., v resnici pa ravno ta položaj posameznika v delovnem procesu ter, preprosto — biološke specifičnosti pogojujejo neenakost. Enakost teže glasov in pravice odločanja se pod dejanskimi pogoji priprave odločanja, tj. razprave, medsebojnega prepričevanja, relativira.

Posebnost samoupravnega sistema je, da je zelo razvejan, v Luhmanovem jeziku zelo kompleksen.^{20a} Zato je velika možnost, da se pojmovno izražene potrebe samoupravljalcev skozi kompleksno komunikacijsko mrežo kanalov izkrivijo oziroma modificirajo, da se zgubi povezava z dejanskimi potrebami. V takem kompleksnem sistemu odločanja, kjer se zlahka zgubi pregled nad prioriteto in značajem problemov ter njihovimi medsebojnimi odvisnostmi, je zato nujno sodelovanje znanosti, ki naj bi doprinesle k redukciji kompleksnosti.

Situacija protislovnosti, kompleksnosti in nepreglednosti prinaša *samoniklo* obliko *racionalizacije* odločanja v funkciji posameznih interesnih koalicij. Možnosti manipulacije so z ozirom na njegov karakter tako rekoč vgrajene v sistem samoupravljanja. Zaradi zagotavljanja sistemske integritete procesa odločanja ter zaradi ohranitve njegove identitete (proti manipulacijam neformalnih koalicij interesov) kot tudi za zagotavljanje rešitev v smislu sistemske racionalnosti in nadaljnjega razvoja, je partija kot družbena sila, katere cilj je dolgoročna emancipacija človeka in vzpostavitev njej ustrezne družbe, tako rekoč prisiljena (sicer nastopijo druge vrste nelegalnih manipulacij), da nastopi znotraj sistema samoupravljanja kot sicer enakopraven, a organiziran samoupravni element. Čim pa ji znotraj samoupravnega sistema ne uspe legalna »manipulacija«, v smislu razvoja samoupravljanja, nastopi kot enopartijski sistem s sredstvi državne prisile, kot je to predstavil Kardelj.²¹

5. Protislovje sistema družbenega planiranja

Sistem družbenega planiranja v samoupravljanju predstavlja *sistemsko* racionalizacijo postopka odločanja in samoupravljanja nasploh, predstavlja torej *sistemizacijo sistema* samoupravljanja (torej sistema, ki se podružblja) kot njegov podsistem, ki naj posreduje med normativo in dejansko sfero, med *teorijo in prakso*. Kot tak vsebuje v sebi nasprotje obeh sfer, hkrati pa to nasprotje *racionalizira*: pojavlja se kot sredstvo za njeno *odpravljanje* in hkrati kot *nova* sistemska racionalnost samoupravljanja.

^{20a} Naj opozorim, da se v diskusiji o družbenem planiranju v ZRN pojavlja pojem kompleksnosti kot sinonim za pojem demokracija.

²¹ E. Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, Beograd, 1977.

Karakter sistema družbenega planiranja je torej dvojen. Tako je za Kardelja planiranje v pogojih socialističnega samoupravljanja veliko več kot samo plan dela in razvoja.

»Naime, plan je pre svega instrument stalnog reprodukovanja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, reprodukovanja samoupravljanja na sve višem nivou socijalistič kog razvitka na bazi društveno-svojinjskih odnosa.«²²

Tako gledano je družbeno planiranje sredstvo zavestne transformacije, v skrajnem primeru tudi revolucioniranja družbenega sistema, podružbljanja sistema. Predstavlja dolgoročno strateško sredstvo emancipacije družbe.

Praksa planiranja pa potrjuje veljavo drugačnega stališča, da je namreč planiranje le »ena sestavina odnosov v družbeni reprodukciji v okviru tržnega gospodarjenja«.²³ Družbeno planiranje je po temtatem tudi čisto operacionalno sredstvo za ohranjanje sistema takega kot je in njegovega prilagajanja samonikli »evoluciji« blagovne proizvodnje. V prvem primeru bi lahko razpravljali s Habermasom o komunikativnem, v drugem pa o akcijskem, funkcionalnem, kvečjemu pa še o sistemsko-teoretskem planiranju.

Sistem družbenega planiranja pa ni ali eno ali drugo temveč oboje hkrati, temelji na obeh racionalnostih in jima ustreza v svojih posameznih delih: v posameznih podsistemih prevladuje ena racionalnost bolj kot druga oziroma obratno.

Če sprejmemo razlago, da je planiranje razdeljeno na pripravljajanje odločanja in na samo odločanje, kot se je pri nas že utrdilo prepričanje, potem je naloga znanstvenega oziroma strokovnega dela v planiranju, da pripravi odločanje skozi znanstveno spoznavanje in predvidevanje, da torej na nek družbeno sprejemljiv način reši problem racionalnosti.

Glede na vseobvladujoče nasprotje med praktično in funkcionalno racionalnostjo, je naš problem identičen z nasprotjem, okoli katerega se vrti kontroverza med kritično in sistemsko teorijo družbe, med teorijo družbe in socialno tehnologijo Habermasa in Luhmanna. Pravzaprav, ker imamo opravka s principialno in operativno spoznavnostjo sveta, s mo aktualizirali celo pozitivistični spor med dialektiki in scientisti. Habermas namreč ugotavlja, da gre pri tem za osnovno nasprotje med totalnostjo in sistemom.²⁴ Adorno in Habermas se v tem sporu odločno obračata proti scientistični, tj. pozitivistični interpretaciji objektivnega, formalnologičnega skladnega, na dejstvih temelječega spoznanja in ji zoperstavljata dialektiko, ki izhaja iz totalnosti, odražajoči se v vsaki stvari. Osnovno razliko je definiral Adorno:

»Razlika med dialektičnim gledanjem o totalnosti in med pozitivističnim se osredotoči v tem, da je dialektični pojem totalnosti ob-

²² E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja*, Beograd, 1976, p. 19.

²³ Mnenja in stališča republiškega sveta za vprašanja družbene ureditve SR Slovenije, Ljubljana, februar 1978, *Mnenja in stališča k predlogu za izdajo zakona o sistemu družbenega planiranja*, p. 10.

²⁴ J. Habermas, *Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik*, v Th. Adorno et al., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Darmstadt 1969, p. 156.

jektiven', da namreč teži k razumevanju katerekoli socialne posamične ugotovitve, medtem ko težijo pozitivistične sistemske teorije k temu, da skozi izbor kar se da splošnih kategorij spojijo ugotovitve ne upoštevajoč njihovih nasprotij, v nek logični kontinuum, ne da bi spoznale najvišje pojmovne strukture kot pogoje za vsebine, ki so tem pojmom podrejene.«²⁵

Za pozitivizem (družbenega) planiranja — kot kaže praksa, je tu značilno zanikanje teoretske samorefleksivnosti in kritičnosti ter zaverovanost v objektivnost dejstev, ki ponekod že prehaja v evforijo podatkov — je ta diskusija zelo merodajna. Poglejmo torej nekaj argumentov.

V tem, ko hoče dialektika kritično preveriti vsak pojav z ozirom na njegova notranja protislovja in bistvo, na možnost preseganja danega iz napetosti med obstoječim in možnim,²⁶ pa postavlja scientizem dialektiko v mitologijo²⁷ in samega sebe proglašja za resnično znanost, scientizem. Sledeč Durkheimovemu mnenju, da je treba na družbene odnose gledati kot na stvari, se obnaša do družbe kot do »statističnega univerzuma«.²⁸ Svet je zanj seštevek dejstev — in mu zato v skrajni meri ostaja nespoznaven, saj je naštevanje dejstev neizčrpno.²⁹ Kljub tej svoji objektivnosti, tj. predmetnosti, oziroma prav zaradi nje, scientistične metode niso v stanju prikazati opredmetenosti družbenih odnosov, predvsem ne prisili ekonomskih objektivnosti.³⁰ Pozitivizem ne priznava nasprotij znotraj dejstev; v imenu metodološke enotnosti znanosti spravlja različne stvari s pomočjo poljubno izbrane pojmovne aparature pod isti raster,³¹ s tem harmonizira resničnost in jo apoloizira.

Vendar je nekaj razlogov, po katerih je mogoče soditi, da je pozitivna metoda v družbenem planiranju lè ustrezna. Najprej je ta metoda na široko razmahnjena v planerskem, posebej pa še v prostorsko planerskem delu, kjer je predmet dela predvsem fizična pojavna struktura sveta. O kakem naglem spreminjanju metode dela tu ne more biti govora. Drugič je ta predmetna metoda razlage sveta pravilna toliko, kolikor še vedno prevladujejo opredmeteni družbeni odnosi. Dalje pa je tudi dialektična logika še premalo razvita (v nasprotju s formalno logiko, ki se uporablja v pozitivnih znanostih).³² Posebej pa so pozitivne metode ustrezne in pravilne kot sestavni del dialektične metode.

²⁵ Th. Adorno, *Einleitung*, v Adorno, op. cit., 21.

²⁶ Habermas, v Adorno, et al., op. cit., p. 165.

²⁷ H. Albert, *Der Mythos der totalen Vernunft*, v Adorno et al., op. cit.

²⁸ Th. Adorno, *Soziologie und empirische Forschung*, v Adorno et al., op. cit., p. 85.

²⁹ Glej tudi zelo razumljivo napisano razlago M. Pečuljić, *Sociologija između apologije i revolucije*, Beograd 1973, pp. 77 ff.

³⁰ Adorno, *Soziologie*, op. cit., p. 85.

³¹ Adorno, *Einleitung*, op. cit., 24 et passim.

³² Tu ne bomo razpravljali o tem, ali je kibernetika in kibernetična sistemska teorija zametek dialektike ali ne.

Kaj torej storiti v taki situaciji? Če naj bo sistem družbenega planiranja uspešen, si mora ustvariti sistem metod, ki ne bodo samo sistemsko-teoretske v ožjem smislu. Če naj sistem družbenega planiranja racionalizira obstoječo, protislovno prakso, ne more biti sam brez teh protislovij, saj ni izven družbenega sistema ampak je njegov (centralni) del. Habermas sam vidi v planiranju, v praktični težnji po spreminjanju obstoječega, kadar se predpostavlja, da obstoji zgodovinsko dana volja po spreminjanju te strukture, možnost za sočasno uporabo zgodovinske in sistemske metode.³³

Verjetno je nujno optimalno izkoristiti vrednost funkcionalističnih pozitivnih metod, s kritično distanco seveda, in z upoštevanjem Popperjeve »situacijske logike«,³⁴ kot tudi z dialektičnim preverjanjem ugotovitev preko samoupravnega diskurzivnega mehanizma za ugotavljanje konsensualne resnice. Na ta način je možno *koristno vključiti različne oblike socialnih tehnologij*. Verjetno pa je bistveni *virtu* sistema družbenega planiranja to, da *ni toga predpisana metodološka shema*, temveč se prilagaja konkretnim potrebam v praksi. Če to daje videz konglomerata, potem to še ne pomeni, da tak sistem ni racionalen oziroma da ne doprinaša k racionalizaciji samoupravnega družbenega sistema, za katerega je sicer protislovnost značilna. Nasilno nategovanje nasprotnih si ugotovitev pod neko arbitrarno enotno formalno strukturo bi služilo samo ideologiziranju samega sistema družbenega planiranja. Idealna enovitost teoretičnega modela, ki bi na ta način *zanikal* protislovnost prakse, bi to protislovnost samo prikril in na ta način *omogočal* njeno *nadaljnje* destruktivno delovanje. Ta nevarnost je posebej prisotna ob poskusih vpeljevanja *sistemskega pristopa* v družbenem planiranju.

Dialektičnost znanstvenega dela (teorije) v sistemu družbenega planiranja bi verjetno — na sedanji stopnji metodološke razvitosti — bila v tem, da zavestno računa z dialektičnostjo planiranja v kontekstu dialektične prakse.

³³ Habermas, v Adorno et al., op. cit., p. 166.

³⁴ K. R. Popper, *Die Logik der Sozialwissenschaften* v Adorno et al., op. cit., p. 120. Njegova vezanost znanosti na konkretno situacijo spominja na Habermasovo preverjanje znanstvenih ugotovitev skozi praktični konsens.

Gregor Adlešič

O dialektiki razsvetljenstva ali o razsvetljeni dialektiki gospodstva

Seveda si ob pričujočem kratkem zapisu ne delamo iluzij, da bomo razkrili poslednjo resnico o teoretično tako zahtevnem tekstu, kot je Adornova in Horkheimerjeva Dialektika razsvetljenstva, ki se lahko poleg vsega pohvali tudi z zapleteno notranjo strukturo. Omejili se bomo torej zgolj na prikaz izhodišnega motiva dela. Dotaknili pa se bomo tudi nekaterih njegovih teoretičnih predpostavk, kar pa še ne pomeni, da se bomo spustili v podrobno analizo samega teksta. Njegova kompleksnost in večplastnost zahtevata namreč kaj več, kot lahko ponudi kratek zapis. Pravi cilj Dialektike razsvetljenstva, v kateri se zaradi širine zastavljena analiza tradicionalnih disciplin — kot so filozofija ali natančneje rečeno, spoznavna teorija, psihologija, socialna psihologija, sociologija, etika in estetika pa tudi kritika politične ekonomije — med seboj prepletajo in dopolnjujejo, ni nič manj kot podrobna analiza duhovnih temeljev tiste grško-judovsko-krščanske tradicije, ki jo z eno besedo običajno imenujemo razsvetljenje. Širina zastavljene analize pa zahteva analizo razsvetljenstva od trenutka njegovega nastanka dalje, pri čemer pa je razsvetljenje razumljivo in analizirano tudi kot gibanje sodobnega duha.

Dialektika se torej začneja z analizo Odisejevega popotovanja, tj., sledi dialektiki mita in prosvetljenosti v Homerjevi Odiseji »kot enem od najzgodnejših spomenikov zahodne meščanske civilizacije«.¹ V nadaljevanju pa prehaja na analizo Kantove, Nietzschejeve in Sa-deove filozofije, mislecev, ki so v svojih delih nakazali skrivni credo prosvetljenega mišljenja. Ravno iz njihovih del je namreč moč razbrati imanentno povezanost med umom in gospodvom. Omenjeni

¹ isto, str. 12.

del Dialektike razsvetljenstva nam torej kaže, »... kako podrejanje vsega naravnega pod brezobzirni subjekt rezultira v gospostvu slepo naravnega, tj. narave. Ta tendenca izenačuje vsa nasprotja meščanskega mišljenja, posebno pa še nasprotje med moralno strogostjo in absolutno amoralnostjo.«² Omenjena težnja pride posebno očitno do izraza v filozofiji Friedricha Nietzscheja. Spomnimo se samo njegovega nadčloveka. Posameznik namreč, ki je rasel po merilih samoohranitve, kar mu v živalskem carstvu meščanske družbe, kjer imamo boj vseh proti vsem, ni bilo težko, pozna in priznava samo en zakon, to je zakon močnejšega, čigar najgloblja skrivnost se imenuje samoohranitev za vsako ceno. Popolna samostojnost in neodvisnost posameznika od vseh zunanjih sil, ki predstavlja najvišji cilj razsvetljenske morale, spomnimo se Kantovega kategoričnega imperativa, pa se v svetu zlega gospostva izkaže za popolni egoizem in to v neposredni obliki, kar ne pomeni nič drugega kot delovanje izključno iz lastnih sil in moči v izključno lastno korist. Pomeni torej hranjenje in ohranjanje samega sebe za vsako ceno.

V poglavju o Kulturni industriji, s katerim prehajamo na analizo sodobne množične kulture pa nam dialektika prikazuje razsvetljenstvo kot množično prevaro. Omenjeni del teksta nam »... kaže regresijo razsvetljenstva na primeru ideologije, ki ustrezno prihaja na dan na filmu in radiu.«³ Film, menita Adorno in Horkheimer, danes sam sebe sploh nima več za umetnost, ampak se ima za industrijo. Njegova moralna teleologija, katere edina naloga je prilagajanje množic na obstoječe za vsako ceno, zamenjuje umetniško sporočilo, torej resnico o svetu in človeku za družbeno zaželene vrednote, in v toliko lahko zatrdimo, da je postala sodobna množična kultura »moralni popravni dom za odrasle«.

V zaključnem delu pa se Dialektika razsvetljenstva v Elementih antisemitizma »... ukvarja z vračanjem razsvetljenske civilizacije v resnično barbarstvo. V racionalnosti je bila že od nekdaj vsebovana, in to praktična, in ne samo idealna tendenca po samouničenju — in to ne samo v fazi, v kateri odkrito nastopa. V tem smislu je zasnovana tudi filozofska prazgodovina antisemitizma. Njegov iracionalizem je izpeljan iz bistva vladajočega uma in sveta, ki ustreza njegovi sliki.«⁴

Naš kratki prikaz si bo dal opraviti predvsem s privim delom Dialektike razsvetljenstva, ki poskuša definirati in analizirati sam pojem prosvetljenega mišljenja. Omenjena razprava predstavlja namreč teoretski temelj ostalih razprav, pa pravzaprav tudi vseh poznejših Horkheimerjevih in predvsem Adornovih del. Opredelitev samega pojma razsvetljenstva, pa je seveda bistvena za razumevanje same Dialektike.

Če hočemo govoriti o temeljnih izhodiščnih teoretskih predpostavkah Dialektike razsvetljenstva, moramo govoriti o odnosu oziroma o zgo-

² isto.

³ isto.

⁴ isto.

dovinski združitvi historičnega materializma in Freudove psihoanalize. Prav ta združitev namreč določa samo temeljno teoretsko izhodišče pripadnikov kritične teorije družbe.⁶ Osnovno izhodišče Dialektike razsvetljenstva pa sega prek začetne, lahko bi celo rekli, klasične marksistične teoretske zastavitve. Prav pripadniki kritične teorije družbe so bili tisti, ki so prispevali »... prvi sistematični poskus marksistične teorije, ne le anatomije produkcijskega procesa (... kako ljudje obdelujejo naravo), temveč tudi druge plati, ... kako ljudje obdelujejo ljudi (Nemška ideologija), se pravi teorije tistih mehanizmov, ki slehernega posameznika šele pregnetejo v družbeno bitje.«⁶ Teoretski interes pripadnikov kritične teorije je tako iz kritike politične ekonomije premeščen na »teorijo subjektivnega faktorja«, tj. na teorijo duhovnih mehanizmov gospodstva nad individuumi, torej v skrajni konsekvenci na kritiko razsvetljenske ideologije ali natančneje razsvetljenstva kot ideologije. Njihove psihološke, sociološke in socialnopsihološke analize duhovnih temeljev evropske razsvetljenske civilizacije so tako torej usmerjene na tista področja družbene totalitete, ki že po tradiciji sodijo v nadgradnjem pomenu te besede, kajti kot sta zapisala Adorno in Horkheimer »... razsvetljenstvo izraža dejansko gibanje meščanske družbe iz vidika njegovih idej, utelešenih v osebah in institucijah; tako resnica ni samo umna zavest, ampak je prav tako njena oblika v dejanskosti.«⁷ Premestitev težišča analiz teoriji subjektivnega dejavnika pa pripadnike kritične teorije približuje psihoanalizi, kajti kar je H. Marcuse zapisal o izhodišču Freudove psihoanalize, velja tudi za same pripadnike kritične teorije: »... njegovi vpogledi v zgodovinski proces so izvedeni prek psihičnega aparata individuumov, ki so živa substanca zgodovine. Ta metoda pa zadeva ideologijo, ki ohranja obstoječe v tolikšni meri, v kolikršni dojema kulturne institucije v pojmih tega, kar so te napravile iz individuumov.«⁸ Adornove in Horkheimerjeve raziskave v Dialektiki razsvetljenstva so torej usmerjene v analizo duhovnih mehanizmov gospodstva nad individuumi, torej na analizo prav tistih mehanizmov, ki so odgovorni za popolno izgubo avtono-

⁶ Kot je splošno znano, so pripadniki frankfurtske šole ali kritične teorije družbe delovali na frankfurtskem inštitutu za socialne raziskave. V njem sta se izoblikovali dve skupini avtorjev. V prvo spadajo avtorji, ki so delovali na inštitutu le krajši čas in so zato ostali skoraj neznani, npr. Franz Neumann, Otto Kirchheimer in Arkadij R. L. Gurland. Drugo skupino pa tvorijo svetovno znana imena, kot so Frederick Pollock, ki mu je Dialektika razsvetljenstva tudi posvečena, Herbert Marcuse in seveda Theodor W. Adorno in Max Horkheimer. Dialektika razsvetljenstva, ki izide prvič leta 1947 pri založbi Querido v Amsterdamu, predstavlja prav gotovo teoretski višek prvega obdobja delovanja pripadnikov kritične teorije družbe in tudi mejnik. Cf. M. Dolar, *Struktura fašističnega gospodstva*, DDU Univerzum, Ljubljana, 1982, str. 45.

⁶ M. Dolar, *Struktura fašističnega gospodstva*, DDU Univerzum, Ljubljana, 1982, str. 43.

⁷ M. Horkheimer-T. Adorno, *Dialektika prosvetliljstva*, Sarajevo, 1974, str. 10.

⁸ H. Marcuse, *Triebstruktur und Gesellschaft* (ang.: *Eros and civilisation*), Suhrkamp, Frankfurt/m, 1965, str. 107.

mije individuuma oziroma za njen prehod v popolno podrejenost le-tega.

Kdor pa hoče govoriti o celotnem prvem obdobju delovanja pripadnikov kritične teorije in s tem tudi o Dialektiki razsvetljenstva, ki predstavlja teoretski višek omenjenih naporov, mora govoriti tudi o fašizmu. Prav izkustvo zmage fašizma je tisti teoretski impulz, ki nosi in žene naprej teorijo. To velja tako za celotno prvo obdobje delovanja kritične teorije kot tudi za samo Dialektiko razsvetljenstva ali pa še prav posebno zanjo, kajti njen teoretski napor lahko strnemo v naslednje vprašanje: »Katera je bila tista laž principa, ki je bila položena že v sam začetek razsvetljenske civilizacije, v razcep mythosa in logosa, da je ta civilizacija lahko po tisočletnem razvoju padla v novo barbarstvo in iz sebe proizvedla iracionalno gospostvo fašizma?«⁹ Prav analiza zgodovinskih korenov za nastanek fašizma predstavlja tisti pravi cilj obsežnih Adornovih in Horkheimerjevih analiz evropske duhovne zgodovine, ki si jih lahko preberemo v Dialektiki razsvetljenstva. Tako zastavljena analiza fašizma že kar sama vključuje nekatere odgovore. Pravi vzrok za nastanek fašizma moramo po tej teoriji iskati v samem razsvetljenstvu, v laži njegovega principa, ki razsvetljenstvo nosi v sebi že od svojega nastanka dalje. Dialektika razsvetljenstva nam torej razkriva osupljivo spoznanje o dialektiki razsvetljenstva. Razkriva nam dolgo prikrivano resnico, da je bilo razsvetljenstvo resda vedno napredno osvobajajoče mišljenje, ki je omogočalo individuumu osvoboditev izpod gospostva bogov in narave, ki je torej nemalo prispevalo k njegovi avtonomiji, da pa je bilo obenem vedno v svojem jedru zgolj najprimernejše sredstvo za obvladovanje narave in podjarmljanje ljudi. Da je znanje moč, je vedel že Francis Bacon. Prav to pa je ravno tista teoretična novost, ki nam jo prinaša Dialektika.

Dialektika razsvetljenstva nam torej razkriva, da nastanek fašizma ni nikak slučaj, ampak zakonitost, zgolj razvitje potencialne možnosti, ki jo je razsvetljenstvo zaradi laži svojega principa nosilo v sebi že od svojega nastanka dalje. Ob nastopu fašizma so namreč klasične razsvetljenske vrednote spremenile svoj predznak in tako iz orodja osvobajanja postale orodje duhovnega gospostva. Skratka, potencialna možnost za nastanek fašizma je bila po tej teoriji podana že s samim nastankom razsvetljenstva in je še vedno prisotna in to tudi po propadu fašizma, ali kot sta zapisala Adorno in Horkheimer: »V obdobju razcepa na prevelike bloke, ki so objektivno prisiljeni v konfrontacijo, se groza nadaljuje. Konflikti v Tretjem svetu, ponovna rast totalitarizma so prav tako malo zgodovinske slučajnosti, kot je bil to, kot sledi iz Dialektike, fašizem.«¹⁰ Z nastankom fašizma se je torej moč napredka sprevrgla v napredek moči.

Dialektika razsvetljenstva se začenja z analizo samega pojma razsvetljenstva. Pot od *mythosa* k *logosu* je pot, ki vodi iz kaosa

⁹ M. Dolar, *Struktura fašističnega gospostva*, DDU Univerzum, Ljubljana, 1982, str. 44.

¹⁰ M. Horkheimer-T. Adorno, *Dialektika prosvetliljstva*, Sarajevo, 1974, str. 1.

v civilizacijo. To je pot, ki vodi iz mitske predzgodovine v zgodovino civilizacije. Ta pot se nam v grški filozofiji kaže kot prehod od mitskega k racionalnemu mišljenju, torej k logosu kot principu nove filozofije, torej novega načina mišljenja in delovanja. Omenjena prva razprava je najpomembnejša in predstavlja teoretični temelj ostalih. »Grobno rečeno lahko kritični del prve razprave zvedemo na dve tezi: že mit je razsvetljenstvo in pa: razsvetljenstvo se vrača v mit.«¹² »Alternativa *mithos/logos* je alternativa med mimetičnim priličevanjem naravi in odlepljanjem od narave v distanco pozicije gospodstva, ki se izteče v golo tehnično razpolaganje.«¹² Drugače povedano: naraščajoča prevlada nad zunanjo naravo vodi do popolnega obvladovanja notranje narave posameznika. Osvoboditev posameznikov izpod gospodstva narave in bogov s pomočjo prosvetljenjskega logosa je plačana z gospodstvom nad samimi posamezniki. Obvladovanje narave s pomočjo dela je plačano z obvladovanjem posameznika, ki je prisiljen delati vedno več, bolj učinkovito in racionalno. »Bog stvarnik in urejujoči um sta si kot gospodarja nad naravo med seboj podobna. Človek postane v nadzoru nad gospodarjem, v zapovedi tako kot bog. Tako mit prehaja v razsvetljenstvo, narava pa v golo objektivnost. Ljudje plačajo povečanje svoje moči z odtujitvijo od vsega tistega, kar je v njihovi moči.«¹³ Vsak poskus, da bi zlomili naravno prisilo, se torej tako še globlje zapleta v naravo prisile in prav to je pot evropske civilizacije, kot jo vidita Adorno in Horkheimer v svoji Dialektiki razsvetljenstva. Dialektika tako spoznava, da je tako začelo tudi samo razsvetljenstvo zopet prehajati v mit. Prikazuje nam namreč zgodovino prosvetljenega mišljenja kot zgodovino organa oblasti in gospodstva, ki briše vse meje med obvladovanjem narave in podjarmljanjem posameznikov. Dialektika nam torej prikazuje proces samouničenja razsvetljenstva.

Vendarle pa Adornovega in Horkheimovega spoznanja o dialektiki razsvetljenstva, o njegovem samouničenju, vendarle ne moremo imeti enostavno za znak socialnega pesimizma. Adornov in Horkheimerjev odnos do razsvetljenstva ostaja namreč kljub temu, da sta prav njega spoznala za zlo, dialektičen: »Nikakor ne dvomiva — in v tem je najin *petitio principii* — da svobode v družbi nikakor ne moremo ločevati od prosvetljenega mišljenja. Toda obenem meniva, da sva dovolj jasno spoznala, da je že v samem pojmu tega mišljenja in ne samo v njegovih konkretnih zgodovinskih oblikah, družbenih institucijah, v katere je le-to vpleteno, vsebovana klica tistega nazadovanja, do katerega danes vsepovsod prihaja.«¹⁴ V Dialektiki razsvetljenstva torej nimamo opraviti z levo melanholijo, kot menijo nekateri kritiki. Adornov in Horkheimerjev pesimizem je namreč čisto teoretične narave. Pot od *mithosa* k logosu kot pot naraščajočega

¹¹ *ibid.*, str. 12.

¹² M. Dolar, *Struktura fašističnega gospodstva*, DDU Univerzum, Ljubljana, 1982, str. 90.

¹³ M. Horkheimer-T. Adorno, *Dialektika prosvetliljstva*, Sarajevo, 1974, str. 23.

obvladovanja zunanje narave, ki rezultira v naraščajočem potlačevanju notranje narave posameznikov, dolguje svojo teoretsko osnovo Freudovi psihoanalizi. Trditev, da je kultura vse manj in manj sposobna zadovoljiti in osrečiti posameznike, še več, da jih celo uničuje, označuje namreč prav zgodovinski dejavnik Freudove misli, o katerem je H. Marcuse zapisal naslednje:

«1. Freud vseskozi predpostavlja bistveni konflikt med individuumom in njegovo družbo;

2. predpostavlja, da se individuum v tem konfliktu konstituira in da ... čuti življenjsko potrebo po poravnavi — ta potreba se izraža v nemožnosti, da bi v dani družbi normalno funkcioniral. Dinamika ojdipskega položaja ni le skrivni model slehernega razmerja med očetom in sinom, marveč je tudi skrivnost nenehnega zatiranja človeka po človeku — ter zmag in neuspehov civilizacije». ¹⁵ Prav spoznanje, da je postal napredek napredujoče potlačevanje in v toliko predstavlja Dialektika kritiko razsvetljskega napredka in s tem kritiko vere v možnost njegove neomejenosti, predstavlja eno izmed temeljnih teoretičnih predpostavk, ki omogoča odgovor na vprašanje, zakaj je prišlo do odpovedi »subjektivnega dejavnika«. Šele spoznanje, da zahteva razvoj razsvetljske civilizacije introverzijo žrtve, nam daje namreč odgovor na vprašanje, kako je mogoče, da je revolucionarna zavest delavskega razreda odpovedala. Vprašanje o vzponu in padcu revolucionarne zavesti je seveda tesno povezano z vprašanjem o vzponu in padcu individuumu, kajti prav samouničenje razsvetljenstva pomeni prehod njegove avtonomije v popolno heteronomijo. Seveda je treba ob povedanem poudariti, da Adorno in Horkheimer menita, da moramo skrajni vzrok za popolno izničenje individuumu oziroma njegove avtonomije iskati v naraščajoči delitvi dela. Njene učinke pa nam v dialektiki opisujeta takole: »Sluga je telesno in duševno potlačen, gospodar pa nazaduje. Nobeno gospostvo se ni moglo izogniti plačilu te cene. Dejstvo pa, da zgodovina v svojem napredovanju poteka v krogih, lahko pojasnimo prav s tem slabljenjem, ki je ekvivalent moči. Človeštvo, čigar spretnost in spoznanje se razlikuje od delitve dela, je obenem s tem potisnjeno na antropološko primitivnejše stopnje, ker obstoji gospostva s tehničnim olajševanjem pogojuje fiksiranje instrumentov z močnejšim podjarmljanjem. Fantazija krni. Ni nerodnost v tem, da individuumi zaostajajo za družbo ali za njeno materialno produkcijo. Tam kjer je razvoj družbe že prešel v mehanizem gospostva tako da se tehnična in družbena težnja, ki sta že zdavnaj prepleteni, stekata v totalnem podrejanju človeka, tisti, ki zaostajajo, ne zastopajo samo neresnice. V nasprotju s tem prilagajanjem moči napredka napredku moči vedno znova ustvarja tisto zakrnelost, ki ravno uspelemu in ne uspelemu napredku kaže na to, da prehaja v svoje nasprotje. Prekletstvo stalnega napred-

¹⁴ *ibid.*, str. 9.

¹⁵ Psihoanaliza in kultura, DZS, Ljubljana, 1981; v H. Marcuse, Zastarelost psihoanalize, str. 176f.

ka je stalna regresija.¹⁶ Skrajni vzrok za popolno izničenje moramo torej po tej teoriji iskati v naraščajoči koncentraciji kapitala, ki je posledica prehoda iz »svobodnega«, tj. liberalnega kapitalizma v »organizirani«, tj. monopolni kapitalizem, ki nas vodi v tako imenovani »upravljeni svet«.¹⁷ Dialektika razsvetljenstva nam torej prikazuje uničujočo napačno smotrnost sistema in ga s tem razkrinkava kot tisto grozo, ki golta pred seboj vse, tako posameznika kot samega sebe. Pri tem pa je pozornost teorije uperjena v analizo totalitarnega upravljanja in tehničnega razpolaganja s stvarmi in ljudmi, torej v totalni nadzor nad družbenim življenjem, ki predstavlja jedro gospostva. Pri tem pa Dialektika ugotavlja, da moramo vzroke, ali natančneje potencialno možnost za že omenjeni uničujoči »produktivizem« sistema iskati že v pojmu prosvetljenega mišljenja, ki določa mišljenje in delovanje posameznikov: »Regresija pa ni omejena samo na doživljanje čutnega sveta, ki je vezano na telesno bližino, ampak zadeva obenem tudi samozadovoljni intelekt, ki se ločuje od čutnega doživljanja, da bi si ga lahko podredil. Izenačevanje intelektualne funkcije, s pomočjo katere se izvaja gospostvo nad čutnostjo in resignacija mišljenja, s katero se dosega enoglasnost, pomeni obenem osiromašenje tako doživljanja kot mišljenja; z delitvijo sta oškodovana oba področja. Z omejevanjem mišljenja na organizacijo in upravljanje... je vzpostavljena tudi omejenost, ki napada velike, kot se ne gre več zgolj za golo manipulacijo z malimi. Duh tako zares postane aparat gospostva in samoobvladovanja, za kar ga je meščanska *filozofija* pravzaprav vedno imela. Gluha ušesa, ki so proletarcu ostala še iz mitskih časov, niso nič boljša od nepremičnosti poveljnikov. Prezrelost družbe živi od nezrelosti potlačenih. Čimbolj je zapleten družbeni, ekonomski in znanstveni aparat služenju, kateremu je sistem produkcije že zdavnaj podredil telo, tembolj so siromašni doživljajci, ki jih je sploh še mogoče imeti. Izločanje kvalitet, njihovo preračunavanje v funkcije zaradi racionaliziranega načina dela, se iz znanosti prenaša v doživljajski svet ljudstva in ga tako zopet tendenciozno pretvarja v dvoživko. Regresija današnjih množic je v tem, ker niso več z lastnimi ušesi sposobne poslušati tistega, česar še niso slišale, niti se z lastnimi rokami sposobne dotakniti tistega, česar se še niso dotaknile. To je nova oblika zaslepljenosti, ki nadomešča že premagano mitsko zaslepljenost. S posredovanjem totalne družbe, ki zajema vse odnose in nagone, ljudje ponovno postanejo tisto proti čemur je uperjen zakon družbenega razvoja...: gola rodovna bitja, izenačena v izolaciji v prisilno upravljani kolektivnosti... Nemoč delavcev ni le gola zvijača gospodarja, ampak logična posledica indu-

¹⁶ M. Horkheimer-T. Adorno, Dialektika prosvetliljstva, Sarajevo, 1974, str. 48f.

¹⁷ Z imenom »upravljeni svet« (die verwaltete Welt) označuje frankfurtska šola tisti tehnokratski »paradiž«, v katerem napredek tehnike in tehnološke inovacije vodi v nasprotje tega, kar je bil za Marxa zastavljeni cilj socialne revolucije: namesto »svobodnega razvoja vsakega posameznika kot pogoja za svoboden razvoj vseh« prinaša tehnokratski »upravljeni svet« popolno zamenljivost in funkcionalnost posameznikov.« B. Debenjak, V alternativni, Ljubljana, 1974, v Na temo fašizem, str. 242.

strijske družbe v katero se je spremenil antični fatum, medtem ko ji je poskušal pobegniti«. ¹⁸

Popolnoma integrirani individuom, ki je v celoti izgubil svojo avtonomijo, pa predstavlja osnovno predpostavko in predpogoj avtoritarnega ali totalitarnega družbenega sistema. Teoretska novost, ki jo je prispevala Dialektika razsvetljenstva je prav v tem, in v toliko predstavlja neko opozorilo, da je bila možnost za nastanek le-tega podana že od vsega začetka, torej ob samem nastanku razsvetljenstva, da se je ta možnost, kot nam dokazuje zgodovina, več kot uresničila, in kar je najbolj neprijetno, da je še vedno, natančneje rečeno, vedno prisotna. Adorno in Horkheimer namreč menita, da je razvoj »... v smeri totalne integracije, ki je bil spoznan v tej knjigi, prekinjen, vendar ne zaustavljen; preti, da se bo nadaljeval s pomočjo diktatur in vojn«. ¹⁹ Sodobnost pa nam to prepričanje ali bolje spoznanje, na žalost obilno potrjuje.

¹⁸ M. Horkheimer-T. Adorno, Dialektika prosvetiteljstva, Sarajevo, 1974, str. 49f. Destruktivne učinke prosvetljenega uma, ki torej nikakor ni zgolj nek družbeno-zgodovinski pojem, ampak je še kako realen princip, pa nam Adorno in Horkheimer opisujeta z naslednjimi besedami: »Obenem pa je um instanca preračunljivega mišljenja, ki svet podreja smotrom samoohranitve in ki priznava zgolj funkcijo izdelovanja predmetov iz golega materiala čutil v material podjarmljanja. Prava narava shematizma, ki od zunaj usklajuje obče in posebno, pojem in posamezni primer, se v aktualni znanosti končno izkaže kot interes industrijske družbe. Bit je opazovana le iz vidika predelave in upravljanja. Vse postane ponovljivo in zamenljivi proces postane zgolj goli primer konceptualnega modela sistema. To postane tudi posameznik, da o živalih ne govorimo. Čutila pa so že vnaprej determinirana s pojmovnim aparatom. Še predno pride do spoznavanja, vidi meščan svet a priori kot stvar, iz katere sam sebi sestavlja svet... »Spoznanje, s katerim se splošna sodba potrjuje, je to sodbo priredilo že prej, preden se je sploh začelo spoznavati. Skrivna utopija v pojmu uma je preko slučajnih razlik med subjekti sicer spoznala potlačeni identični interes, toda um, ki je voden s smotrom, funkcionira zgolj kot sistemska znanost in tako briše identični interes in razlike. Ne priznava veljavnosti nobenih drugih določil razen klasifikacij družbenega sistema. Nihče ne more postati drugačen od tistega, kar je: koristen uspešen ali pa propadel član poklicnih ali nacionalnih skupin. On je poljubni predstavnik geografskega, psihološkega ali socialnega tipa. Logika je demokratska, tu veliki nimajo nikakršne prednosti pred malimi. Prvi spadajo v prominenco, tako kot spadajo drugi v perspektivne predmete dobredelnih društev. Znanost se v splošnem obnaša do narave in ljudi tako, kot se v posameznem primeru obnaša zavarovalnica do življenja in smrti. Vseeno je, kdo umre, gre se le za odnos teh dveh dogodkov ter za obveznosti družbe. V formuli se pojavlja zakon velikega števila in ne posameznosti« ibid., str. 96. »Gospodstvo pa se ne plača zgolj z odtujitvijo ljudi od objektov, ki jim vladajo: s postvaritvijo duha so začarani tudi sami odnosi med posamezniki. Človek je zožen na križišče konvencionalnih reakcij in načinov delovanja, ki se od njega pričakujejo. Animizem je stvarjem dodelil dušo, industrializem pa jo postvarja... Odkar je s propadom svobodne menjave blago izgubilo svoje ekonomske kvalitete vse do značaja fetiša, se »ekonomski aparat« kot mrena širi preko celotnega družbenega življenja, tj. preko vseh njegovih vidikov. Z brez številnimi agenturami masovne proizvodnje in njene kulture se predpisani načini obnašanja posameznika oblikujejo kot edino naravni, dostojni in razumni. Človek je določen zgolj kot gola stvar, kot statični element, kot uspešen ali neuspešen ali kot propadel. Njegovo merilo je samoohranitev, tj. uspešno ali neuspešno prilagajanje objektivnosti njegove funkcije, in pa vzorcju, ki se mu mora prilagoditi.« ibid., str. 41.

¹⁹ ibid., str. 6.

PRERVO

Bela K. Kiraly

Oborožene sile in delavski razred v madžarski revoluciji leta 1956

Doktrina Brežnjeva je osnovna politika ZSSR do »socialističnih« zaveznic, se pravi, opravičilo za nenehno podjarmljanje njenih sate-litov. Vendar je že pred objavo te doktrine Sovjetska zveza velikokrat dokazala, da je pripravljena izzvati svetovno mnenje z uporabo oborožene sile, zato da bi obdržala uporne sosede v svoji sferi.

Dolga zgodovina sovjetskega oboroženega vmešavanja v zadeve »so-cialističnih« dežel se je začela leta 1948 s Stalinovim razvpitim načrtom za vojno proti Titovi Jugoslaviji, da bi si jo spet pridobili pod svoje okrilje.¹ Med berlinsko krizo leta 1953 so bile sovjetske oborožene sile pripravljene zlomiti odpor disidentov, če bi nad njimi izgubile oblast. Tretjič je bila Sovjetska zveza pripravljena uporabiti silo v zunanji politiki poleti 1956. leta, ko so proti Poljski mobilizirali znatno sovjetsko armado. Samo sporazum med Hruščovom in Gomulko je preprečil posredovanje sovjetskih oboroženih sil. Vse te sile so potem uporabili proti Madžarski, zaradi oboroženega madžarskega odpora pa se je kriza razvila v prvo vojno med »socialističnimi« državami. Naslednja žrtev sovjetskega napada je bila Češkoslovaška leta 1968. Dubčkov poskus »socializma s človeškim obrazom« je bil zatrt, kljub temu pa do druge vojne med »socialistič-nima« državama ni prišlo, ker se Čehi in Slovaki niso uprli z orožjem. V to zaporedje dogodkov ne moremo vključiti sovjetskega vdora v Afganistan, ker tam niso vzdignili prapora odpora proti sovjetskemu

¹ Glej moj esej »Madžarska revolucija in sovjetska pripravljenost na vojno proti socialističnim državam« v delu B. K. Király, B. Lotze in N. F. Dreisziger (urednik) *Prva vojna med socialističnimi državami: madžarska revolucija leta 1956 in njen vpliv*. New York: Social Science Monographs, prodaja Columbia University Press, 1984, ss. 3–34.

vodoru v imenu socializma, ampak domnevno v imenu mešanice nacionalizma in islama. Nasprotno pa je bilo odporniško gibanje v Jugoslaviji »titoistični komunizem«, na Madžarskem »demokratični socializem«, na Poljskem in Češkoslovaškem pa »socializem s človeškim obrazom«. (Dogodki v Berlinu se niso dovolj razvili, da bi lahko pomenili značilno ideologijo.) V odnosih med državami varšavskega pakta je sedanje gibanje Solidarnost, ki je naperjeno proti vojaški diktaturi, še vedno nerešeno vprašanje. To je torej ogrožje za pregled treh bistvenih vprašanj: značaja madžarske revolucije leta 1956, vojaške reakcije po sovjetskem napadu na demokratično socialistično Madžarsko in vloge delavskega razreda.

Značaj madžarske revolucije leta 1956

Dogodke na Madžarskem oktobra in novembra 1956 so označili kot »upor«, »vstajo« in »protirevolucijo«. V vzhodnih srednjeevropskih državah so se obnašali, kot da se ni nič zgodilo, če pa se navedbi ni dalo izogniti, so jo odpravili kot »dogodke leta 1956«. Vendar je bila to revolucija, jasna in preprosta. Ljudstvo je hotelo odpraviti politično ureditev, ki jo je vsilila Sovjetska zveza po svojem vzorcu in jo z vojsko vzdrževala na oblasti. Revolucionarji niso nameravali uporabiti nasilja, ko pa so bili prisiljeni, so na nasilje odgovorili z nasiljem. Ena najpomembnejših značilnosti revolucije, ki je iz nje naredila revolucijo v pravem pomenu besede, je hitro nastajanje novih ustanov od najnižje stopnje do osrednje državne administracije. V vaseh in mestih, v civilnih in vojaških organizacijah, v šolah, tovarnah, v zadrugah in na sodiščih so na ljudskih zborovanjih pogosto s ploskanjem ustanovili nove državne organe, ki so jih poimenovali »revolucionarni sveti« ali »narodni odbori«. Ne glede na ime so imeli nekaj skupnega: ustrezali so volji večine; tisti, ki so jih izvolili na odgovorna mesta, so uživali zaupanje večine; na nekaterih mestih so komunisti celo zmagali na volitvah. Demokracija se je res čutila na vseh ravneh. Celo v državi, kjer so že desetletje vsiljevali totalitarno teorijo, vzgojo in prakso, sta dediščina parlamentarne vlade in spoštovanje človeškega dostojanstva preživela.

Prevladujoče mnenje, da je madžarska revolucija doživela polom, je popolnoma napačno. Nasprotno, revolucija je bila zmagovita. Kaj je revolucija v bistvu drugega kot strmoglavljenje starega sistema in postavitve novega političnega ali družbenega in gospodarskega sistema? Revolucija je notranji dogodek, in doma, na Madžarskem, je bila popolnoma uspešna. Nobenih domačih sil ni bilo, ki bi bile lahko novo politično ureditev zrušile in obnovile staro ali kogarkoli naščuvale proti skupni volji revolucionarjev. Zadnja vlada Imreja Nagya, koalicija tradicionalnih demokratičnih strank, je ustrezala željam madžarskega ljudstva. Ponovno je uvedla osnovne značilnosti politične demokracije, vendar se ni dotaknila zgradbe skupnega lastništva proizvodnih sredstev, se pravi, socialistični sestav

madžarskega gospodarstva je ostal nespremenjen. Nagyova vlada je načrtovala splošne svobodne volitve in vprašljivo je, ali bi se bili v prihodnjem parlamentu levičarji še obdržali, tako kot so se 4. novembra 1956. Vprašljivo je tudi, ali bi si bilo madžarsko ljudstvo še želelo živeti v socialističnem gospodarskem sistemu. Osebnostno mišlim, da bi si. Brez dvoma pa so si nezadržno želeli demokratično vlado, izvoljeno na demokratičen način. V tem osnovnem smislu je revolucija zmagala.

Madžarske demokratične socialistične vlade niso odpravile domače sile, ampak tuje: sovjetska armada.² Ko so sovjetske sile uvodoma napadle Budimpešto ob zori 24. oktobra 1956 in začele z brezobzirnim rušenjem, so se neposredno vmešale v madžarske notranje zadeve. Znano je dejstvo, da je prvi sekretar madžarske komunistične partije na posredovanje pristal, menda naj bi celo zahteval sovjetsko oboroženo akcijo, za katero se sovjetski voditelji sprva niso mogli odločiti. Toda oborožen sovjetski vdor naj ne bi nujno pripeljal do vojne. Kot v Berlinu leta 1953 in na Češkoslovaškem leta 1968 so morda hoteli in upali, da bodo Madžare z razkazovanjem moči le prestrašili in tako vzpostavili sovjetski tip »socializma« ter Moskvi zvesto vlado. Toda ko so ponovno sprožili sovjetski vdor 1. novembra, ko so postopoma zasedli letališča in so oborožene kolone napredovale proti Budimpešti, ko je do 3. novembra železen oklep obkrožil glavno mesto, ko je začelo sovjetsko topništvo najprej obstreljevati Kiskunhalas, mesto na veliki madžarski ravnini, nato pa vojašnice po vsej deželi v noči s 3. na 4. november, je postalo jasno, da je Sovjetska zveza premišljeno sprožila popolno oboroženo ofenzivo proti demokratični socialistični Madžarski.

Ta operacija je potekala sistematično z namenom uničiti madžarske oborožene sile in zdrobiti voljo ljudstva do odpora. Sovjetska vlada je očitno hotela znova vpeljati svojo vrsto »socializma« s pomočjo vlade, ki bi jo na Madžarskem postavila sama — natanko to se je tudi zgodilo. Po 1. novembru je bila Zveza sovjetskih socialističnih republik z demokratično socialistično državo Madžarsko v vojni. 1. november je točen datum vdora in resnično se je vojna začela takrat, čeprav streljanje ni izbruhnilo pred 4. novembrom.

Na tem mestu bi rad zapisal svoje osebne spomine na vojne zvižaje, ki jih je uporabila ZSSR proti svoji mali sosedji. Celo diplomatski zbor je sodeloval v vojaških operacijah. 2. novembra 1956. leta mi je opoldne ministrski predsednik Imre Nagy prebral ultimatum, ki ga je

² To tezo sem razložil v člankih, ki so bili objavljeni v različnih časopisih ob dvajseti obletnici revolucije, med drugim »Prva vojna med socialističnimi državami«, *Canadian-American Review of Hungarian Studies* (Kingston, Ontario) 2, št. 2 (jesen 1976; ss. 10—18), »Budimpešta pred dvajsetimi leti«, *New York Times*, 23. oktober 1976; »Prima guerra fra communisti«, *Il Giornale* (Milano), 23. oktober 1976; »Az elso haboru szocialista orszagok kozott«, *Irodalmi Ujsag* 27, št. 9—10 (september—oktober 1976). Glej tudi tezo, ki jo je obsežno citiral Kai Herman, »Der Aufstand«, *Stern* št. 47 (1976).

pravkar prejel od Jurija V. Andropova, pooblaščenega ministra in veleposlanika ZSSR (kasneje je napredoval do vodje NKVD in postal generalni sekretar sovjetske komunistične partije). Sporočilo je protestiralo proti domnevnemu obleganju sovjetskega veleposlaništva, ki naj bi ga napadli »madžarski huligani«, in se končalo takole: »Če madžarska vlada ne bo mogla zagotoviti zakonitega delovanja naših diplomatskih poslanstev, bodo veleposlaništvo zavarovale sovjetske čete.« Hitro sem blizu veleposlaništva zbral tanke, mehanizirano pehoto in enote borcev za svobodo, da bi ga tako zavaroval pred kakršnimkoli napadom, in še sam sem pohitel na kraj dogajanja. Nobenega obleganja ni bilo; prav nikogar ni bilo v bližini veleposlaništva. Čez nekaj časa sem lahko stopil v zgradbo.

Pojavil se je športen, eleganten mož in se zagledal naravnost vame, kot da bi mi hotel prodreti v možgane. Smehljal se je (nasmeh je bil mrzel in očitno zlagan) ter rekel: »Sem veleposlanik Andropov . . . Dobrodošli, general Kiraly.« Brezhibno je izgovoril moje ime. Presenečen sem bil, ko sem videl, da je za njim zbrano vse osebje veleposlaništva. Konec koncev sem prišel poslovno, ne pa da bi se udeležil ceremonije. Prav tako me je presenetilo, da ni bil nihče v uniformi, čeprav sem dobro vedel, da gre pri vsaki sovjetski misiji za velik vojaški kontingent. Očitno so Andropov in njegovo osebje računali z možnim obleganjem veleposlaništva, saj so vedeli, da se bo v dveh dneh začel nov, neizzvan, mogočen sovjetski napad. Verjetno je Andropov mislil, da bodo njegovi vojaki lažje v civilnih oblekah kot pa v uniformah ubežali upravičenemu maščevanju Madžarov, ki bodo postali žrtve novega, nastajajočega sovjetskega napada. Nisem razumel tega svečanega sprejema in predstavitve celotnega osebja. Imel sem občutek, da Andropov opazuje vse moje poteze. Verjetno je hotel oceniti moža, ki je bil vrhovni poveljnik sil borcev za svobodo (narodna straža) in vojaški poveljnik Budimpešte. Navsezadnje so bile to čete, ki so se dva dni kasneje postavile po robu sovjetskemu napadu. V bistvu me je hotel Andropov spoznati z vojaške plati.

Ko se je dolga ceremonija končala, je Andropov glasno spregovoril, tako da ga je lahko slišalo vse osebje. Opustil je zadevo z »obleganjem« in izjavil, da ga je ministrski predsednik napačno razumel. »Prišli sta samo starki, ki sta iskali nadomestno bivališče za svoje bombardirano stanovanje. Odšli sta,« je cinično dodal Andropov, »ker se jima je strop zdel previsok in bi bilo tako stanovanje pozimi težko ogrevati.« Andropov se je nasmehnil.

»General, pozabimo preteklost. Pridite v mojo delovno sobo. Povedati vam moram veliko pomembnejših stvari,« je rekel. Krenila sva po marmornem stopnišču te čudovite baročne graščine. Med počasnim vzpenjanjem sem se blago dotaknil litoželezne ograje. Andropov se je še vedno ustavljal, kar naprej je govoril in izkoristil vsako priložnost, da se mi je zazrl v oči. Približno sredi stopnišča se je ustavil in se obrnil k meni. »Veste, general, sovjetsko ljudstvo je

najboljši prijatelj Madžarov.« Verjetno je pričakoval tipičen odgovor, ki je bil del sovjetskega protokola: »Seveda, hvaležni smo za velikodušnost velikega sovjetskega ljudstva...« Toda jaz sem bil sit njegovih laži in izgovorov. Izzivalno sem ga pogledal in vljudno, toda malce zlobno odgovoril: »Seveda, prav dobro se tega zavedam!« Prvič se mi je zazdelo, da je Andropov presenečen. Nekaj trenutkov je ostal brez besed, nato pa je nenadoma postal čisto posloven. Ne da bi se ustavil, je pohitel navzgor. Pogosto sem premišljeval o tej nenadni spremembi razpoloženja. Nisem se mogel izogniti zaključku, da je moj sarkazem Andropova dokončno prepričal, da sem njegov nasprotnik. Njegova nenadna živahnost je dokazala, da se je ustavljal samo toliko časa, dokler ni spoznal nasprotnikovih misli.

V svoji pisarni mi je Andropov popolnoma poslovno povedal, da je poslal ministrskemu predsedniku memorandum. O umiku sovjetskih čet iz Madžarske se je sovjetska vlada pripravljena pogajati. Veleposlanik me je prosil, naj pokličem ministrskega predsednika in povem njegov odgovor. To sem naredil in mu povedal, da se je madžarska delegacija pripravljena srečati s sovjetsko ob štirih popoldan v zgradbi parlamenta. Na sovjetsko zahtevo so se pogajanja začela 3. novembra. Tistega dne smo do šestih popoldan dosegli popolno soglasje o umiku sovjetskih čet. Toda opolnoči je 16 sovjetskih divizij, okrepljenih z 2000 tanki začelo napad na Madžarsko.

Ko sem kmalu po polnoči ministrskemu predsedniku poročal o prvih sovjetskih napadih na naše garnizije na veliki madžarski ravnini, je Andropov, ki je bil v delovni sobi Imreja Nagya, kratko odgovoril: »To je lahko samo sovjetski odgovor na madžarske provokacije.« Odvrnil sem: »To je pa res mojstrska uskladitev, da lahko sprožite provokacije ob natanko istem času na tolikih mestih, ki so tako daleč narazen.« V trenutku, ko je že umiralo na tisoče nedolžnih Madžarov, ni hotel priznati sovjetskega napada.

Ko so sovjetske čete prebile splošno obrambo Budimpešte, sem vztrajal, da bi morala ministrski predsednik ali jaz kot vrhovni poveljnik objaviti po radiu (edina možnost, da bi dosegli vse bojujoče se sile), da smo v vojni z ZSSR. Andropov je še vedno trdil, da take sovjetske politike ni in da so oboroženi spopadi, če sploh so (grmenje topov se je jasno slišalo v delovno sobo Imreja Nagya, kjer je bil tudi Andropov), lahko samo odgovor na madžarske provokacije. Andropov je izkoristil svojo diplomatsko imuniteto, da je lahko ostal prav v živčnem centru revolucije in zavajal vlado, tako da ne bi Madžari do zadnjega trenutka spoznali sovjetskih namer. Sovjetski veleposlanik je bil slabši kot gusar. Gusarski kapitan pred napadom dvigne črno zastavo in tako opozori žrtev, kaj jo čaka.

Ko so sovjetske čete zadušile revolucijo, je Jurij V. Andropov ostal na Madžarskem še eno leto. Bil je sovjetski prokonzul in je vodil strahovlado, ki ji ne najdemo enake v sodobni zgodovini vzhodnih srednjeevropskih držav. Bil je vrhovni inkvizitor sodobnega autofeja.

Vojaški odgovor na sovjetski napad

Za revolucijo je večinoma odločilno vedenje oboroženih sil. Če oborožene sile podpirajo stari režim, potem imajo revolucionarne sile le neznatno možnost, da bi prevladale. Če pa se armada obrne proti staremu režimu, revolucija skoraj gotovo zmaga. Ko so na večer 23. oktobra 1956 leta zadoneli prvi revolucionarni strelji pred zgradbo radia v Budimpešti, so poslali madžarske čete, ki so bile že v pripravljenosti, naj ustavijo demonstracije. Partijski voditelji niso niti najmanj dvomili, da bodo trg popolnoma počistili. Ljudem so v mladih letih vbijali v glavo partijsko doktrino. Ko so komunisti prevzeli oblast, so bili to še najstniki in tako so poznali samo totalitarno vladavino. Nosili so sovjetsko orožje, opremo in uniforme; bili so pod nenehnim nadzorom političnih komisarjev in tajne policije (AVH), katero si lahko našel celo v vojski. Poveljevali so jim kadri, izšolani v Sovjetski zvezi ali v vojaških šolah na Madžarskem, oblikovanih po sovjetskem vzorcu; od polkovnih poveljnikov navzgor so imeli za pomoč sovjetske svetovalce in ti so bili resnični režiserji operacij. Kako bi lahko v takih razmerah armada delovala drugače kot v soglasju z ukazi partije?

Toda vojaki v vseh državah z obvezno vojaško službo so samo mladi državljani v uniformi. Tako so imele čete, ki so 23. oktobra hitele proti zgradbi radia, le malo drugačna čustva kot mladi v civilu, ki so stali na cestah in skandirali revolucionarna gesla. Korakajoče kolone so v bistvu naščuvali ljudje istega stanu, če je bilo to sploh

potrebno. Že pri prvem soočenju med vojsko in civilisti mladi oboroženi možje niso hoteli streljati na svoje rojake. V tem trenutku je postala vprašljiva prihodnost starega režima, in to zaradi ravnanja armade. Madžarska ljudska armada je dokazala, da je zvestejša ljudstvu kot pa partiji.³

Vojaško vodstvo revolucije se je soočilo s številnimi nujnimi nalogami. Obstoječe oborožene sile so morale postati zveste revolucionarni vladi, in če bi bilo kaj nezanesljivih enot, bi jih bili morali razpustiti. Treba je bilo vključiti skupine borcev za svobodo, ki so nastale spontano in ki so že pokazale svoj bojni pogum. Nova sila, naroda straža Madžarske, naj bi podpirala vlado revolucionarne Madžarske in jo ščitila. Da bi vse to dosegli, je revolucija postavila nove ustanove.

Ena takih je bil revolucionarni svet ljudske obrambe (RSLO), ki so ga ustanovili na zborovanju pooblaščenih predstavnikov večjih skupin borcev za svobodo in revolucionarnih predstavnikov ljudske armade in redne policije. Zborovanje je potekalo skrivoma na sedežu policije na Deákovem trgu, prav v središču Budimpešte. V noči z 29. na 30. oktober sem sprejel delegacijo, ki so jo na zborovanju pooblastili, naj seznaní ministrskega predsednika z doseženimi sklepi. Nagy nas je

³ Peter Gosztony, *Zur Geschichte der europäischen Volksarmeen* (Boon-Bad Godesberg, n.d.).

sprejel vpricho bivšega predsednika Zoltana Tildyja in komunističnega funkcionarja Zoltana Vassa. Nagy je pozdravil ustanovitev RSLO in takoj izdal službeno sporočilo, ki so ga prebrali po radiu Kossuth v Budimpešti:

RSLO bo dopolnil nove obrambne sile s silami, ki so se udeležile revolucionarnega boja, z armado in s policijskimi enotami, z delavskimi in mladinskimi organizacijami ter tako vzpostavil notranji mir v domovini in zagotovil možnosti za izvajanje vladnega programa, objavljenega 28. in 30. oktobra. RSLO bo deloval do izvolitve nove vlade s splošno volilno pravico in s tajnim glasovanjem . . .

Imre Nagy, predsednik ministrskega sveta Ljudske republike Madžarske.⁴

RSLO so ustanovili tisti, ki so začeli revolucijo, potrdila sta ga Imre Nagy in njegova vlada. Njeno oblast je priznavala velika večina prebivalstva. Vir moči RSLO je bil torej dvojen: revolucija in država. Pod to dvojno zaščito je deloval RSLO dan in noč z enim samim ciljem: organizirati stare in nove madžarske oborožene sile v ustanovo, ki bo zvesta Nagyju, njegovi vladi in madžarskemu ljudstvu.⁵

Revolucionarni odbor za obrambo madžarske republike (ROOMR) je ustanovil kongres pooblaščenih predstavnikov revolucionarnih organizacij v ljudski armadi. Pooblastili so ga za vodenje in kontrolo ljudske armade, ki so jo ponovno imenovali *honvédség* — tradicionalno ime madžarske armade, ki ga je stalinistični režim zavrnil. Preden so končali v zgodnjih jutranjih urah 31. oktobra,⁶ je kongres izvolil v ROOMR oficirje in pripadnike ljudske armade, policijske poveljnike in borce za svobodo, pozorno so vključili predstavnike iz oddaljenih delov dežele, iz vseh vej ljudske armade, iz bojnih kot tudi oskrbovalnih enot, komuniste in nečlane. Pri ustanovitvi in pri članstvu je bil ROOMR nedvomno demokratičen, saj je predstavljal vse veje in ravni uniformiranih služb.

Nova vseobsežna oborožena sila revolucije je bila narodna straža Madžarske, ki je združila spontano ustanovljene skupine borcev za svobodo z enotami vojske in policije.⁷

⁴ *A magyar forradalom es szabadsagharc a hazai radioadasok tukreben 1956 oktober 23 — november 9* (New York 1957) ss. 186—87. Za dodatne podrobnosti glej članek »Organizacija ljudske obrambe med madžarsko revolucijo«, *The Central European Federalist* 14, št. 1 (julij 1966), ss. 6—16.

⁵ Osebe RSLO so izbrali na prav poučen način. Ker je moral glavni štab čim hitreje začeti učinkovito delovati, sta bili edino merilo za nabor revolucionarna zvestoba in organizacijska sposobnost. Vredno je omeniti, da danes na Madžarskem proučevalci revolucije skušajo statistično dokazati sistematično izločanje pripadnikov ljudske armade iz osebja. (Janos Molnar, *Ellenforradalom Magyarorszagon 1956-ban: A polgari magyarazatok biralata* (Budimpešta, 1967), ss. 195—96.

⁶ *A magyar forradalom*, s. 212.

⁷ *Az ellenforradalmi erok a magyar oktoberi esemenyekben*, štirje zvezki, (Budimpešta, 1957), 3 : 70.

Ključna naloga je bila vzpostavitev osrednjega vodstva narodne straže. To jim je uspelo v presenetljivo kratkem času in glavni stan je postal redno delujoča skupina. Združevala je predstavnike glavnih skupin borcev za svobodo, ki so za osebje poslali svoje najboljše može, zanesljive armadne oficirje glavnega štaba, policijske poveljnike, univerzitetne študente, predstavnike delavcev in vsi so uspešno delali skupaj v pristrčni ubranosti.⁸

Nasprotniki in tuji privrženci revolucije so se strinjali v izjavah, da je bila skrivnost uspeha borcev za svobodo v izredno sposobni ilegali, ki je pripravila in vodila revolucijo. Nič ni bilo bolj daleč od resnice. Nihče ni vnaprej pripravljaval revolucije, saj si ni nihče želel prelivanja krvi. Res sta postala Imre Nagy in njegova »nova pot« izhodišče za reformatorje. Prav tako je res, da so se humanisti, politiki, vojaki in celo partijski funkcionarji strinjali z Nagyom, toda odkrito in ne na skrivaj. Nagyov program ni bil skrit načrt spletkarja. Njegova resnična privlačnost je bila v poudarjanju demokracije. Madžari so zahtevali reforme, ne pa revolucije.

Kako so se torej lahko revolucionarne organizacije, vključno z osrednjo upravo narodne straže, tako hitro združile kljub neustavljivi neenakosti. Leta 1956 so Madžare najbolj združevale skupne ideje. Ne smemo tudi pozabiti, da so se v stalinističnem obdobju vsi, ljudje z vseh ravni družbe, intenzivno vojaško in celo gverilsko urili.

Združitev glavnih skupin borcev za svobodo v narodno stražo in organizacija osrednjega vodstva je bila končana do 31. oktobra. Ta dan sem podpisal manifest, ki ga je izdal RSLO. Natisnili so ga v dnevnem časopisju in prebrali po radiu Kossuth; jasno je označil položaj in cilje narodne straže. Izjavili so: »Člani narodne straže so nasledniki pripadnikov junaške narodne straže iz slavne revolucije in boja za svobodo leta 1848. So torej nasledniki in privrženci tistih junaških mož narodne straže, ki so razbili napadalne sile v zmagovitih bitkah Ozora in Pakozda in v pomladnem bojnem pohodu leta 1849. Pripadniki narodne straže, vojaki, policisti, tovariši v orožju! Okrepite svojo bojno pripravljenost za obrambo naše svete domovine, za dosežke naše narodne in demokratične revolucije in za končno utrditev revolucionarne ureditve. Z discipliniranim obnašanjem se bo slava, ki ste jo že dosegli še povečala.«⁹

Istega dne so me na zborovanju RSLO izvolili za vrhovnega poveljnika narode straže, polkovnik Sandor Kopacsi, budimpeštanski načelnik policije, pa je postal moj namestnik. Najina izvolitev je bila objavljena v naslednjem manifestu, ki je izražal odločnost narodne straže:

Dokler ne bodo izvedene demokratične volitve, bomo po vseh svojih močeh pomagali pri utrjevanju civilne ureditve, zvesto bomo izpolnjevali ukaze vlade pri zatiranju poskusov obnovitve

⁸ *A magyar forradalom*, ss. 108—110.

⁹ *Ibid.*, ss. 255—56.

stalinistične oblasti in vseh nazadnjaških gibanj. Stavka, ki se je začela kot protest proti sovjetskemu napadu resno ogroža bojno pripravljeno dežele. Zato vas prosimo, da takoj prenehate stavkati in se vrnete k ustvarjalnemu delu. Po začetku dela priporočamo enotam narodne straže, da imajo pripravljeno vso opremo in da se bodo pripravljene takoj vključiti v boj proti napadalcu ob morebitnem novem napadu.¹⁰

V prvem obdobju revolucije do premirja 28. oktobra so prevladovali neznani borci za svobodo, ki so se bojevali spontano in brez osrednjega vodstva. Uživali so pomoč in podporo vseh plasti madžarske družbe z izjemo peščice stalinistov. V drugem obdobju, po 28. oktobru, so taktirko prevzeli organizatorji. Tudi ti so storili vse, kar je bilo v njihovi moči, da bi utrdili že dosežene pridobitve. Pogum borcev za svobodo in nesebična požrtvovalnost organizatorjev sta pripeljala v začetku novembra do izredne notranje stabilnosti Nagyjeve vlade in do učinkovitega delovanja novih revolucionarnih ustanov. Stalinistov do takrat niso uničili, samo izrinili so jih z oblasti. Nekateri izmed njih so zbežali v tujino, v glavnem v Sovjetsko zvezo; nekateri so šli preprosto v ilegalo. Preden je Sovjetska zveza obnovila napad, so skušali povzročati težave, nered in nemire, toda vsi njihovi protirevolucionarni poskusi so se izjalovili. Znotraj Madžarske ni bilo nobene sile, ki bi se lahko merila z ugledom vlade Imreja Nagya. Toda ta sila je prišla od zunaj. Demokratsko, socialistično vlado Madžarske je strla Sovjetska zveza.

Delavski razred prevzame pobudo

Drugi sovjetski napad se je začel 1. novembra 1956. leta z mogočnim vdorom na Madžarsko, z zasedbo vseh komunikacijskih zvez, letališč in s postopnim obkrožanjem Budimpešte. Kot pravi datum napada ponavadi upoštevamo 4. november, toda takrat se je začelo samo streljanje. V prvih jutranjih urah je 4. novembra razpadla večina revolucionarnih ustanov: vlada je izginila, čeprav je Istvan Bibo, minister brez listnice, ostal v zgradbi parlamenta in pošiljal spomenice tujim predstavnikom. Imre Nagy je s petimi od sedmih članov organizacijskega odbora obnovljene komunistične partije zbežal na jugoslovansko veleposlaništvo in tam ustanovil »začasen izvršni odbor« *madžarske socialistične delavske partije.*¹¹ 22. novembra so to skupino ugrabili sovjetski agenti in jo odpeljali v Romunijo. Številni odbori in ustanove so podlegli protirevolucionarnemu nasilju okupacijskih sil.

¹⁰ Ibid., ss. 340—41.

¹¹ Molnar, Janos, *A nagybudapesti kozponti munkastanacs* (osrednji delavski svet večje Budimpešte), Budimpešta: Akademiai Kiado, 1968, s. 28. Ta uradna razlaga gibanja delavskih svetov pod Kadarjevim režimom glede precej dejstev in datumov, še kar drži, vendar je neugodovinska zaradi izpuščanja in napačnih razlag.

Tri vrste ustanov so se obdržale in delovale naprej: najvišji revolucionarni organi oboroženih sil; ustanove intelektualcev in delavski sveti, ki so imeli najpomembnejšo vlogo.¹²

V zgodnjih jutranjih urah 4. novembra sta najvišji ustanovi oboroženih sil, revolucionarni svet narodne obrambe in vrhovno poveljstvo narodne straže (sile borcev za svobodo), obe pod piščevim vodstvom, premestili svoj glavni stan na dobro utrjen položaj na *Szabadsag hegy* v gričevnato pokrajino Bude. Zaradi sovjetskih napadov so se preselili v utrjen grad v mestecu Nagykovacsi v gričevju Pilis. Tukaj je sredi novembra močan sovjetski napad uničil večino čet, ki so bile pod neposrednim štabnim poveljstvom. Zato se je večina osrednjih organov oboroženih sil umaknila v Avstrijo.

Različne organizacije intelektualcev so se obdržale dalj časa. Društvo pisateljev se je sestalo 12. novembra in glasovalo proti nadaljevanju oboroženega odpora, vendar so podprli osnovne zahteve revolucije: narodno neodvisnost, nevtralnost, demokratični socializem. Deklaracija je podprla delavce in ponudila sodelovanje z demokratično izvoljenimi ustanovami.¹³

Novi »revolucionarni svet madžarskih intelektualcev« se je zbral 20. novembra pod predsedstvom Zoltana Kodalyja. V deklaraciji so nasprotovali tako obnovi kapitalizma kot stalinizma. Nekaj dni kasneje je svet potrdil, da je delavski razred edina močna sila, ki lahko brani dosežke revolucije. 11. decembra je režim ta svet prepovedal. Društvo pisateljev je bilo začasno ukinjeno 17. januarja, kasneje pa so ga razpustili.

Politično oblast so obdržale samo organizacije delavskega razreda še dolgo potem, ko Kadarjev režim ni imel nobene osnovne moči, zlasti pa ni imel nobene resnične lastne oblasti.

Do drugega sovjetskega napada 4. novembra sta bila Imre Nagy in njegova vlada v središču dogodkov, utelešenje vseh načel in ciljev revolucije. Po 4. novembru pa so to vlogo prevzeli delavski razred in njegove ustanove. To ne pomeni, da pred drugim sovjetskim napadom niso imeli vidne vloge, že prav od začetka so pomenili široko, trdno in zanesljivo socialno bazo revolucije. Sodelovali so v resničnih bojih,¹⁵ oskrbovali enote borcev za svobodo z

¹² Najbolj razumljivo in poučno študijo o delavskih svetih v angleščini je izdal Bill Lomax, *Madžarska 1956*, New York: St. Martin Press, 1976.

¹³ Janos Molnar, *A nagybudapesti kozponto munkastanacs* (osrednji delavski svet večje Budimpešte), Budimpešta: Akademiai Kiado, 1969, s. 54.

¹⁴ 28. oktobra so ustanovili revolucionarni odbor intelektualcev (Ertelmisegi Forradalmi Bizottsag), iz katerega je nastal revolucionarni svet madžarskih intelektualcev (Magyar Ertelmisegi Forradalmi Tanacs). Včlanjenih je bilo 44 ustanov, med njimi univerze, raziskovalne ustanove, pisateljska združenja, umetniki, mladina. Potrdili so manifest, ki ga je 2. decembra izdal osrednji delavski svet večje Budimpešte.

¹⁵ Mladi delavci so tvorili 80—90 % ranjenih borcev za svobodo, ki so bili v bolnišnicah. Najbolj uničujoče je bil prizadet delavski razred, veliko bolj kot srednji razred. Lomax, op. cit., s. 149.

orožjem, s strelivom in opremo. Delovali so v različnih revolucionarnih organih, odborih in ustanovah. Njihovo zavedno revolucionarno vedenje in nasprotovanje stalinistični diktaturi sta bila očitna že daleč pred letom 1956. Že leta 1953 so med berlinsko krizo organizirali velike stavke v Budimpešti in drugih večjih industrijskih središčih na Madžarskem. To so bile prve večje delavske politične stavke v Evropi, ki je bila po letu 1946 pod sovjetskim nadzorom.

Leta 1956 so madžarski delavci spet zavzeli osrednje mesto. Takoj po junijski eksploziji v Poznanu — še eni delavski akciji proti sovjetskemu tipu »socializma« — je izbruhnil nov val političnih stavk v madžarskih industrijskih in rudarskih območjih. To so bile spontane akcije delavskega razreda, ki ni imel niti svoje organizacije. Ta značilna skrivna lastnost delavskega razreda je prišla na površje med revolucijo leta 1956. Med razvojem dogodkov so delavci osnovali svoje ustanove, tako da bi lahko z organiziranimi in usklajenimi množičnimi akcijami dosegli svoje politične cilje.

Delavski sveti so bili najpomembnejše ustanove, ki so pomenile delavsko podporo revolucionarnim spremembam. Prvi delavski svet so ustanovili 24. oktobra v združeni tovarni svetil *Egyesult Izzo*, večjem industrijskem kompleksu Budimpešte,¹⁶ kjer je bilo zaposlenih več kot 10.000 delavcev. Ta svet je izdal deklaracijo z desetimi točkami, kjer so predlagali ukinitve birokratske administracije sovjetskega tipa; ustanovitev delavskih svetov v vseh oddelkih in z osrednjim uradom. Želeli so dokazati, da lahko z delavskim samoupravljanjem učinkoviteje vodijo proizvodnjo kot pa s partijsko vodenno birokracijo. Kasneje so ustanovili delavske svete v skoraj vseh tovarnah na širšem industrijskem področju Budimpešte.

Delavci večjih tovarn na podeželju so bili ravno tako politično osveščeni in so ravno tako hitro organizirali svoje delavske svete kot njihovi tovariši v Budimpešti. 26. oktobra je prva večja delavska delegacija iz Miskolca, velikega industrijskega mesta na severu, obiskala ministrskega predsednika Imreja Nagya v zgradbi parlamenta. Predstavili so mu program z enaindvajsetimi točkami, v katerem so potrdili svojo vdanost socializmu; obljubili so, da se bodo upirali vsem poskusom vzpostavitve starega režima; zahtevali so objavo mednarodnih trgovinskih pogodb in njihovo revizijo (namigovaje na kolonialne značilnosti v sovjetsko-madžarskih gospodarskih odnosih); reformo poljedelskega sistema, ki bi zadovoljil delavnega kmeta in v katerem bi se zrcalile madžarske razmere; solidarnost z Gomulkovo politiko na Poljskem. Pritoževali so se tudi zaradi gospodarskega položaja delavcev, toda tako kot mnogo drugih programov, ki so jih izdelali delavski predstavniki, je bil tudi ta zelo političen.¹⁷

¹⁶ Kot je poročal radio Kossuth v Budimpešti 26. oktobra ob 15.38 (*A magyar forradalom es szabdsagharc a hazai radioasok tukreiben*) (Madžarska revolucija in boj za svobodo v luči domačega radia), 1956, od 23. oktobra do 9. novembra. New York: Radio Free Europe Press, 1957, s. 64.

¹⁷ Podrobno o zborovanju prav tam, s. 62.

Osrednji delavski svet večje Budimpešte

Število delavskih svetov je skokovito naraščalo, tako da je imel v nekaj dneh že vsak večji industrijski kompleks svoj delavski svet. Ti so med seboj aktivno sodelovali, saj so spoznali, da lahko dosežejo varnost le s sodelovanjem in usklajevanjem. Najvažnejša ustanova delavske oblasti je bil osrednji delavski svet večje Budimpešte (ODSVBp).^{*} 12. novembra so se zbrali predstavniki delavskih svetov devetih največjih tovarn v Budimpešti in razpravljali o ustanovitvi ODSVBp. Srečanje je trajalo več dni, tako da so tudi drugi delavski sveti poslali tja svoje predstavnike. Ustanovni sestanek ODSVBp je bil 14. novembra v *Egyesult Izzo*, na njem pa so sodelovali predstavniki tovarn iz Budimpešte, Bunapentele in Szekesfehervarja.¹⁸

Prebrali so osnutek predloga Istvana Biba, člana vlade Imreja Nagya. Bibov načrt je razglasil:

- komunistična partija nima več podpore;
- edini komunist, ki še uživa spoštovanje, je Imre Nagy;
- ker komunistična partija nima več podpore, enostrankarski sistem ni več mogoč, zato je treba uvesti večstrankarski sistem;
- obvezna je vzpostavitev vlade Imreja Nagya;
- sovjetske čete se morajo umakniti, Madžarska pa mora izstopiti iz varšavskega pakta;
- z zakonodajo je treba zagotoviti obstoj socializma in zaščititi komuniste;
- dovoljena je zemljiška posest do 40 juter in privatna podjetja;
- rudniki, banke in težka industrija ostanejo družbena last;
- tovarne bodo skupna lastnina na osnovi delavskega upravljanja, delavskega delničarstva in sistema delitve dobička.¹⁹

Na ustanovnem sestanku ODSVBp so postavili osrednji delavski svet večje Budimpešte in sprejeli Bibov načrt. Ta je vseboval:

- pravico do pogajanja v imenu delavcev;
- pravico začeti in končati stavko;
- zahtevo po vzpostavitvi Nagyove vlade;
- ugovor proti ponovni oborožitvi AVH;
- zahtevo po popolni amnestiji borcev za svobodo;
- umik sovjetskih čet;
- konec enostrankarskega sistema in svobodne volitve;
- umik vseh političnih organizacij iz tovarn.

»Dokler ne dobimo odgovora na naše zahteve, bomo delali samo v tistih tovarnah, ki so nujne za zadostitev osnovnih potreb prebival-

^{*} Pri sintagmi *večja Budimpešta* je mišljena Budimpešta z okolico, vendar sva se zaradi lažje izpeljave kratice ODSVBp odločili za prevod *večja Budimpešta*. — op. prev. In lektor.

¹⁸ Janos Molnar, *A nagybudapesti...*, s. 54.

¹⁹ Ibid., s. 55. tudi Lomax, *Madžarska...*, s. 152.

stva.« Ta program so še isti večer predali Kadarjevi vladi, vendar so že prej razglasili splošno stavko.

ODSVBp je nepretrgoma zasedal, za predsednika so izvolili Sandorja Racza. Spremljali so nenehno naraščajoče število delavskih svetov s podeželja ODSVBp je postal ustanova z vseljudskim vplivom in podporo, toda ker je bil Racz prepričan da ustanova večje Budimpešte ne more predstavljati ljudske oblasti, je predlagal ustanovitev narodnih delavskih svetov. Racz je bil tako popolnoma prepričan, da bodo take ustanove dejansko zamenjale vsiljeno sovjetsko oblast Janosa Kadarja, da je izjavil: »... Ne potrebujemo vlade. Mi smo in bomo voditelji Madžarske. Ne potrebujemo organizacij (komunistične partije), treba jih je odstraniti iz tovarn.«²⁰ Kljub tej samozavesti, ki je izhajala iz domačega razmerja sil, so se delavci še naprej pogajali s Kadarjevim režimom.

15. novembra je *Nepszabadsag*, uradni organ madžarske socialistične delavske partije, poročal o enem takih pogajanj. Kadar je bil sam prisoten, tako da bi poudaril pomembnost sestanka. Delavski predstavniki so mu orisali svoj politični program, ki je bil v skladu z Bibovim načrtom in z resolucijo ustanovnega sestanka ODSVBp z dne 14. novembra. Kadar je odgovoril, da se bodo začela pogajanja takoj, ko bo Imre Nagy zapustil jugoslovansko veleposlaništvo, in da je prepričan, da se bosta sporazumela. »Želimo večstrankarski sistem,« je nadaljeval Kadar, »in poštene volitve... mi (komunisti) bomo na volitvah morda popolnoma poraženi, toda če sprejmemo volilni izziv, bo mogoče komunistična partija spet dobila moč in si pridobila zaupanje delavskih množic.« Kadar je dodal, da bi »... nadaljnje stavke pripeljale do inflacije in lakote. Ni nam ostalo veliko časa. Čez teden ali dva bomo postali svetovni berači...« Prav tako je delegatom zagotovil, da ne bo nihče, ki je sodeloval v teh dogodkih, kaznovan ali pregan v ZSSR.²¹

Celo sovjetski voditelji so spoznali, da je poleg njihovih topov edina moč združena v delavskih organizacijah. Zato so poslali kot svojega predstavnika v ODSVBp sovjetskega polkovnika s prevajalcem. Toda sovjetsko obnašanje se je popolnoma spremenilo, ko so decembra zamenjali sovjetskega poveljnika, generala Grebennika z generalom tajne policije Ivanom Serovom.²² To je bil začetek novega obdobja strahovlade.

Vodstvo ODSVBp je še vedno skušalo ustanavljati narodne delavske svete. Do 18. novembra so dokončali načrt, v katerem so zahtevali parlament delavskih svetov, ki bi bil sestavljen iz 156 članov, izvoljenih na okrožnih delavskih svetih v Budimpešti in deželnih delavskih svetih na podeželju. Nekaj največjih tovarn naj bi imelo

²⁰ Ibid., ss. 62—63. tudi Janos Molnar, *A nagybudapesti...* ss. 62—63.

²¹ Melvin J. Lasky, *Madžarska revolucija: zgodba oktobrske vstaje, kot se je spominjajo priče, kot o njej poročajo dokumenti in uradna poročila in odmevi po svetu*, New York: Frederick A. Praeger, 1967, ss. 262—263.

²² Lomax, *Madžarska...*, s. 158.

svoje delegate. Parlament naj bi izvolil 30-člansko predsedstvo, izvršni odbor, ki bi pritegnil 20 predstavnikov univerz, armade, policije, organizacije intelektualcev in drugih skupin, vključno s predstavniki strank socialnih demokratov, malih posestnikov, ljudskih kmetov in madžarske socialistične delavske stranke.²³

Načrt so sprejeli 19. novembra in pozvali vse organizacije, ki bi morale izvoliti in poslati svoje predstavnike v parlament. Ta naj bi zasedal 21. novembra na športnem stadionu v Budimpešti. Njihov cilj je bila ustanovitev osrednje delavske oblasti, ki bi nasprotovala Kadarjevemu režimu: podobno dvojni oblasti po februarški revoluciji v Rusiji. Povabili so Kadarjevo vlado in sovjetske oblasti kot opazovalce, saj so bili delavci popolnoma prepričani, da je oblast v njihovih, ne pa v Kadarjevih rokah. Vendar so sovjetski tanki, ki so obkolili stadion, in množične aretacije preprečili predvideno odpritev zbora. Tisti delegati, ki jih niso zaprli, se niso prestrašili in so se zbrali v glavnem stanu ODSVBp. Med njimi so bili predstavniki večine večjih tovarn iz Budimpešte, Gyorja, Veszprema, Tatabanye, Pecs, Komla, Ozda, Salgotarja. Pridružilo se jim je veliko predstavnikov kmetov in intelektualcev. Na tem sestanku so vzpostavili stalno povezavo med ODSVBp in med podeželskimi sveti. V končni deklaraciji so zapisali, da ne bodo sodelovali s Kadarjevim režimom, dokler ne bo ustrezno delavskim zahtevam.²⁴

Naslednjega dne, 22. novembra, so prejeli pretresljivo novico: Imreja Nagya in njegove sodelavce so ugrabile sovjetske sile in jih odpeljale v Romunijo. Po tej izdaji so postali delavci še bolj nepopustljivi, zlasti ko so sovjetske sile preprečile organizacijski zbor narodnega delavskega sveta. Odločnost obeh strani, delavskih svetov in Kadarjevega režima, se je še okrepila. 23. novembra je ODSVBp pozval na tihe protestne demonstracije, da bi tako počastili revolucijo. Med drugo in tretjo uro popoldan so bile ulice Budimpešte popolnoma prazne. Ta oglušujoča tišina je pričala o učinkovitosti ODSVBp in njegovem vplivu na prebivalce glavnega mesta. Ta kriza in podpora, ki so jo uživali delavski sveti, sta prisilili Kadarjev režim, da je priznal njihovo zakonitost, niso pa priznali zakonitosti narodnega centra. V tem duhu je 22. novembra prezidij izdal dekret o zakonitvi delavskih svetov. Med pravicami, ki so jih dovolili tovarniškimi delavskim svetom, so bile: nadzor nad upravljanjem tovarne, načrtovanje proizvodnih planov in določanje plač. Njihove dolžnosti pa so bile naslednje: zagotovitev nepretrganega in učinkovitega proizvodnega procesa; zagotovilo, da bodo izpolnjene obveznosti do države; načrtovanje skupnih pogodb v sodelovanju s sindikati; določitev obsega delavske oblasti; načrtovanje tovarniške organizacije; razdelitev delavcev v različne plačilne kategorije; delitev dobička; vodstvo finančne politike. Delavski sveti morajo potrditi imenovanja direktor-

²³ Pritegnili bi samo stranke, ki priznavajo socializem, med drugim socialno demokratsko stranko, stranko malih posestnikov, ljudsko stranko kmetov in madžarsko socialistično stranko. Janos Molnar, *A nagybudapesti...*, s. 64.

²⁴ Lomax, *Madžarska...*, s. 160.

jev, tudi njihovo imenovanje in/ali razrešitev lahko sprožijo delavski sveti. Stalen delavski svet mora biti demokratično izvoljen. ODSVBp je ta dekret zavrnil in se še naprej pogajal z režimom, da bi ga izboljšal. Najbolj pomanjkljivo je bilo, da je dekret omejeval delavske svete na gospodarsko upravljanje, ni pa jim priznal politične oblasti.²⁵ Zelo je poučna primerjava med Kadarjevim osnutkom in tistim, ki so ga podprli delavci sami na sestanku ODSVBp 31. oktobra. Takrat so še vedno želeli, da bi bili delavski sveti predvsem delavski organ upravljanja in ne politična ustanova. Za boljšo primerjavo sem dodal ta osnutek z dne 31. oktobra.

25. novembra je bil v zgradbi parlamenta drugi sestanek vlade in predstavnikov ODSVBp. Kadar je bil spet prisoten in je tako pokazal, da delavske moči ne kaže prezreti. Resnično je ODSVBp 27. novembra jasno izjavil, da si želi imeti ali deliti politično oblast. »... delavski razred nam je zaupal to poslanstvo... z vsemi silami se bomo trudili za okrepitev oblasti delavcev...«²⁶

Pogajanja so se nadaljevala, vendar se pogajalci med seboj niso sporazumeli. Nesoglasja med režimom in delavskimi sveti so naraščala do krize 22. novembra. V spomin na drugi sovjetski napad pred mesecem dni so ženske v črnini 4. decembra množično protestirale po ulicah Budimpešte. Korakale so do groba neznanega vojaka in položile vence. Delavski voditelji so bili prepričani, da je Kadar samo sovjetski agent, ki na Madžarskem nima nobene osnovne moči, zato so verjeli, da bo sovjetska vlada postopoma spoznala, da je združitev mogoče doseči samo s pogajanja s tistimi, ki so uživali zaupanje množic in ki so nadzorovali edino domačo osnovno oblast na Madžarskem — to je bil ODSVBp. Zato so člani ODSVBp pisali ministrskemu predsedniku ZSSR, maršalu Bulganinu. V tem pismu so napisali, da »različni vladni ukrepi proti revolucionarnim elementom samo cepijo najboljše in najnaprednejše socialistične sile na Madžarskem.«²⁷

Pogajanja med Kadarjevim režimom in delavskimi sveti niso napredovala, iz Moskve ni bilo nobenega odgovora, vendar delavski voditelji kljub temu niso izgubili poguma, izdelali so celo dolgoročne načrte. Prepričani so bili, da je v tem obdobju dvojne oblasti moč Kadarjevega režima kratkotrajna, saj je bila odvisna samo od sovjetskih okupacijskih sil, medtem ko so imeli delavski sveti resnično oblast. Celo v uradni zgodovini gibanja delavskih svetov pogosto citirani Janos Molnar priznava, da so imeli delavski sveti konec novembra močno oblast. Za to navaja tri odločilne dejavnike:

1. socialistična delavska partija je bila v popolnem neredu;
2. ugrabitev Imreja Nagya je močno razburilo javno mnenje in povečala podporo delavskim svetom;

²⁵ Janos Molnar, *A nagybudapesti...*, ss. 89—90.

²⁶ Lomax, *Madžarska...*, s. 162.

²⁷ *Ibid.*, s. 166.

3. podpora radikalcem v svetih se je stopnjevala, medtem ko se je zmanjševal vpliv tistih, ki so želeli sodelovati z vlado.²⁸

V takih razmerah so ponovno poskušali ustanoviti narodni delavski svet kot bodoči parlament dežele. Vlada je naredila vse, kar je bilo v njeni moči, da bi to preprečila. Ta bodoči narodni delavski svet naj bi bil na čelu države do 23. oktobra 1957, ko bi na svobodnih in demokratičnih volitvah izvolili novo narodno skupščino. Aretacijam so nasprotovali s stavkami; sovjetske čete so v krvi zadušile demonstracije, med drugimi tudi tisto v Salgotarjanu, velikem industrijskem mestu na severu. Vlada je skušala organizirati oborožene straže v tovarnah, vendar je to storil že ODSVBP. Delavci so poudarjali svojo moč z ustanavljanjem oboroženih enot. Sestanek, na katerem naj bi organizirali narodni delavski svet, je bil sklican za 9. december, toda veliko delegatov so zaprli. Kljub vsemu so sestanek izpeljali. Kot odgovor na aretacije in na pokol v Salgotarjanu so objavili in uspešno izvedli 48-urno splošno stavko. Janos Kadar je povabil na srečanje oba voditelja ODSVBP, predsednika Sandorja Racza in Sandorja Baliija. Ob prihodu v zgradbo parlamenta sta bila oba aretirana. Te aretacije so bile znak za začetek novega obdobja strahovlade. 13. decembra so ponovno odprli osovražena stalinistična koncentracijska taborišča, tam so zapirali brez sodne preiskave in vsi delavski sveti so bili prepovedani. Splošna stavka se je še stopnjevala. V *Nepszabadsagu* so zapisali, da je bila to stavka »... kakršne še ni bilo v zgodovini madžarskega delavskega gibanja.«²⁹

Delavski odbor se je nadaljeval z nezmanjšano močjo. Vlada je 5. januarja 1957 ponovno odredila, da je delovanje delavskih svetov nezakonito, in uvedla smrtne kazni za stavkajoče. 8. januarja je delavski svet v železarni in jeklarni v Csepelu objavil:

V sedanjem položaju nismo več sposobni izpolnjevati svojih dolžnosti... zato svoja pooblastila vračamo v roke delavcev.³⁰

Sveti so se še naprej po vsej državi sami razpuščali, toda v Csepelu je kljub temu prišlo do ponovnega preliivanja krvi. 10. januarja so lahko sovjetske sile razbile demonstracije šele potem, ko so začele streljati na delavce. Janos Molnar trdi, da je bila to zadnja večja akcija, ki jo je osrednje vodstvo delavskih svetov usmerilo proti Kadarju.³¹ Toda ODSVBP je tajno še vedno živel in deloval. 15. januarja so objavili naslednjo izjavo:

Zaradi terorja in zato, ker so uvedli smrtno kazen celo za razdeljevanje letakov, svet priporoča delavcem, naj vse novice o ilegali prenašajo ustno. Na dnevnem redu sta sabotaža in pasivni odpor.³²

²⁸ Janos Molnar, *A nagybudapesti ...*, ss. 67—68.

²⁹ Lomax, *Madžarska ...*, s. 168.

³⁰ *Ibid.*, s. 169.

³¹ Janos Molnar, *A nagybudapesti ...*, s. 140.

³² Lomax, *Madžarska ...*

Kljub ponovni, toda neuspešni prepovedi svetov, kljub preganjanju, naglemu sodišču in obveznim smrtnim kaznim za stavkajoče se je delovanje VDSVBp nadaljevalo. Najučinkovitejše politično orožje so bile seveda stavke, ki so jih sveti tako pogosto in učinkovito uporabljali; Paul Kecskemeti je zato upravičeno zapisal:

Kakor mi je znano, se je prvič v zgodovini zgodilo, da je sindikalistični mit o revolucionarnosti splošne stavke, kot ga je razložil Georges Soler, resnično postal osnova nepopustljive politične akcije vsega industrijskega prebivalstva kakšne družbe.³³

Uporaba splošne stavke v politične namene je bila drugačna pred 4. novembrom in po njem. Pred drugim sovjetskim napadom so sklicali stavko, da bi tako pomagali pri utrjevanju oblasti vlade Imreja Nagya proti stalinistični kontrarevoluciji. Po 4. novembru pa so si s stavkami prizadevali utrditi moč delavskih svetov in skušali preprečiti utrditev Kadarjevega protirevolucionarnega režima. Po njem ni nobene dvoma, da bi vlada Imreja Nagya, če bi se obdržala na oblasti, dokončala revolucijo in utrdila njene dosežke, seveda pod pogojem, da bi pustili madžarsko ljudstvo pri miru. Če bi se bila po drugem sovjetskem napadu sovjetska vlada zadovoljila z odpravo vlade Imreja Nagya in bi dovolila silam delavskega razreda, da bi nadaljevale začrtano pot, bi bila delavska oblika upravljanja preživela sovjetski napad. Tako bi bil osrednja madžarska vlada postal narodni delavski svet, ne pa Kadarjev kabinet. Kadarjev režim je moral po obnovljenem preganjanju ponovno prepovedati delavske svete leta 1958. To jasno dokazuje, kako globoko so v kratkem obdobju dveh mesecev delavski sveti prodrli v madžarsko družbo.

Gibanje delavskih svetov na Madžarskem je bilo tako načelno, odločno, samozavestno in učinkovito, da so lahko dosegli neposreden nadzor nad tovarnami in tako razbili stalinistično prakso totalitarnega državnega in partijskega nadzora. Bill Lomax pravi, da je to dejanje odprlo pot družbi,

... ki je bila prvotni cilj marksizma in socializma — v kateri bi se hierarhija umaknila enakosti, v kateri bi politične ustanove zamenjali ljudski organi, v kateri bi politično vladavino zamenjala ljudska oblast in kjer bi »vlado zamenjala administracija stvari«. ³⁴

Posledice revolucije

Posledice madžarske revolucije leta 1956 je najzgovorneje opisal ugledni sovjetski disident, pokojni Andrej A. Amalrik. Iz Utrechta na Nizozemskem mi je 12. aprila 1977, leta napisal:

³³ Paul Kecskemeti, *Nepričakovana revolucija: družbene sile v madžarski vstaji* Stanford, CA: Stanford University Press, 1961, s. 115.

³⁴ Lomax, *Madžarska . . .*, s. 203.

... Mislim, da je bila madžarska revolucija leta 1956 prelomnica v zgodovini komunističnega bloka. Ni pripeljala, pa saj tudi ni mogla, do zloma bloka ali do osvoboditve Madžarske, vendar je jasno pokazala, da obstajata dve poti odpora. Prva je ljudski odpor proti vladajočemu sovjetskemu komunizmu. Vsi ti različni pojavi, kot so narodni komunizem v Romuniji, liberalno narodno gibanje na Slovaškem v letih 1967 do 1968, naraščanje nacionalnih čustev v Sovjetski zvezi kot tudi »evrokomunizem« bi bili popolnoma nemogoči brez madžarskega zgleda. Druga pot je družbeni odpor. Niti »praška pomlad« niti delavski nemiri na Poljskem niti gibanje za človeške pravice v Sovjetski zvezi ne bi bili mogoči brez madžarske revolucije leta 1956. Ko torej govorim o prelomnici, mislim na spremembo od pasivnega sprejemanja stvari, kakršne so, in od občutka obupa do spoznanja, da se svet lahko spremeni in se tudi bo, čeprav je za to potrebno veliko let in ogromno žrtev. Lahko že rečemo, da veliko teh žrtev ni bilo zaman. Saj danes uživa Madžarska med vsemi vzhodnimi državami v srednji Evropi največjo svobodo prav zato, ker so njeni ljudje dokazali, da so se sposobni upreti z orožjem. Čeprav je bila revolucija zadušena, se komunistične oblasti dobro spominjajo te lekcije.

Dogodki leta 1956, ki so dosegli višek v madžarski revoluciji, so globoko vplivali name in na ljudi moje generacije. Zato se upravičeno imenujemo generacija leta 1956. Na vsem, kar smo naredili in bomo še storili, je pečat tega junaškega leta...³⁵

Če so to splošne posledice revolucije, kakšne pa so bile posledice za prebivalstvo Madžarske? V glavnem je v veljavi nesporazum, da je Kadarjev režim izpolnil veliko zahtev revolucije. To je tako daleč od resnice, kot je le mogoče. Za boljšo presojo primerjajmo ideologijo revolucije z najnovejšim »manifestom« demokratične opozicije na Madžarskem.

Najlaže razumemo ideologijo revolucije, če preberemo »šestnajst političnih, gospodarskih in ideoloških točk« resolucije, ki so jo sprejeli na plenarnem zborovanju univerze za tehnološko industrijsko gradnjo v Budimpešti 22. oktobra 1956.³⁶ Ta resolucija je zahtevala umik sovjetskih čet v skladu z mirovno pogodbo; izvolitev novega vodstva partije; novo vlado pod vodstvom Imreja Nagya; splošne tajne volitve v narodno skupščino s splošno volilno pravico in z udeležbo večjih strank; pravico delavcev do stavke; popolno enakost med ZSSR in Madžarsko; ponoven pregled načrtovanega gospodarstva in prilagoditev madžarskim razmeram; ponoven pregled mednarodnih trgovinskih sporazumov in javna objava pogodbenih določil; popolno svo-

³⁵ Celotno pismo je objavljeno v delu Király, Lotze, Dreisziger (uredniki) *Prva vojna med socialističnimi državami...*, ss. 531—532.

³⁶ Združeni narodi: *Poročilo posebnega odbora o problemu Madžarske*. New York: uradni arhiv generalne skupščine: dodatek št. 18 enajstega zasedanja (A-3592), 1957, s. 69.

bodo mišljenja in izražanja, svobodo tiska in radia; solidarnost s poljskim narodnim gibanjem za neodvisnost.

Najpomembnejši ton in značaj teh zadev, razen izražene želje za ustanovitev pluralistične družbe in demokratične vlade, je bila zahteva po resnici. To je bila revolucija za resnico.

Najbolj zanimivo je, da je sedanji madžarski režim Janosa Kadarja spremenil državo, kot pravijo, v »najsrečnejšo barako v sovjetskem koncentracijskem taborišču«. To pomeni, da režim ponuja prebivalstvu največjo količino materialnih dobrin in da je v vsem sovjetskem bloku najbolj popustljiv do disidentov. Prebivalstvo seveda zelo ceni ta potrošniški komunizem in to sorazmerno popustljivost. Vendar pa prav to pomanjkanje »vse resnice« v vsakdanjem življenju tudi danes najbolj teži Madžare, tako kot jih je leta 1956.

Oktober in novembra leta 1985 so na Madžarskem pripravili uradni mednarodni »kulturni forum«, ki so se ga udeležili predstavniki vseh podpisnic helsinškega sporazuma. Disidentska demokratična politična opozicija je hkrati pripravila »alternativni forum« intelektualcev, na katerem so objavili manifest.³⁷ Tudi tukaj je osnovna zahteva želja po resnici, prav tako kot je bila v programu »šestnajstih točk« oktobra 1956.

Manifest madžarske demokratične opozicije zahteva svobodo tiska; svobodo znanstvenih raziskav; svobodo kulturne izmenjave Madžarske z Zahodom; zaščito zatiranih madžarskih manjšin v Romuniji in na Slovaškem; svobodo veroizpovedi; zahteva »več kulture, manj vladanja« in sklene: »Zahtevamo vzpostavitev kulturnih svoboščin, razširitev družbene iniciative in nadzor nad kulturnim življenjem (v nasprotju s pobudami in nadzorom partije in vlade), mednarodne kulturne stike.«

Primerjava ideologije revolucije z zahtevami sedanje demokratične opozicije na Madžarskem dokazuje, da je Kadarjev režim sicer lahko najpopustljivejši v vzhodni srednji Evropi, vendar se osnovne zahteve madžarske revolucije niso izpolnile in so v resnici na Madžarskem še danes zatirane.

Dodatek³⁸

Osnovne pravice in dolžnosti delavskih svetov

Potrjene 31. oktobra 1956 na zborovanju VDSVBp

1. Tovarne so lastnina delavcev. Ti morajo državi plačati davek, izračunan na osnovi proizvodnje in deleža dobička.
2. Najvišji nadzorni organ v tovarni je delavski svet, ki ga demokratično izvolijo delavci.

³⁷ Celotno besedilo je v *Becsi Naplo* Viennese Herald, 1985, izdaja november–december, zv. VI, št. 6, ss. 1 in 2.

³⁸ Lomax, *Madžarska ...*, ss. 140–141.

3. Delavski svet izvoli svoj izvršni odbor, sestavljen iz treh do devetih članov, ki predstavljajo izvršni organ delavskega sveta in izpeljejo vse njegove odločitve in naloge.
4. Direktorja zaposli tovarna. Delavski svet izvoli direktorja in najvišje uslužbence. Te volitve so po splošnem zborovanju, ki ga skliče izvršni odbor.
5. V vsem, kar zadeva tovarno, je direktor odgovoren delavskemu svetu.
6. Delavski svet si pridrži te pravice:
 - a) odobrava in potrjuje vse načrte, ki se tičejo podjetja;
 - b) odloča o vseh stikih s tujino;
 - c) določa osnovno raven plač in določa način, po katerem se ta osnovna raven oceni;
 - č) odloča o vseh kreditnih operacijah.
7. Prav tako delavski svet rešuje vse spore pri najemanju in odpušcanju delavcev, zaposlenih v podjetju.
8. Delavski svet ima pravico preveriti bilanco in se odločiti o uporabi dobičkov.
9. Delavski svet obravnava vsa družbena vprašanja v podjetju.

Béla K. Király, oficir glavnega štaba v letih med obema vojnama, je šel v ilegalo, ko je Hitler na Madžarskem vsilil fašističen režim, kasneje pa prestopil v sovjetsko armado. Po vojni se je povzpел do čina generalmajorja madžarske armade. Na osnovi lažnih obtožb so ga leta 1951 zaprli, ga obsodili na smrt, vendar so ga čez pet let izpustili in se je pridružil reformistični skupini Imreja Nagya. Med revolucijo je spet dobil prejšnji čin v armadi. Po drugem sovjetskem napadu je nadaljeval odpor, dokler ni bil prisiljen emigrirati v Avstrijo in nato v ZDA. Postal je profesor zgodovine na brooklynskem collegeu in na visoki šoli mestne univerze v New Yorku. Zadnjih šest let je na brooklynskem collegeu vodja programa o spreminjajoči se družbi. Zdaj je tudi predsednik družbe Atlantic Research and Publications.

Fritjof Capra

Nova fizika

D. T. Suzuki je neposredno mistično izkušnjo realnosti imenoval »najrazburilivejši dogodek, ki se lahko pojavi na področju človeške zavesti... ki razvrednoti vsako formo normirane izkušnje«. ¹ Šokantni značaj te izkušnje je razložil z besedami nekega Zen-mojstra, ki je to opisal kot »dno vedra, ki se predre«.

Podobno izkušnjo so doživeli fiziki na začetku tega stoletja in to opisali na način, ki zelo spominja na Suzukijevega Zen-mojstra. Heisenberg je pisal takole:

»To silovito reakcijo na razvoj moderne fizike v zadnjem času lahko razumemo le, če spoznamo, da so se temelji fizike in morda naravoslovja nasploh začeli premikati ter, da je to gibanje izzvalo občutek, kot da so se nam začeli izmikati temelji, na katerih stoji naravoslovje.«²

Enak šok je doživel Einstein, ko je prišel prvič v stik z novo resničnostjo atomske fizike. V svoji avtobiografiji je pisal:

»Vsi moji poskusi, da bi teoretične osnove fizike prilagodil temu novemu znanju, so popolnoma odpovedali. Bilo je kot da bi mi nekdo potegnil tla izpod nog, ne da bi opazil kakšen trden temelj, na katerem bi lahko gradil.«³

Odkritja moderne fizike so zahtevala korenite preobrazbe pojmov, kot so prostor, čas, materija, objekt, vzrok in učinek etc. Ker so ti

¹ D. T. Suzuki, *The Essence of Buddhism*, str. 7.

² W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, str. 167.

³ In P. A. Schilpp (ed.), *Albert Einstein: Philosopher-Scientist*, str. 45.

pojmi za naš svetovni nazor tako temeljni ni presenetljivo, da je pretreslo fizike, ko so jih bili prisiljeni spremeniti. Iz te preobrazbe je izšel nov, radikalno drugačen svetovni nazor, ki se zaradi kontinuiranega znanstvenega raziskovanja še vedno spreminja.

Evropski fizik Niels Bohr in indijski mistik Sri Aurobindo izražata v dveh sledečih citatih globino in radikalni značaj te izkušnje:

»Veliko povečanje naših izkušenj v zadnjem času je razkrilo nezadostnost naših enostavnih mehaničnih pojmov. Posledica tega je bila, da je pretreslo temelje na katerih slonijo običajne interpretacije opazovanj.«⁴

Niels Bohr

naša celotna izkušnja sveta je radikalno drugačna... Obstaja nov, mogočen in globok način dojetanja, videnja, poznavanja in dotikanja stvari.«⁵

Sri Aurobindo

Sledeči očrt razvoja moderne fizike kaže, kako se je moral klasični mehanicistični svetovni nazor na začetku tega stoletja umakniti subtilnejšemu, celovitejšemu in »bolj organskemu«⁶ pojmovanju h kateremu so nas prisilile kvantna in relativnostna teorija.

Klasična fizika

Pojmovanje sveta, ki so ga zdaj spremenila odkritja moderne fizike, je temeljilo na Newtonovem mehaničnem modelu vesolja. Ta model, ki tvori okvir klasične fizike je bil resnično mogočen temelj, ki je kot silna skala nosil celo znanost in dajal filozofiji narave trdno oporo skoraj tri stoletja.

Vsi fizikalni procesi so se dogajali na odru Newtonovega vesolja; v tridimenzionalnem, absolutnem, vedno mirujočem in nespremenljivem prostoru klasične Evklidove geometrije. V Newtonovih lastnih besedah: »Absolutni prostor je po svojem bistvu takšen, da ostaja brez ozira na karkoli zunanjega vedno enak in nepremičen.«⁶

Vse spremembe v fizičnem svetu so opisovali pojmi neke nadaljnje dimenzije imenovane čas, ki je bila znova absolutna, nepovezana s svetom materije in enakomerno tekla iz preteklosti v sedanost in prihodnost. Newton je to izrazil takole: »Absolutni, resnični in matematični čas teče iz sebe in je v skladu s svojim bistvom enake oblike ter se ne ozira na kakršnekoli zunanje reči.«⁷

Elementi newtonovega sveta, ki so se premikali v tem absolutnem prostoru in absolutnem času, so bili delčki mase. V matematičnih

⁴ N. Bohr, *Atomic Physics and the Description of Nature*, str. 2.

⁵ »Zares začenjajo vse stvari spreminjati svojo naravo in pojavnost;

⁶ S. Aurobindo, *On Yoga* 11, Tome One, str. 327.

⁷ Quoted in M. Capek, *The Philosophical Impact of Contemporary Physics*, str. 7.

⁸ *Ibid.*, str. 36.

enačbah jih je Newton obravnaval kot »točke mase« in zanj so bili to trdni, majhni in neuničljivi objekti iz katerih je bila narejena vsa materija. Ta model je bil dokaj podoben tistemu modelu grških atomistov. Oba sta temeljila na razliki med polnino in praznino, na razliki med prostorom in materijo in v obeh modelih so delčki ohranjali svojo maso in formo. Materija se je zatorej vedno ohranjala in bila v bistvu pasivna. Pomembna razlika med Demokritovim in Newtonovim atomizmom je, da zadnji vključuje precizen opis sile, ki deluje med delčki mase. Ta sila, ki je zelo enostavna in odvisna le od mase in medsebojne razdalje delčkov, je sila težnosti oziroma privlačnost mas. Za Newtona je bila trdno povezana s telesi na katere je delovala in hipno učinkujoča na velike razdalje. Ta hipoteza čeprav nenavadna, ni bila bolj raziskovana. Delčki in sile med njimi niso bili natančneje analizirane, ker jih je imel Newton za božjo stvaritev. V svojih »Opticks« nam daje jasno sliko, kako si je predstavljal božje stvarjenje materialnega sveta:

»Mislim, da je verjetno bog spočetka ustvaril materijo kot trdne, čvrste, masivne, nepredirne premične delčke, v takšni velikosti in obliki, s takšnimi lastnostmi in v takšnem razmerju do prostora, da so najboljše služili namenu za katerega jih je ustvaril; ti preprosti delčki so kot trdna telesa neprimerno trdnejši kot katerakoli porozna telesa, ki so zgrajena iz teh prvotnih; trdi celo, da se nikoli ne obrabijo ali polomijo. Nobena običajna sila ne more ločiti tega, kar je bog v prvem stvarjenju ustvaril.«⁸

Vsi fizikalni pojavi so v newtonovi mehaniki reducirani na gibanje točk mase v prostoru, ki jih povzročata njihova medsebojna privlačnost, oziroma gravitacija. Da bi delovanje te sile na nek delček mase prenesel v precizno matematično formo je Newton razvil popolnoma nove pojme in matematične tehnike — diferencialni račun. To ogromno intelektualno delo je Einstein slavil »kot morda največji napredek mišljenja, ki ga je lahko kdo kdajkoli storil.«

Newtonove enačbe gibanja so osnova klasične mehanike. Te enačbe so pojmovane kot trdni zakoni, po katerih se delčki mase gibljejo, upoštevajo vse v fizikalnem svetu opazovane spremembe. Z Newtonovega stališča je bog spočetka ustvaril sile med delčki mas in temeljne zakone gibanja. Na ta način se je začelo veselje gibati in od tu naprej je teklo kot mlin z nespremenljivimi zakoni.

Mehanicistični svetovni nazor je potemtakem tesno povezan z strogim determinizmom in za gigantski kozmos sta veljali kavzalnost in determiniranost. Vse, kar se je dogajalo, je imelo svoj definitivni vzrok in svoj definitivni učinek. Prihodnost vsakega delčka je bilo v principu možno napovedati z absolutno gotovostjo, če je bilo njegovo stanje v kateremkoli času v vseh detaljih znano. To prepričanje najjasneje izražajo slavne besede francoskega matematika Pierra Simona Laplacea:

⁸ In M. P. Crosland (ed.), *The Science of Matter*, str. 76.

»Nek intelekt, ki v nekem danem trenutku pozna vse v naravi delujoče sile in položaj vseh reči, iz katerih je svet sestavljen — denimo da je omenjeni intelekt dovolj velik za analizo teh podatkov — bi z isto formulo dojel gibanja največjih teles v vesoljstvu in gibanja najmanjših atomov; nič mu ne bi bilo negotovo, prihodnost in preteklost bi bile njegovim očem dostopne v sedanjosti.«⁹

Filozofska osnova tega strogega determinizma je bila načelna ločitev Jaz-a in sveta, ki jo je uvedel Descartes. Posledica te ločitve je bila vera v možnost objektivnega opisa sveta, tj. ne da bi sploh kdaj omenili človeška opazovalca. Ta objektivni opis narave je postal ideal vseh znanosti.

Osemnajsto in devetnajsto stoletje je pričalo o ogromnem uspehu newtonove mehanike. Newton je sam apliciral svojo teorijo na gibanje planetov in z njo razložil temelje sončnega sistema. Toda njegov planetarni sistem je bil močno poenostavljen. Zanemarjal je npr. vplive medsebojne gravitacije planetov in zato naletel na določene nepravilnosti, ki jih ni mogel razložiti. Ta problem je rešil z domnevo, da je bog v vesoljstvu vsepovsod navzoč in bo te nepravilnosti korigiral.

Laplace, veliki matematik, si je sam zastavil ambiciozno nalogo, da bi izpilil in izpopolnil Newtonove izračune v knjigi, ki bi »Nudila popolno rešitev velikih mehaničnih problemov sončnega sistema ter tako uskladila teorijo in opazovanja, da bi bile empirične enačbe v astronomskih tabelah nepotrebne.«¹⁰ Rezultat tega je bilo obsežno delo v petih zvezkih z naslovom »Mecanique Celeste«, v katerem je Laplaceu uspelo razložiti gibanje planetov, lun in kometov do najmanjšega detajla ter menjavo plime in oseke ter druge pojave z gravitacijo. Vesolje je obravnaval kot perfekten samoregulirajoč stroj in dokazal, da Newtonovi zakoni gibanja zagotavljajo stabilnost sončnega sistema. Ko je Laplace predložil prvo izdajo svojega dela Napoleonu, je ta menda rekel: »Monsieur Laplace, pripovedovali so mi, da ste to obsežno delo o sistemu vesoljstva napisali, ne da bi stvarnika sploh omenili.« Na to je Laplace kratko odgovoril: »Te hipoteze nisem potreboval.«

Spodbujeni s sijajnim uspehom newtonove mehanike v astronomiji so jo fiziki uporabili tudi pri stalnem gibanju tekočin in pri nihanju elastičnih teles. Tudi na teh področjih je delovala. Ko je postalo jasno, da je toplota tista energija, ki se proizvaja pri kompliciranih tresljajih molekule, je bilo možno celo termiko razlagati z mehaniko. Če se npr. temperatura vode zviša, gibanje vodnih molekul narašča, dokler te molekule ne premagajo sil, ki jih držijo skupaj in se razletijo. Tako iz vode nastane para. Če po drugi plati s hlajenjem vode toplotna gibanja upočasnimo, se molekule naposled uredijo v novo trdnejšo strukturo ledu. Na ta način lahko razumemo tudi mnoge druge termične fenomene s čisto mehanicističnega stališča.

⁹ Quoted in M. Capek, op. cit., str. 122.

¹⁰ Quoted in J. Jeans, The Growth of Physical Science, str. 237.

Zaradi velikega uspeha mehanicističnega modela, so fiziki v zgodnjem devetnajstem stoletju resnično verjeli, da je vesoljstvo mogočen mehanični sistem, ki funkcionira po newtonovih zakonih gibanja. Te zakone so pojmovali kot osnovne naravne zakone in newtonova mehanika je veljala za nepreklicno teorijo o naravnih pojavih. Kljub temu je manj kot sto let pozneje odkrita nova fizikalna realnost razodela meje newtonovega modela in pokazala, da nič ni absolutno v tem modelu.

To spoznanje so stimulirali tokovi devetnajstega stoletja, ki so pripravili pot znanstvenim revolucijam našega časa. Prvi teh tokov je bilo odkritje in raziskovanje električnih ter magnetnih fenomenov, ki jih mehanski model ni zmozel opisati in pri katerih je sodelovala neka nova vrsta sile. Ta pomembni korak sta naredila Michael Faraday, eden največjih eksperimentatorjev v zgodovini znanosti in briljantni teoretik Clark Maxwell. Michael Faraday je s premikanjem magnetov v bližini bakrene tuljave v njej proizvedel električni tok in tako mehansko delo — premikanje magnetov — pretvoril v električno energijo. Ta eksperiment je v znanosti in tehniki povzročil prelomnico. Iz tega je na eni strani, nastalo področje elektrotehnike, po drugi plati pa je izoblikoval bazo Faradayevih in Maxwellovih teoretičnih spekulacij, katerim je naposled sledila popolna teorija elektromagnetizma. Faraday in Maxwell nista študirala le učinke električnih in magnetnih sil, temveč sta jih (te sile — op. p) postavila za glavni objekt njunih raziskav. Pojem sile sta nadomestila s pojmom »polje silnic« in tako prva preseгла newtonovo fiziko.

Namesto, da bi medsebojni vpliv nekega pozitivnega in negativnega naboja razlagala tako, da se medseboj privlačita kot dve masi v newtonovi mehaniki, sta bila Faraday in Maxwell mnenja, da je to ustrezneje razlagati tako, da vsak naboj okoli sebe ustvari neko »motnjo« ali »stanje«, ki jo drug naboj čuti če je prisoten. To stanje v prostoru, ki lahko proizvaja neko silo, se imenuje polje. Proizvaja ga en naboj in to polje eksistira neodvisno od tega ali vpliva na drugačen naboj ali ne.

To je bila temeljna sprememba v človeškem pojmovanju fizikalne realnosti. Po Newtonu so sile trdno povezane s telesi na katera delujejo. Pojem sile je nadomestil mnogo subtilnejši pojem polja, ki ima svojo lastno realnost in ga lahko raziskujemo brez ozira na materialna telesa. Ta teorija imenovana elektrodinamika, je kulminirala v spoznanju, da svetloba ni nič drugega kot hitro spreminjajoče se elektromagnetno polje, ki se v obliki valov premika skozi prostor. Danes vemo, da so radijski, svetlobni ali rentgenski valovi elektromagnetni valovi; tj. oscilirajoča električna in magnetna polja — ki se razlikujejo samo po svoji frekvenci nihanj in da svetloba predstavlja le majhen delček elektromagnetnega spektra. Navkljub tem korenitim spremembam je newtonova mehanika še vedno obdržala svoj položaj kot temelj fizike. Maxwell je sam poskušal

svoje rezultate razlagati v smislu te mehanike. Polja je interpretiral kot električna nihanja tega etra. To je bilo samoumevno, ker valove navadno zaznavamo kot nihanja neke materije, vodne valove kot nihanje vode, zvočne valove kot nihanja zraka. Toda Maxwell je uporabil več mehaničnih interpretacij svoje teorije, a istočasno in očitno nobene ni jemal resno. Verjetno je intuitivno spoznal, čeprav tega ni nikjer izrazil, da so fundamentalni elementi njegove teorije polja in ne mehanični modeli. Einstein je bil tisti, ki je to dejstvo 50 let kasneje jasno spoznal. Razložil je, da ni nobenega etra in da so elektromagnetna polja samostojni fizikalni pojavi, ki prečkajo prazni prostor in jih mehanično ne moremo razložiti.

Na začetku dvajsetega stoletja so imeli fiziki torej dve uspešni teoriji, ki so ju lahko aplicirali na različne fenomene: Newtonova mehanika in Maxwelllova elektrodinamika. Newtonov model ni bil več edini temelj fizike.

Moderna fizika

V prvih treh desetletjih našega stoletja se je radikalno spremenila celotna situacija v fiziki. Ločena tokova, relativnostna teorija in jedrska fizika sta uničila vse temeljne pojme newtonovega svetovnega nazora: predstavo o absolutnem prostoru in absolutnem času, trdne elementarne delčke, strogo kavzalno naravo fizikalnih fenomenov in ideal objektivnega opisa narave. Na novih področjih na katere je prodirala fizika ti pojmi niso bili več uporabni.

Na začetku moderne fizike stoji veliko intelektualno delo Alberta Einsteina. V dveh delih objavljenih leta 1905 je Einstein utemeljil dve revolucionarni miselni smeri. Specialno relativnostno teorijo in nov način opazovanja elektromagnetnega žarčenja, ki je postal karakterističen za kvantno teorijo, teorijo atomskih fenomenov. Popolno kvantno teorijo je dvajset let kasneje izdelal cel team fizikov, toda relativnostno teorijo je skoraj v kompletni obliki konstruiral sam Einstein. Einsteinovo znanstveno delo na začetku tega stoletja stoji kot imponanten intelektualni spomenik — kot piramida moderne civilizacije.

Einstein je trdno verjel v notranjo harmonijo narave in med njegovim celim znanstvenim delom je bila njegova največja želja najti enoten fundament fizike. Pohod k temu cilju je pričel s konstrukcijo skupne podlage elektrodinamike in mehanike, teh dveh ločenih teorij klasične fizike. Ta skupna podlaga je znana kot specialna relativnostna teorija. Poenostavila in dopolnila je strukturo klasične fizike in istočasno drastično spremenila tradicionalno pojmovanje prostora in časa ter spodkopala temelje newtonovega svetovnega nazora.

V relativnostni teoriji prostor ni trodimenzionalen in čas ni samostojna enota. Oboje je tesno povezano in tvori štiridimenzionalni

kontinuum »prostor-čas«. V relativnostni teoriji zatorej ne moremo govoriti o prostoru brez vključevanja časa in obratno. Poleg tega ni enotnega toka časa kot v newtonovem modelu. Različni opazovalci bodo dogodke različno razporedili v času, če se relativno premikajo do opazovanih dogodkov z različnimi hitrostmi. V takšnih primerih se dogodki, ki jih nek opazovalec vidi istočasno, prikazujejo drugim opazovalcem v različnih časovnih zaporedjih. Vse meritve, ki se nanašajo na čas in prostor, izgubljajo svoj absolutni pomen. Relativnostna teorija opušča newtonov pojem absolutnega prostora kot odra fizikalnih pojavov. Ravno tako pojem absolutnega časa. Prostor in čas postaneta zgolj besedi, ki jih nek določen opazovalec uporablja za opis opazovanih fenomenov. Pojma prostor in čas sta tako temeljna za opis dogodkov v naravi, da je posledica njunega predrugotenja, predrugotenje celega sistema, ki ga uporabljamo za opis narave. Najvažnejša posledica je spoznanje, da ni masa nič drugega kot oblika energije. Celo mirujoč objekt vsebuje v svoji masi energijo in povezava med obema je podana v slavni formuli $E = m c^2$, v kateri c pomeni hitrost svetlobe.

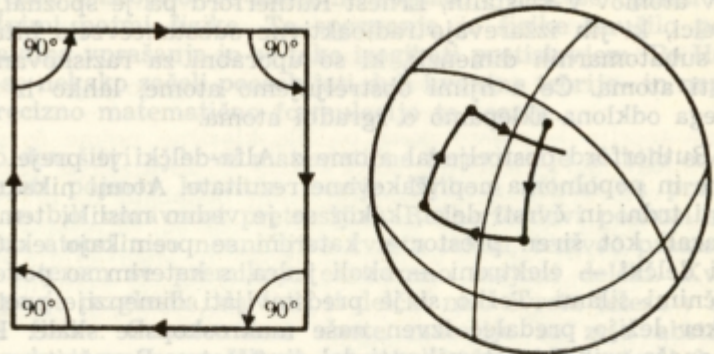
Konstanta c , svetlobna hitrost je za relativnostno teorijo temeljnega pomena. Vedno kadar opisujemo fizikalne procese, v katerih se pojavljajo hitrosti, ki se bližajo svetlobni, moramo upoštevati relativnostno teorijo. To velja predvsem za elektromagnetne fenomene — svetloba predstavlja le primer elektromagnetnega fenomena — ki so vodili Einsteina k formulaciji relativnostne teorije.

Leta 1915 je Einstein predložil svojo splošno relativnostno teorijo, v kateri je okvir specialne relativnostne teorije razširjen še na gravitacijo, tj. vključuje medsebojno privlačnost vseh masivnih teles. Medtem, ko je specialna teorija potrjena z nešteti eksperimenti, splošna teorija dosedaj ni bila prepričljivo dokazana. Kljub temu je to dosedaj najbolj sprejeta, najdoslednejša in najelegantnejša gravitacijska teorija in jo obsežno uporabljata astrofizika in kozmologija za opis univerzuma.

Po Einsteinovi teoriji povzročata gravitacija »krivljenje« prostora in časa, kar pomeni, da običajna evklidska geometrija v takšnem ukrivljenem prostoru ne velja več, ravno tako kot ni možno dvodimenzionalno geometrijo ravnine uporabljati na površini krogle. Na ravnini npr. lahko narišemo kvadrat tako, da na neki premici odmerimo en meter, na koncu dobljene razdalje v pravem kotu odmerimo še en meter in ta postopek še dvakrat ponovimo, potem spet prispemo na izhodiščno točko in tako kvadrat končamo. Toda na površini krogle ta postopek ne deluje, kajti pravila evklidske geometrije na ukrivljenih površinah ne veljajo.

Na enak način lahko trodimenzionalno ukrivljeni prostor definiramo kot prostor v katerem evklidska geometrija ne velja več. Einsteinova teorija pa pravi, da je trodimenzionalni prostor dejansko ukrivljen in da krivljenje povzročajo gravitacijska polja masivnih teles.

Kjer je masno telo npr. zvezda ali planet je prostor okoli njega ukrivljen in moč krivljenja je odvisna od mase objekta.

Ker v relativnostni teoriji ni možno nikoli ločiti prostora od časa, vpliva prisotnost materije ravno tako na čas, ki poteka različno v različnih delih univerzuma. Einsteinova splošna relativnostna teorija tako popolnoma odpravlja pojme »absolutni prostor« in »absolutni čas«. Ne samo, da so vse meritve v katerih nastopata čas in prostor relativna, temveč je cela struktura prostorsko-časovnega kontinuuma odvisna od razdelitve materije v vesolju in pojem »praznega prostora« izgubi svoj pomen.

Mehanicistični nazor klasične fizike temelji na predstavi o trdnih telesih, ki se premikajo v praznem prostoru. Ta predstava še vedno velja v coni »povprečnih dimenzij«, tj. v področju našega vsakodnevne življenja, kjer klasična fizika ostaja uporabna teorija. Oba pojma — prazni prostor in trdna masivna telesa — sta globoko zakoreninjena v naših miselnih navadah, tako da si izredno težko predstavljamo fizikalno resničnost kjer sta neuporabna. Prav v to pa nas sili moderna fizika, ko presežemo povprečne dimenzije. »Prazni prostor« je izgubil svoj pomen v astrofiziki in kozmologiji, pojem »čvrstega telesa« pa je razvrednotila atomska fizika, znanost o neskončno majhnem.

Ob prelomu stoletja je bilo odkritih več fenomenov v zgradbi atoma, ki jih klasična fizika ni mogla razložiti. Prvo znamenje za to, da so atomi strukturirani je prišlo z odkritjem rentgenskih žarkov, nove vrste žarčenja, ki je hitro vstopilo v medicino. Toda rentgenski žarki niso edino žarčenje, ki oddaja atome. Kmalu po njihovem odkritju so bili odkriti še drugi žarki, ki izhajajo iz atomov, tim. radioaktivnih substanc. Fenomen radioaktivnosti je definitivno dokazal, da so atomi sestavljeni iz elementov. Ta fenomen je pokazal, da atomi iz radioaktivne substance ne izžarevajo le različnih žarkov, temveč da se tudi spreminjajo v atome popolnoma različnih substanc.

Intenzivni študij teh fenomenov in genialna uporaba tega novega orodja je omogočila globlji prodor v materijo kot je bilo to možno prej. Max von Lane je s pomočjo rentgenskih žarkov študiral razvrstitev atomov v kristalih, Ernest Rutherford pa je spoznal, da so Alfa-delci, ki jih izžarevajo radioaktivne substance zelo hitri projektili subatomarnih dimenzij, ki so uporabni za raziskovanje notranjosti atoma. Če z njimi obstreljujemo atome, lahko iz načina njihovega odklona sklepamo o zgradbi atoma.

Ko je Rutherford obstreljeval atome z Alfa-delčki je prejel senzacionalne in popolnoma nepričakovane rezultate. Atomi nikakor niso bili tisti trdni in čvrsti delci, kakor se je vedno mislilo, temveč so se izkazali kot širen prostor v katerem se premikajo ekstremno majhni delčki — elektroni — okoli jedra, s katerim so povezani s električnimi silami. Težko si je predstavljati dimenzije sveta atomov, ker ležijo predaleč izven naše makroskopske skale. Premer atoma znaša približno stotilijoni del centimetra. Povečajte v mislih marelico do velikosti naše zemlje. Njeni atomi bi imeli tedaj velikost češnje. Krogla velikosti zemlje, ki je gosto napolnjena z milijardami češenj — to je povečana slika atomov marelice.

Čeprav je atom majhen v primerjavi z makroskopskimi objekti, je velikanski v primerjavi z jedrom v njegovem centru. V našem atomu velikosti češnje jedro sploh ne bi bilo vidno. Če bi povečali atom na sobno velikost, jedro s prostim očesom še vedno ne bi videli. Atom bi morali povečati na velikost največje katedarle na svetu, npr. katedrale sv. Petra v Rimu, tedaj bi imelo jedro velikost zrna soli! Zrno soli sredi katedarle sv. Petra in delci prahu, ki se vrtničijo skozi širni prostor katedrale — tako si lahko predstavljamo jedro in elektrone atoma.

Pojavljanju tega »planetarnega modela« atoma je kmalu sledilo odkritje, da število elektronov v atomu nekega elementa določa njegove kemične lastnosti. Danes vemo, da je možno sestaviti cel periodični sistem elementov tako, da dodajamo jedru najlažjega atoma — vodika* — sukcesivno protone in nevtrone in da atomski ovoj izpolnimo z odgovarjajočim številom elektronov. Dogajanja med atomi povzročajo kemične procese in v principu lahko celo kemijsko razumemo na osnovi zakonov atomske fizike.

Toda spoznavanje teh zakonov ni bilo enostavno. V dvajsetih letih tega stoletja jih je odkrila mednarodna skupina fizikov, med ostalimi Danec Niels Bohr, Francoz Louis de Broglie, Avstrijca Erwin Schroedinger in Wolfgang Pauli, Nemec Werner Heisenberg in Anglež Paul Dirac. Z združenimi močmi so ti možje prek vseh nacionalnih meja izoblikovali eno najrazburljivejših obdobij moderne znanosti, ki je človeka prvič spravila v stik z nenavadno in nepričakovano resničnostjo subatomarnega sveta. Vsakokrat kadar so fiziki z nekim atomarnim eksperimentom postavili naravi vprašanje,

* Vodikov atom je sestavljen le iz enega protona in enega nevtrona.

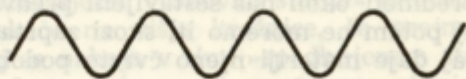
je ta odgovorila s paradoksom in bolj ko so skušali razčistiti položaj, temvečji so postajali paradoksi. Dolgo so potrebovali, da so sprejeli dejstvo, da ti paradoksi sodijo k notranji strukturi atomske fizike in da vedno nastopijo, če skušamo atomarne procese opisati s tradicionalnimi pojmi fizike. To spoznanje je fizike naučilo postavljati pravilna vprašanja in se tako izogibati protislovjem. Po Heisenbergu »so nekako začeli poosebljati duh kvantne teorije« in naposled našli precizno matematično formulacijo te teorije.

Tudi po dovršitvi njihove matematične formulacije ni bilo enostavno sprejeti pojmov kvantne teorije. Njihovi učinki na predstavo fizikov so bili naravnost pretresljivi. Rutherfordovi poskusi so pokazali, da atomi niso neuničljiva čvrsta telesa, temveč prazen prostor v katerem se premikajo ekstremno majhni delčki. Kvantna teorija pa je razglasila, da tudi ti delčki niso čvrsta telesa v smislu klasične fizike. Subatomarne enote materije so zelo abstraktne tvorbe z dvojno naravo. Včasih se pojavijo kot delci, včasih kot valovi, odvisno od tega kako jih gledamo. To dvojno naravo kaže tudi svetloba, ki lahko nastopa kot elektromagnetno valovanje ali v obliki delcev.

Ta lastnost materije in svetlobe je zelo nenavadna. Zdi se nemogoče, da je lahko karkoli istočasno delec, tj. na najmanjši prostor omejena tvorba, in val, ki se razteza prek širnega prostora. Zaradi tega protislovja je nastala večina koanu podobnih paradoksov, ki so naposled vodili k formulaciji kvantne teorije. Cel razvoj se je začel, ko je Max Planck odkril, da toplotna energija ne seva konstantno, temveč v obliki »energetskih paketov«. Einstein je imenoval te energetske pakete »kvante« in jih prepoznal kot fundamentalni aspekt narave. Bil je dovolj drzen in je trdil, da svetloba in vsako drugo elektromagnetno sevanje ne nastopa le kot elektromagnetni val, temveč tudi v obliki kvantov. Dandanes smo te svetlobne kvante, po katerih je poimenovana svetlobna teorija sprejeli kot veljavne. Imenujemo jih fotone. Toda to so delčki posebne vrste, brez mase, ki se vedno gibljejo s svetlobno hitrostjo.

delec

val

Očitno protislovje med predstavo delca in predstavo valovanja je bilo rešeno na popolnoma nepričakovan način, ki je postavil pod vprašaj temelj mehanicistične slike sveta, namreč pojem realnosti materije. Na subatomarnem nivoju materija ne obstaja z gotovostjo na določenih mestih, temveč prej kaže »tendenco obstoja«. V formalnem jeziku kvantne teorije so te tendence izražene z verjetnostjo. Te možnosti so povezane z matematičnimi količinami, ki imajo formo valov, zato so lahko delčki istočasno valovi. To niso »resnič-

ni« trodimenzionalni valovi, kot zvočni ali vodni valovi, temveč »verjetnostni valovi«, abstraktne matematične količine z vsemi karakterističnimi lastnostmi valov, ki informirajo o verjetnosti, s katero lahko naletimo na te delčke na določenih mestih ob določenem času. Vsi zakoni atomske fizike so izraženi v obliki teh verjetnosti. Nikoli ne moremo z gotovostjo napovedati atomarnega procesa; lahko rečemo le, kakšna je verjetnost njegovo pojavljanja.

Kvantna teorija je potemtakem uničila klasične pojme čvrstih teles. Na subatomarnem nivoju se ta čvrsta telesa klasične fizike razblinijo v valove podobnim verjetnostnim podobam in te naposled ne predstavljajo verjetnost obstoja reči temveč verjetnost obstoja zvez (soodvisnost). Skrbna preiskava procesov opazovanja v atomski fiziki kaže, da subatomarni delci nimajo pomena kot izolirane tvorbe, temveč jih lahko razumemo le kot zvezo med pripravo eksperimenta in iz meritev, ki iz tega izhajajo.

Kvantna teorija potemtakem razkriva načelno celovitost univerzuma. Pokaže, da sveta ne moremo razstaviti v neodvisne najmanjše delce. Če prodiramo v materijo nam narava ne pokaže izoliranih »temeljnih sestavnih delov«, temveč se prej pojavlja kot komplicirano tkivo zvez med različnimi deli celega. Te zveze (soodvisnosti) vključujejo vedno opazovalca. Človeški opazovalec vedno tvori zadnji člen v verigi opazovanih procesov in lastnosti atomarnega objekta lahko razumemo le v pojmih vzratnega učinkovanja med objektom in opazovalcem, kar pomeni, da klasična predstava objektivnega opisa narave ni več veljavna. Kartezijanske ločitve Jaza in sveta, ločitve opazovalca in opazovanega ne moremo izvajati v atomarnem območju. V atomski fiziki ne moremo nikoli govoriti o naravi, ne da bi govorili istočasno o nas samih.

Nova teorija atomov je rešila več ugank, ki so nastopile pri raziskavi atomske strukture in ki jih Rutherfordov planetarni model ni mogel razložiti. Sprva so Rutherfordove raziskave pokazale, da so atomi iz katerih obstaja čvrsta materija sestavljeni skoraj samo iz praznega prostora, kar se tiče razdelitve materije. Toda če smo mi in vsi predmeti okoli nas sestavljeni predvsem iz praznega prostora, zakaj potem ne moremo iti skozi zaprta vrata? Z drugimi besedami: kaj daje materiji njeno čvrsto podobo?

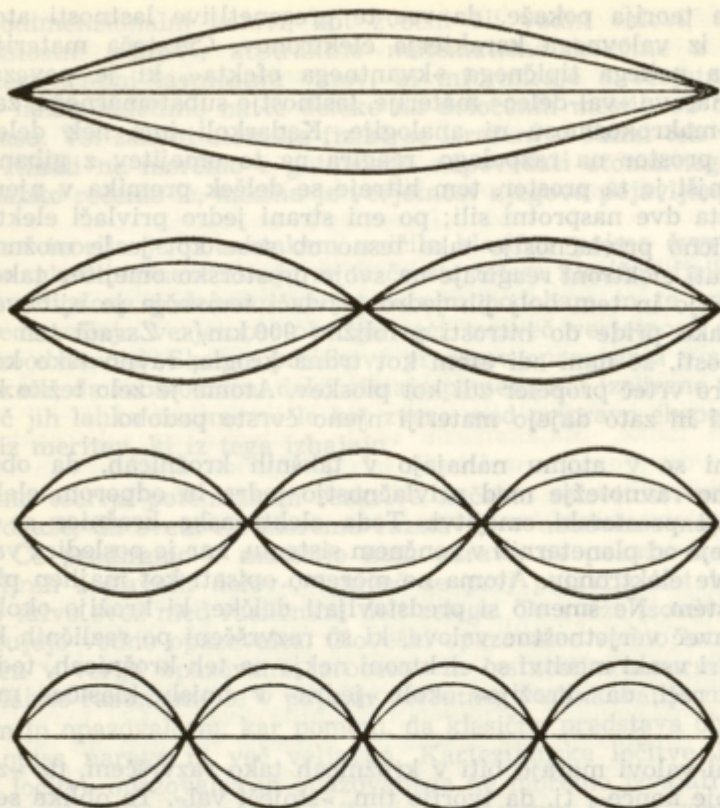
Neka druga uganka je izredna mehanska stabilnost atomov. V zraku npr. kolizirajo atomi milijonkrat v sekundi in kljub temu po vsakem trčenju obdržijo svojo prvotno formo. Noben planetarni sistem, ki sledi zakonom klasične mehanike ne bi te kolizije prestal tako nespremenjen. Toda atom kisika vedno obdrži svojo karakteristično elektronsko konfiguracijo, ne glede na to kolikokrat trči z drugimi atomi. Poleg tega je ta konfiguracija v vseh atomih iste vrste natančno enaka. Dva atoma železa in torej tudi dva kosa čistega železa sta popolnoma enaka na glede na poreklo ali prejšnjo obdelavo.

Kvantna teorija pokaže, da vse te presenetljive lastnosti atomov izvirajo iz valovnega karakterja elektronov. Čvrstoča materije je posledica nekega tipičnega »kvantnega efekta«, ki je povezan z dvojno naravo »val-delec« materije, lastnostjo subatomarnega, za katero v makrokosmosu ni analogije. Kadarkoli ima nek delec le majhen prostor na razpolago, reagira na to omejitev z gibanjem: tem manjši je ta prostor, tem hitreje se delček premika v njem. V atomu sta dve nasprotni sili; po eni strani jedro privlači elektrone z električno privlačnostjo tako tesno ob sebe kot je le možno, po drugi plati elektroni reagirajo na svojo prostorsko omejitev tako, da se vrtničijo in tem bolj jih jedro privlači temvečja je njihova hitrost. Tako pride do hitrosti približno 900 km/s. Zaradi teh visokih hitrosti, se nam zdi atom kot trdna krogla, ravno tako kot se nam hitro vrteč propeler zdi kot ploskev. Atome je zelo težko komprimirati in zato dajejo materiji njeno čvrsto podobo.

Elektroni se v atomu nahajajo v takšnih krožnicah, da obstaja optimalno ravnotežje med privlačnostjo jedra in odporom elektronov proti prostorski omejitvi. Toda elektronske krožnice se zelo razlikujejo od planetarnih v sončnem sistemu, kar je posledica valovne narave elektronov. Atoma ne moremo opisati kot majhen planetarni sistem. Ne smemo si predstavljati delčke, ki krožijo okoli jedra, temveč verjetnostne valove, ki so razvrščeni po različnih krožnicah. Pri vsaki meritvi so elektroni nekje na teh krožnicah, toda ne moremo reči, da »krožijo« okoli »jedra« v smislu klasične mehanike.

Elektroni-valovi morajo biti v krožnicah tako razvrščeni, da »zade-nejo svoje konce«, tj. da tvorijo tim. »stoječi val«. Ta oblika se pojavi vedno če so valovi omejeni na končno področje, kot nihaji strune kitare ali nihaji zraka v flauti. Iz teh primerov je znano, da lahko stoječi valovi privzamejo le omejeno število jasno definiranih oblik. V primeru elektronskih valov v atomu to pomeni, da lahko eksistirajo le na določenih krožnicah atoma z definiranim premerom. Vodikov elektron npr. lahko eksistira le v neki določeni prvi, drugi ali tretji etc. krožnici in nikjer vmes. Normalno se nahaja v najnižji krožnici in to imenujemo »osnovno stanje« atoma. Iz tega stanja lahko elektron skače na višje krožnice, če prejme za to potrebno energijo. Tedaj se nahaja v tim. »spodbujenem stanju« iz katerega po določenem času pade nazaj v osnovno stanje in pri tem presežek energije odda v obliki kvantuma elektromagnetnega žarčenja ali fotona.

Oblike in medsebojne razdalje krožnic vseh atomov z enakim številom elektronov so popolnoma enake, zato sta npr. dva kisikova atoma popolnoma enaka. Lahko se nahajata v različno spodbujenih stanjih, morda na osnovi trčenj z drugimi atomi v zraku, toda po nekem času vedno prideta v enako osnovno stanje. Valovna narava elektronov je potemtakem razlog identitete atomov in njihove velike mehanske stabilnosti. Nadaljnja značilnost stanj atomov

stoječi val nihajoče strune

je to, da jih je moč popolnoma opisati z nizom celih števil, tim. »kvantnimi števili«, ki podajajo formo in lokacijo krožnic elektrona. Prvo kvantno število je številka krožnice in podaja energijo, ki jo mora imeti elektron na tej krožnici. Dve nadaljnji števili, ki natančno določata formo elektronskega vala v krožnici sta povezani s hitrostjo in smerjo rotacije.* Dejstvo, da so ti detalji izraženi s celimi številkami, pomeni da mora elektron spreminjati svojo rotacijo postopoma, da torej lahko skače le od ene vrednosti k naslednji. Tudi tu predstavljajo višje vrednosti spodbujena stanja atomov: v osnovnem stanju so vsi elektroni v najnižji možni krožnici in imajo najnižje možne rotacijske velikosti.

Tendenca eksistiranja; delci, ki na prostorsko omejenost reagirajo z gibanjem; atomi, ki nenadoma preskočijo iz enega kvantnega stanja v drugo; bistvene povezave vseh notranjih fenomenov — to je nekaj nenavadnih značilnosti sveta atomov. Po drugi plati nam

* Rotacija elektrona v njegovi krožnici ne sme biti razumljena v klasičnem smislu. Določa jo forma elektronskega vala, izražena je z verjetnostjo zadrževanja delca na določenih mestih na krožnici.

je temeljna sila, ki povzroča vse te atomarne fenomene znana in nastopa tudi v makrokozmosu. To je električna privlačnost med pozitivno nabitim jedrom atoma in negativno nabitimi elektroni. Sodelovanje te sile in elektronskih valov dovoljuje neznansko mnogovrstnost struktur in fenomenov našega sveta in je vzrok vsem kemičnim reakcijam in tvorbam molekul; tj. atomarnih skupin, ki jih medsebojna privlačnost atomov drži skupaj. Vsi plini, tekočine, čvrsta telesa in vsi živeči organizmi ter z njimi povezani biološki procesi temeljijo na tem skupnem vplivanju elektronov in jedra atoma.

V tem neznansko bogatem svetu atomarnih fenomenov, atomska jedra igrajo vlogo ekstremno majhnih, stabilnih centrov, ki predstavljajo vir električne sile in tvorijo ogrodje mnogovrstnosti molekularnih struktur. Da bi večino teh naravnih struktur in fenomenov okoli nas razumeli, da bi vedeli, iz česa je materija naposled sestavljena, je treba raziskovati atomska jedra, ki praktično vsebujejo celotno maso materije. V tridesetih letih, potem ko je kvantna teorija razvozlala svet atomov, je bila zatorej glavna naloga fizikov razumeti strukturo jeder, njihove sestavne dele in sile, ki jih tako čvrsto povezujejo.

Prvi pomemben korak k razumevanju zgradbe jedra je bilo odkritje drugega temeljnega dela jedra — nevtrona. To je delček s približno enako maso kot proton (prvi temeljni del jedra), namreč okoli dvatisočkratno maso elektrona, toda brez električnega naboja. To odkritje ni razložilo le zgradbo jeder vseh elementov iz protonov in nevtronov, temveč je razkrilo tudi, da jedrska sila, ki te delčke v jedru tako čvrsto povezuje, predstavlja popolnoma nov fenomen. To valovanje ne more biti elektromagnetskega izvora, ker so nevtroni električno nevtralni. Fizikom je kmalu postalo jasno, da so soočeni z novo silo narave, ki se ne pojavlja nikjer izven jedra atoma.

Jedro atoma ima približno stotisočinko velikosti atoma, toda vsebuje skoraj celoto njegove mase. Torej mora biti materija v jedru in v primerjavi z navadnim oblikam materije ekstremno zgoščena. Če bi bilo celo človeško telo stisnjeno na nuklearno gostoto bi zavzelo prostor glavice bučike. Toda visoka gostota ni edina ne navadna lastnost jedrske materije. Ker so jedra enake kvantne narave kot elektroni, reagirajo »nukleoni«, kot pogosto imenujemo protone in nevtrone, na prostorsko omejitve z visokimi hitrostmi majhnemu prostoru odgovarjajoče in siloviteje. Divjajo s hitrostjo približno 60.000 km/s skozi jedro. Nuklearna masa je torej oblika mase, ki je popolnoma drugačna kot vse, kar mi »tukaj zgoraj« v našem makroskopskem svetu doživljamo. Morda jo lahko najbolje opišemo kot majhne ekstremne goste tekočine, ki silovito vre in kipi.

Bistveni, nov aspekt jedrske materije je jedrska sila s svojevrstno značilnostjo ekstremno kratkega dometa. Deluje le, če se nukleoni

drug drugemu močno približajo, tj. če njihova medsebojna razdalja znaša njihov dva- do trikratni premer. Na to razdaljo jedrska sila deluje močno privlačno. Pri zmanjšani razdalji deluje močno odbijajoče, tako da se nukleoni drug drugemu ne morejo bolj približati. Na ta način drži jedrska sila jedro v ekstremno stabilnem, četudi ekstremno dinamičnem ravnotežju.

Materija je torej prazen prostor, z majhnimi, medseboj zelo oddaljenimi, delčki koncentrirane mase. V širnem prostoru med masivnimi in silovito »kuhajočimi«
jedri se premikajo elektroni. Predstavljajo le majhen del celotne mase, toda povzročajo čvrstost materije in zagotavljajo nujne vezne člene za zgradbo molekularnih struktur. Udeleženi so pri kemičnih reakcijah in zagotavljajo kemične lastnosti materije. Običajno jedrske reakcije v tej formi materije ne nastopajo same od sebe, ker razpoložljive energije niso dovolj velike, da bi motile nuklearno ravnotežje.

Toda ta vrsta materije, z množtvom njenih oblik in strukturiranj ter z njeno komplicirano molekularno arhitekturo, lahko eksistira le v posebnih pogojih. Te pogoje zagotavlja temperatura, ki ne sme biti previsoka, ker se sicer molekule gibljejo preveč silovito. Če se toplotna energija postoteri, kar se dogaja z večino zvezd, to povečanje uniči vse molekularne in atomarne strukture. Največji del materije v vesolju, eksistira pravzaprav v stanju, ki se močno razlikuje od pravkar opisanega. V središčih zvezd je jedrska masa zelo nakopičena in v teh središčih prevladujejo jedrski procesi, ki na zemlji nastopajo zelo redko. Bistveni so za mnogovrstnost zvezdnih fenomenov, ki jih opazuje astronomija. Te fenomene večinoma povzroča kombinacija jedrskih sil in gravitacije. Za naš planet so jedrski procesi v centru sonca posebno pomembni, ker dajejo energijo, ki omogoča življenje na zemlji. Eden največjih triumfov moderne fizike je bilo odkritje, da je stalni dotok sončne energije, posledica jedrskih reakcij, fenomenov sveta neskončno majhnega.

V zgodovini raziskovanja submikroskopskega sveta, so znanstveniki v tridesetih letih tega stoletja dosegli stadij, ko so menili, da so naposled odkrili »temeljne sestavne dele«
materije. Vedeli so, da je vsa materija sestavljena iz atomov in da so vsi atomi sestavljeni iz protonov, nevtronov in elektronov. Te tim. elementarne delce so pojmovali kot najmanjše neuničljive enote materije: kot atome v Demokritovem smislu. Tedaj še ni bilo splošno znano, da po kvantni teoriji sveta ne moremo razstaviti v najmanjše, neodvisno eksistirajoče delčke. Klasične miselne navade so bile tako globoko zakoreninjene, da je večina fizikov skušala razumeti materijo njenih »temeljnih sestavnih delih«
in ta tendenca je tudi še danes zelo močna.

Toda dva nadaljnja tokova moderne fizike sta pokazala, da je potrebno opustiti nazor o elementarnih delčkih kot primarnih enotah materije. Eden teh tokov je bil eksperimentalen, drugi teoretski in oba sta se pričela v tridesetih letih tega stoletja. Izboljšanje tehnik eksperimentiranja je omogočilo fizikom odkritje novih delcev. Leta 1935 se

je število odkritih delcev povečalo iz tri na šest, leta 1950 na osemnajst in danes poznamo prek dvesto »elementarnih delčkov«.

Vseh teh tekom let na novo odkritih delčkov, seveda ni mogoče imenovati »elementarni«. Danes je med fiziki razširjeno mnenje, da noben delček ne zasluži te označbe in sicer zaradi teoretičnega razvoja, ki so vedno paralelno tekli z odkritjem novih delcev. Kmalu po utemeljitvi kvantne teorije je postalo jasno, da mora popolna teorija jedrskih fenomenov vsebovati ne le kvantno teorijo, temveč tudi relativnostno teorijo, ker se hitrost delčkov nuklearne velikosti pogosto približuje svetlobni hitrosti. To dejstvo je odločilno za opis njihovega obnašanja, ker se moramo pri takšnih hitrostih vedno ozirati na relativnostno teorijo. Opis mora biti kot pravimo, relativističen. Torej potrebujemo za popolno razumevanje nuklearnega sveta teorijo, ki obsega kvantno in relativnostno teorijo. Ker takšne teorije še ni, še ne moremo formirati popolno teorijo atomskega jedra. Čeprav vemo mnogo o zgradbi jedra in o vzratnem učinkovanju delčkov v jedru, v bistvenem še vedno ne razumemo naravo in komplicirano formo jedrske energije. Ne obstaja popolna teorija nuklearnega sveta, ki bi jo lahko primerjali s kvantno teorijo za svet atomov. Imamo različne kvantno-relativnostne modele, ki nekaj lastnosti sveta teh delcev dobro opisujejo, toda združitev kvantne in relativnostne teorije v neko popolno teorijo sveta delčkov je še vedno osrednji problem in velika naloga moderne fizike.

V klasični fiziki je masa asociirana z neko neuničljivo materialno substanco, z neko poljubno snovjo, iz katere so narejene vse reči. Relativnostna teorija pa je pokazala, da masa nikakor ni substanca, temveč oblika energije. Energija pa je dinamična, z aktivnostjo ali nekim procesom asociirana veličina. Dejstvo, da je masa nekega delca enaka določeni količini energije, pomeni da delca ne moremo več pojmovati kot statični objekt, temveč kot dinamično strukturo, kot proces energije, ki se manifestira kot masa delca.

Ta nov nazor o delcih je uvedel Dirac, ko je postavil relativistično enačbo, ki opisuje obnašanje elektronov. Diracova teorija ni bila le izredno uspešna v razlagi »filigranske« strukture atomov, temveč je razkrila tudi neko temeljno simetrijo med materijo in antimaterijo. Vnaprej je napovedala eksistenco antielektrona, ki ima enako maso kot elektron in ima nasprotni naboj. Ta pozitivno nabit delec, ki ga zdaj imenujemo pozitron, je bil dejansko odkrit dve leti po Diracovi napovedi. Temeljno simetrijo med materijo in antimaterijo tvori, za vsak delec eksistira antidelec enake mase toda nasprotnega naboja. Če razpolagamo z zadostno količino energije lahko proizvajamo pare delcev in antidelcev, z obratnim postopkom pa te pare lahko s spremembo v čisto energijo, uničimo. Te procese proizvajanja in uničevanja delčkov je Dirac v svoji teoriji napovedal, še preden so bili dejansko opazovani v naravi, kar pa se je od takrat zgodilo.

Produkcija delcev materije iz čiste energije je gotovo najbolj spektakularni efekt relativnostne teorije in ga lahko razumemo le z zgoraj

razloženim pojmovanjem delcev. Pred relativnostno fiziko delcev so bili sestavni deli materije pojmovani ali kot neuničljive in nespremenljive elementarne celote ali pa kot sestavljeni objekti, ki jih je moč razstaviti. Osrednje vprašanje je bilo, ali je materija neskončno deljiva ali pa bi naposled prispeli h katerikoli najmanjši nedeljivi celoti. Po Diracovem odkritju se je pojavilo celotno vprašanje deljivosti materije v novi luči. Če dva delčka z visoko energijo kolizirata, se navadno zlomita v kose, toda ti kosi niso manjši od prvotnih delcev. Ti kosi so delci enake vrste, proizvedeni s »kinetično energijo« procesa kolizije. Celoten problem razdelitve materije je bil tako na nepričakovan način rešen. Edina možnost nadaljnje delitve subatomarnih delcev je, da kolizirajo z visoko energijo. Na ta način lahko materijo vedno bolj in bolj delimo, nikoli pa ne prejmemo najmanjših delcev, ker ravno iz te, v procesu udeležene, energije delce proizvajamo. Subatomarni delci so torej istočasno uničljivi in neuničljivi. Navidezni paradoks se razblini šele tedaj, ko odvržemo pojmovanje, da so objekti sestavljeni iz temeljnih sestavnih delov in si namesto tega privzamemo dinamični, relativistični nazor. Delci se tedaj pojavljajo kot dinamične strukture ali procesi, ki s seboj prinašajo določeno količino energije, ki se nam kaže kot njihova masa. Pri koliziji se energija obeh kolizirajočih delcev prerazdeli v novo strukturo in če je prisotna zadovoljiva količina gibalne energije se lahko v teh novih strukturah pojavijo dodatni delci. Visoke energetske kolizije so glavna metoda študija lastnosti teh partikulov, odtod se imenuje fizika delcev tudi »visoko energetska fizika«. Potrebne kinetične energije se proizvajajo v mogočnih pospeševalcih ciklotronih delcev, v velikanskih krožnih strojih premera nekaj kilometrov, v katerih protone pospešimo do svetlobne hitrosti in nato trčijo z drugimi protoni ali nevtroni. Impozantno je, da so za študij neskončno majhnega potrebni stroji takih velikosti. To so super mikroskopi našega časa.

Večina pri teh kolizijah proizvedenih delcev živi le ekstremno kratek čas, mnogi manj kot milijonti del sekunde — in nato razpadejo v protone, nevtrone ali elektrone. Kljub njihovi izredno kratki življenjski dobi jih lahko, ne samo odkrijemo in merimo njihove lastnosti, temveč tudi fotografiramo njihove sledi. Te proge, ki so podobne kondenziranem program reaktivnega leta na nebu, nastajajo v nekakšnih meglenih komorah. Pravzaprav so delčki za mnogo velikostnih razredov manjši kot njihove progaste sledi, toda iz debeline in zavoja neke proge lahko fizik partikul, ki povzroča sled identificira. Slika na strani 28 kaže takšne progaste sledi. Točka iz katere izhaja več sledi so mesta trčenja delcev, ovinke pa povzročajo magnetna polja, ki jih opazovalec uporablja za identifikacijo delčkov. Kolizija delčkov je naša najvažnejša preizkusna metoda in čudovito lepe linije, spirale in ovinki, ki jih zpuščajo delčki kot sledi v plinski komori, so izredno pomembne za moderno fiziko.

Ti eksperimenti z visoko energijo v preteklih desetletjih so nam prepričljivo dokazali dinamično in stalno se spreminjajočo naravo

delčkov. Materija se v teh poizkusih pojavlja kot popolnoma spremenljiva. Vse delce je moč spremeniti v drugačne delce; iz energije lahko nastanejo in v energijo lahko razpadejo. V tem svetu so klasični pojmi kot »elementarni delci«, »materialna substanca« ali »izolirani objekt« izgubili svoj pomen. Celotno vesolje se nam prikazuje kot dinamično tkivo neločljivih energetskih struktur. Zaenkrat nismo našli še nobene kompletne teorije, ki bi opisala subatomarni svet, imamo pa več teoretičnih modelov, ki nekaj aspektov zelo dobro razlagajo. Noben teh modelov ni brez matematičnih težav in na določen način so vsi vzajemno protislovni, toda vsi reflektirajo načelno enotnost in notranji dinamični karakter materije. Kažejo, da lahko lastnosti enega delca razumemo le v njegovi aktivnosti — njegovega vzvratnega učinkovanja z okoljem — in da zato delca ne moremo razumeti kot izolirano tvorbo, temveč kot integrirani del celote.

Relativnostna teorija ni le drastično vplivala na našo predstavo o delcih, temveč tudi na našo predstavo o silah med delci. V relativističnem opisu vzvratnih učinkovanj teh delcev so sile med delci, tj. njihova vzajemna privlačnost ali odbojnost, prikazane kot izmenjava delcev. To si težko predstavljamo, kar je posledica štiridimenzionalnega (prostor-čas) značaja subatomarnega sveta in niti naša intuicija niti naš jezik ne more kaj dosti narediti s to predstavo. Kljub temu je odločilna za razumevanje subatomarnih fenomenov, ker povezuje sile med sestavnimi deli materije z lastnostmi drugih sestavnih delov te materije in tako združuje dva pojma: silo in materijo, ki smo ju od grških atomistov naprej pojmovali kot nasprotujoča. Danes vidimo skupni izvor te sile in tudi materije v dinamičnih strukturah, ki jih imenujemo delci.

Dejstvo učinkovanja delcev drug na drugega s silami, ki se manifestirajo kot izmenjava drugih delcev, je še dodatni razlog za to, da subatomarnega sveta ni možno razdeliti na sestavne dele. Od makroskopske ravni in vse do jedra atoma so sile, ki povezujejo reči relativno šibke in pravimo, da so reči sestavljene iz delov. Lahko rečemo, da je zrno soli sestavljeno iz molekul soli, molekula soli iz dveh vrst atomov, ti atomi iz jeder in elektronov in jedra iz protonov in elektronov, toda na ravni delcev ta logika odpove.

Vedno več dejavnikov, odkritih v zadnjih letih kaže, da so protoni in nevtroni ravno tako sestavljeni objekti, toda sile, ki jih povezujejo so tako močne, ali — kar je isto — hitrosti sestavnih delov so tako velike, da moramo uporabiti relativistično sliko, kjer so sile istočasno delci. To zabiše razliko med delci, ki so sestavine in tistimi, ki predstavljajo vezne sile. Domneva o objektu, ki je sestavljen iz delov, pade. Delcev ne moremo razdeliti v elementarne sestavine.

Prevedel: Sašo Danev

Odlomek oziroma poglavje »Nova fizika« je prevedeno iz nemškega prevoda knjige »The Tao of Physics«, Fritjofa Capre, ki je izšla leta 1975 v ZDA.

Autor ukazuje na problem ravnopravnosti pisama u JNA, jer se u praksi odstupa od Ustavom proklamovanih načela. Prikazom prakse u globalnoj društvenoj zajednici izvodi zaključak o položaju ćirilice u njoj, kako bi prikazom njenog položaja u JNA ukazao da je to jedan širi društveni odnos prema datom pismu. U zaključku se daju predlozi za promenu stanja.

Der schriftsteller zeigt auf das problem der Gleichberechtigung der briefe in der JNA, welche die vom grundgesetz proklamierten absichten abtreten. Die praxis in der globalen gesellschaftsgemeinschaft schliesst auf den stellenwert der Cirilica in ihr so dass man bei der präsentation des stellenwertes der cirilica in der JNA zeigen konnte, dass dies eine weite gesellschaftliche beziehung dem brif gegen über ist im aufschluss darauf gibt er vorschläge zur behebung dieser lage in der JNA an.

O Dialektiki razsvetljenstva ali o razsvetljeni dialektiki gospodarstva (povzetek)

Pričujoči prispevek poskuša orisati osnovno teoretsko izhodišče Adornove in Horkheimerjeve »Dialektike razsvetljenstva«, katere analize seveda ni mogoče razumeti brez skustva zmage fašizma. Osnovno vprašanje, ki si ga zastavlja »Dialektika razsvetljenstva« v kateri lahko prisostvujemo zgodovinskemu spoju marksizma in psihoanalize se namreč glasi: Kako je mogoče, da je lahko razsvetljenska civilizacija po tisočletnem razvoju zapadla v novo barbarstvo? Skratka, »Dialektika razsvetljenstva« se sprašuje kako je mogoče, da je revolucionarna zavest delavskega razreda odpovedala in pa kako je mogoče da se je bil le-ta pripravljen gladko odpovedati svojim dolgoročnim zgodovinskim interesom. Odgovor na zastavljeno vprašanje pa ona nahaja ravno v dialektiki razsvetljenstva, torej v dejstvu, da je bilo prosvetljeno mišljenje resda vedno napredna osvobajajoča misel, da pa je bilo v svojem racionalnem jedru zgolj najprimernejše sredstvo za obvladovanje narave in podjarmljanje ljudi.

About the Dialectic of enlightened or about enlightened dialectic of power

The following essay try to enlighten the basic theoretical essence of the »Dialectic of enlightenment« by T. W. Adorno and M. Horkheimer. The essential question of »Dialectic of enlightenment« in which we can meet the historical fusion of marxism and psychoanalysis its hard to understand without the win of national socialism. The main question of the »Dialectic of enlightenment is how is possible that the enlightened civilization could after, the thousand of years of progress, fall in the new barbarism? The question is the absence of the revolutionary consciousness of the working class and of course the question how is possible that the working class was prepared to sacrifice his historical interests without resistance. The »Dialectic of enlightenment« answer on this questions with the discovery of the dialectic of enlightenment, that means, with the fact that the enlightenment was always the thought and power of freedom but it was always in the same time in his essence just the most convenient power for conquering the nature and individuals.

Avtorji v tej številki:

Dr. Asllan Pushka, izredni profesor Prištinske univerze
Béla K. Király, generalmajor madžarske armade, danes profesor
zgodovine v ZDA

Zoran Milošević, pehotni poročnik JLA, JLA

Martin Berishaj, študent FSPN, Ljubljana

Gregor Adlešič, profesor filozofije, Ljubljana

Rudi Jakhel, dr. sociologije, Ljubljana

Dušan Plut, doktor geografije, Ljubljana

Naročilnica

Represkčno naročanje izvod(ov) Časopisa za kritiko znanosti

Ime in ime oz. naziv ustanove

Vsem naročnikom in bralcem se opravičujemo zaradi tehnične n-
pake, ki jo je povzročil tiskarski škrat, ko je na dvojno številko Ča-
sopisa za kritiko znanosti s tematskim naslovom »Učinek gobezdala«
namesto pravilne oznake »št. 95/96 1986« zapisal št. 89/90 1986.

Časopis za kritiko znanosti, Karanžkova 4, 61000 Ljubljana

Uredništvo

Dr. Allan Russek, izredni profesor Filozofske univerze
 Bern K. Kralj, generalmajor madžarske armade, danes profesor
 zgodovine v ZDA
 Zoran Milošević, pobtni poročnik JLA, JLA
 Martin Berman, študent FSN, Ljubljana
 Gregor Adlešič, profesor filozofije, Ljubljana
 Rudi Jakše, dr. sociologije, Ljubljana
 Dušan Plet, doktor geografije, Ljubljana

Analiza se namreč glasi: Kako je mogoče, da je lahko razsvetljenska civilizacija po tisočletnem razvoju zapadla v novo barbarstvo? Skratka, -Dialektika razsvetljenstva- se sprašuje kako je mogoče, da je revolucionarna zavest delavskega razreda odpovedala in pa kako je mogoče da se je bil le-ta pripravil gladko odpovedati svojim dolgoletnim zgodovinskim interesom. Odgovor na zastavljeno vprašanje pa ona nahaja ravno v dialektiki razsvetljenstva, torej v dejstvu, da je bilo prosvetljeno mišljenje resda vedno napredna osvobodilna sila, misel, da pa je bilo v svojem racionalnem jedru zgolj najprimernejše sredstvo za obvladovanje narave in podjarmljanje ljudi.

About the Dialectic of enlightened or about enlightened dialectic of power

The following essay tries to enlighten the basic theoretical essence of the -Dialectic of enlightenment- by E. W. Adorno and M. Horkheimer. The essential question of -Dialectic of enlightenment- in which we can meet the historical fusion of marxism and psychoanalysis its hard to understand without the win of national socialism. The main question of the -Dialectic of enlightenment- is how is possible that the enlightened civilization could after the thousand of years of progress, fall in the new barbarism? The question is the absence of the revolutionary consciousness of the working class and of course the question how is possible that the working class was prepared to sacrifice his historical interests without resistance. The -Dialectic of enlightenment- answer on this questions with the discovery of the dialectic of enlightenment, that means, with the fact that the enlightenment was always the thought and power of freedom but it was always in the same time in his essence just the most convenient power for conquering the nature and individuals.

Vsem naročnikom in bralcem se opravičujemo zaradi tehnične napake, ki jo povzročil tiskarski škrat, ko je na drugo številko zopet za kritično znanosti s tematskim naslovom -Učinek govedarstva- namesto pravilne oznake št. 82/96 1988-8888 vpisal št. 82/96 1988.

Novi vju
Kolektivni- greh skupine
25 poslancev
Kolektivni pregled
Kolektiv in akcij skupine
25 poslancev
Kolektiv glasha in subkultura

Tone Rime
Mile Setinc
Tibor Kneif

101/102
1987

AKCIJA 25 POSLANCEV

Naročilnica

Nepreklicno naročam(o) izvod(ov) Časopisa za kritiko znanosti

Priimek in ime oz. naziv ustanove

Ulica

Kraj

Poklic

Naročnino bom(o) poravnaval(i) po prejetju položnice oz. računa. Na leto izide 12 oz. 6 dvojnih števil.

Naročilnico pošljite na naslov
Časopis za kritiko znanosti, Kersnikova 4, 61000 Ljubljana

Časopis za kritiko znanosti, Keranihova 4, 81000 Ljubljana

Naročilnico pošljite na naslov

Leto izida 12 oz. 8 dvojnih števil.

Narodno dom(o) govornavali(i) po preloju položnice oz. računa. Na

Poklic

Kraj

Ulica

Primek in ime oz. naziv ustanove

Neprebrano naročn(o) izvod(ov) Časopisa za kritiko znanosti

Naročilnica